

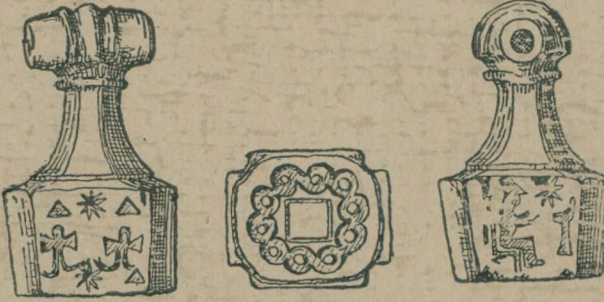
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : VIII

Sayı : 32

I. Teşrin 1944

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 4

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

- AR, Dr. MUSTAFA SELÇUK : Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe-Etice
Hurrice arasındaki bağlar 515
- EBERHARD, Prof. Dr. W. : Kaylar kabilesi hakkında sinolojik mülâha-
zalar. 567

Vesikalar :

- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI : Beşinci Murad ile oğlu Salâhaddin
Efendi'yi kaçırmak için Kadın kıyafetinde Çırağana girmek
istiyen şahıslar 589

Tercümeleler :

- NEDKOFF, BORIS CHRISTOFF : (Türkçeye çeviren : Dr. Şinasi AL-
TUNDAĞ) Osmanlı İmparatorluğunda cizye 599

Bibliyografya :

- İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : W Tiesenhausen, Altınordu tarihi-
ne ait materyeller dergisi II. cilt 653
- İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Dr. Hâmit Zübeyr Koşay, Türkiye
Türk düşünleri üzerine mukayeseli malzeme 656

Raporlar :

- KÖKTEN, İ. KILIÇ : Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih
öncesi araştırmaları 659

Haberler :

- 1941-1942 ve 1943 yıllarında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen
kitaplar 681

LEVHALAR

LXXXVI — LXXXVII — Beşinci Murad'ı Kaçırmaya teşebbüsü» adlı makaleye ait
resim ve vesikalar.

LXXXVIII — XCV Orta, Doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araş-
tırmaları raporuna ait resimler.

BELLE TEN

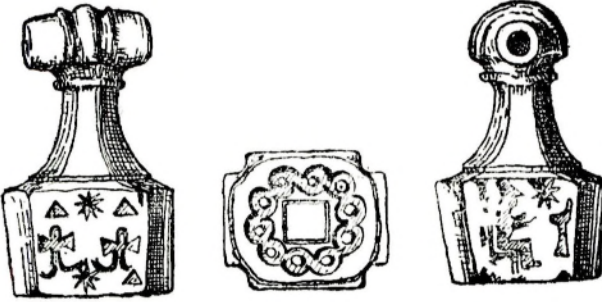

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VIII

Sayı: 29, 30, 31, 32

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

Nutuklar :

Sayfa

DİLMEN, İBRAHİM NECMİ : III. Türk Tarih Kongresi nutku	17
GÜNALTAY, Prof. ŞEMSEDDİN : III. Türk Tarih Kongresi açış nutku	5
KANSU, Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ : III. Türk Tarih Kongresi nutku	16
ONGUNSU, Prof. HÂMİT : III. Türk Tarih Kongresi nutku	15
YÜCEL, HASAN-ÂLİ : III. Türk Tarih Kongresi nutku	11

Makaleler, Etüdler :

ALTUNDAĞ, Dr. ŞİNASİ : Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de hâkimiyeti esnasında tatbik ettiği idare tarzı	231
AR, Dr. MUSTAFA SELÇUK : Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe-Etice-Hurricce arasındaki bağlar	515
DIRVÂNA, SELİM : Cerablus civarında Yunus'ta bulunan Tel Halef keramikleri	403
EBERHARD, Prof. Dr. W. : Kaylar kabilesi hakkında sinolojik mülâhazalar, Ek: I. Ongutlar hakkında mülâhazalar	567
İĞDEMİR, ULUĞ : III. Türk Tarih Kongresi	1
İNALCIK, Dr. HALİL : Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiligine girmesi ve ahitnâme meselesi	185
İNAN, Dr. ÂFET : Trablusgarp'ta hürriyete karşı isyan	387
İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Ongutların menşei meselesi	453
KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD : Kay kabilesi hakkında yeni notlar	421
MANSEL, Prof. Dr. ARİF MÜFİD : Vize'de bulunan maskeli Miğfer	165
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Yortan mezarlık kültürüne ait yeni buluntular	52

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, Prof. İSMAİL HAKKI : Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı vak'ası	71
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI : V. Murad'ın tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi	245
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI : V. Murad ile oğlu Salâhaddin Efendiyi kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar	589

Notlar :

EBERHARD, Prof. Dr. W : Türkistan seyahatnâmesi 1218	137
EBERHARD, Prof. Dr. W : Hsiung-Nu'ların müttefikleri olarak Roma askerleri.	143

Raporlar :

ARIK, REMZİ OĞUZ : 1942 de Türk Tarih Kurumu adına yapılan Bitik kazısı ve Hatay tetkikleri hakkında kısa rapor	341
GÖKER, Prof. MUZAFEER : Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları hakkında III. Türk Tarih Kongresine sunulan rapor	19
İNAN, Dr. ÂFET : Türk Tarih Kurumu'nun 1937 den 1943'e kadar Arkeoloji çalışmaları hakkında III. Türk Tarih Kongresine sunulan rapor.	39
KÖKTEN, İ. KILIÇ : Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları	659
MANSEL, Dr. ARİF MÜFİD : Mudanya hafriyatına dair kısa rapor . . .	147

Tercümelere :

GROENBECH, K. : (Türkçeye çeviren : Dr. Muhaddere N. ÖZERDİM) İç Moğolistan'daki Türk yazıtları	457
KOSSANYI BELA : (Türkçeye çeviren : Hâmit KOŞAY) XI - XII. asırlarda Uzlar ve Komanlar'ın tarihine dair	119
NEDKOFF, BORİS CHRİSTOFF : (Türkçeye çeviren : Şinasi ALTUNDAĞ) Osmanlı İmparatorluğunda eziye	599

Biyografya :

KOŞAY, Dr. HÂMİT : Ragıp Hulûsi Özdem	149
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI : Doktor Mehmet Emin Paşa	329

Bibliyografya :

İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Sovyet Rusya Devlet Ermitaj Müzesi Şark Kültür ve San'at Tarihi Bölümü'nün mesailerini	471
İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyeller	474
İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : W. Tiesenhause n, Altın Ordu tarihine ait materyeller dergisi II. cilt	653
İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Dr. Hâmit Zübeyr Koşay, Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme	656
MANSEL, Prof. Dr. ARİF MÜFİD : Max Freiherr von Oppenheim, Tell Halaf	461

Haberler :

Türk Tarih Kurumu'nun yıllık Umumi Heyet toplantısı	151
7 Nisan 1942 tarihinde Londra Halkevinde Miss Lamb tarafından verilen bir konferansın hulâsası	162
Türkmenistan'da bir şehrin keşfi	385
III. Türk Tarih Kongresi münasebetiyle yabancı neşriyat	477
1941-42-43 yıllarında Türk Tarih Kurumu kütüphanesine gelen kitaplar	485 ve 681

Levhalar :

I - XVIII — III. Türk Tarih Kongresiyle T. T. Kurumu Sergisine ait resimler.	
XIX - XXIV — Yortan mezarlığı buluntularına ait resimler.	
XXV - XXXIII — «Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı vak'ası» makalesine ait resim ve vesikalar.	
XXXIV — Rahmetli Ragıp Hulûsi Özdem.	
XXXV - XXXVIII — «Vize'de bulunan maskeli miğfer» makalesine ait resimler.	
XXXIX - XLIV — K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesine dair resimler, vesikalar.	
XLV - XLVIII — Dr. Emin Paşa makalesine ait resim ve vesikalar.	
XLIV - LXV — Bitik kazısı ve Hatay tetkikleri raporuna ait resimler ve haritalar.	
LXVI — Mustafa Kemal (Atatürk) Trablusgarp'ta.	
LXVII - LXXXV — Tel Halef Keramiklerine ait resimler.	
LXXXVI - LXXXVII — «V. Muradı kaçırma teşebbüsü» adlı makaleye ait resim ve vesikalar.	
LXXXVIII - XCV Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araş- tırmaları raporuna ait resimler.	

BELLE TEN

Cilt: VIII

I. Teşrin 1944

Sayı: 32

ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARA GÖRE TÜRKÇE - ETİCE - HURRİCE ARASINDAKİ BAĞLAR

Dr. MUSTAFA SELÇUK AR

Dil, Tarih - Coğrafya Fakültesi İlmî Yardımcılarından

Eski Çağdaki Yakın Doğu dünyasının dil tarihini tetkik etmiş olan bilginler bu sahada yaşamış olduğunu kabul ettikleri etnik gurupları üç büyük kola ayırmaktadırlar. 1) İndo-Germen, 2) Sami, 3) Bu kola iki ad verilmektedir. Bir kısım bilginler bu kolu Asianik, diğer bir kısmı da Kafkas dilleri gurupu olarak adlandırmaktadır. Asianik veya Kafkas dilleri adı altında ne Sami ne de İndo-Germen olmıyan etnik gurupların dilleri kast ve ifade edilmiş bulunmaktadır.¹ Bizim burada Türkçe ile karşılaştıracığımız Hurri ve Eti dilleri de bu üçüncü kola bağlı olarak gösterilen dillerden ikisini teşkil etmektedir. Burada Hurri'lerin ve Eti'lerin kültür tarihlerini ve Arkeolojik eserlerini izah edecek değilim, çünkü bu bahis konumuzun dışında kalmaktadır. Yalnız konumuz ile ilgisi olduğu için Hurri ve Eti adları üzerinde aşağıda bir az durmak mecburiyetinde kalacağız. Burada tetkik edeceğimiz konu sadece Hurri ve Eti dillerini Türkçeye bağliyan bağların nelerden ibaret olduğu ve bu bağlar ile bu iki etnik kolun Türk Milletleri gurpuna girip giremeyeceği meselesi üzerinde toplanmış bulunmaktadır.

¹ Reallexikon der Vorgeschichte (RV) VI S. 249-263; Paul Koschaker, Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft Neue Folge (ZDMG NF) XIV S. 6; Arthur Ungand, Subartu S. 1-23, 126-177.

Hurri ve Eti dillerini Türkçe ile karşılaştırırken bu hususta ele almış olduğum ölçü bugün konuşmakta olduğumuz Türkçenin gramer ve cümle yapısından elde edilmiş bulunmaktadır. Diğer Türk lehçeleri üzerinde bugün kâfi derecede bilgiye sahip olmadığım için dolayı karşılaştırmada daha geniş bir çerçeve içinde yürümek imkânları maalesef elde edilemedi. Bu imkân elde edildiği zaman, yani belli başlı Türk lehçeleri üzerinde kâfi derecede bilgiye sahip olduktan sonra Hurri ve Eti dillerini tekrar gözden geçirdiğim anda bugün elde ettiğim neticeleri kuvvetlendiren ve onları daha ziyade genişleten delilleri ortaya koyacağıma büyük bir imanla inanmaktayım.

Aşağıda yaptığım karşılaştırmaları gözden geçirirken aradaki uzun yüz yılları daima hatırlamak ve bu yıllar boyunca dilde pek çok değişiklikler meydana gelebileceğini her zaman düşünmek lâzım gelmektedir. Aradaki uzun yüzyılların mevcudiyetine rağmen bugünkü Türkçemizin malik olduğu bazı gramer özelliklerinin devirleri aşarak kendilerini aynı şekilde muhafaza etmiş olması bize Türk dilinin ne kadar büyük ve sarsılmaz bir yapıya malik olduğunu göstermektedir. Türk gibi düşünen ve Türk dilinin gelişmesini temin etmiş olan aynı şartlar altında yaşamış olan insanların tarihin çok uzak çağlarındanberi büyük ve önemli kültür yaratmış olmaları bize bugün Türk olmanın gururunu daha çok tattırmaktadırlar. Hurri dilini tetkik etmiş olan bilginlerden biri² aynen şunları yazmaktadır: "Hurri dilinin daha iyi olarak anlaşılması isteği türlü sebeplerden ileri gelmektedir. Biz bu dilde yalnız bir şark dilinin hususî bir yapısını ve kuvvetli özelliklerini meydana çıkartmayı ümit etmiyoruz. Bilâkis bu dil bizim aynı zamanda Eski Önyasya'nın geniş bölgelerine yayılmış, Eski Anadolu, Suriye ve Med dağları üzerinde tesirlerini göstermiş olan müstakil bir kültürü daha iyi olarak anlamaklığımıza yardım edecektir.,"

Aşağıda yaptığım karşılaştırmalarda ele aldığım gramer özelliklerini başlıca şu altı noktada toplayabiliriz.

I — Bugünkü Türkçemizin öz malı olan ve çoğul eki vazifesini gören "-ler,-lar," eki aynı şekilde Hurri dilinde de vardır. Yani Hurriiler çağında da çoğul eki bugün bizim kullanmakta olduğumuz şekle girmiş bulunmaktadır.

² Johannes Friedrich, Kleine Beitræge zur Churritischen Grammatik (KBHG) S. 1.

II— Bugünkü Türkçemizde çok kullanılan ve isimlerden sıfat yapmağa yarıyan, bir şehre, bir birliğe ve bir bölgeye bağlı olan insanların ifadesini yapmakta kullanılan, bir maddenin nelerden mürekkep olduğunu göstermeğe yarayan “-li,, eki de hem Hurri hem de Eti dilinde mevcut olup hemen aynı vazifeyi yapmak için kullanılmış bulunmaktadır. Bu “-li,, eki Hurri dilinde bazan aynen “-li,-lu“ olarak vazife görmüş olduğu halde bazan da gene aynı vazifeyi görmekle beraber “-he,-hi,, şeklinde kendini göstermiş bulunmaktadır.

III— Türkçemizin ek halindeki mülkiyet şahıs zamirlerinin tekil halleri aynen Hurri ve Eti dillerinde de mevcuttur. 1.Ş. -ivv = im, 2.Ş. -iv = -in, 3.Ş. -i = -i olarak kendini göstermektedir.

IV— Türkçemizin uzağı gösteren işaret zamiri çoğul ve tekil hallerinde hurri dilinde de mevcuttur.

V— Türkçemizin gereklik ve emir kipinde kullanılan şekil Hurri dilinde de vardır.

VI— Türkçemizin olumsuz emir şekilleri aynen hurri dilinde de vardır. Şimdi başlıca bu altı maddeden her birini ve bunlara ilâve edeceğimiz diğer delil ve misalleri ayrı ayrı elimize alıp izahlarını yapmağa çalışalım.

I

Hurri dilinde şimdiye kadar iki türlü çoğul eki olduğu kabul ediliyordu. Fakat son araştırmalar neticesinde Hurri dilinde kullanılmış olan çoğul eklerinin iki değil üç tane oldukları meydana çıkarılmıştır. Bunlardan ikisi bazı hallerde hemen farksız olarak aynı vazifeyi ifa etmek için kullanılmaktadır. Fakat bazı hallerde de bu iki ekin kullanıldıkları yerler değişmektedir. Bu çoğul eklerinden birincisi Elam dilinde de kullanılan ve en eski Türk yazıt ve lehçelerinde de mevcut olduğu T. Kowalski ve K. Grönbech tarafından kabul ve ispat edilen³ “-n,, ikincisi “-r,, üçüncüsü “-l,, sadasız harflerinden mürekkeptir. Bunlardan “-n,, eki bugün konuşmakta olduğumuz dilde yoktur, düşmüştür. Fakat bu ekin Eski Türkçede mevcut olduğunu kabul eden adlarını yukarıda yazdığım bilginlere göre vaktiyle “-an,-in,-ün,, şekillerinde vazife

³ T. Kowalski, Zur semantischen Funktion des Pluralsuffix -ler,,lar in den Türkisprachen, Krakow 1936; K. Grönbech, Der Türkische Sprachbau, Kopenhagen 1936.

görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususu belirtmiş olmak için burada tek bir misali anmakla iktifa edeceğim. Uygur dilinde “oğul,” kelimesini çoğul haline getirmek için “oğlan,” şeklini meydana getirmek icabettiğini görmekteyiz. Buna benzer ve bu hususu daha açık olarak belirten birçok misaller yukarıda adlarını yazdığım bilginlerin eserlerinde mevcuttur.

Hurri dilinde ise bu çoğul eki hemen daima '-na' şeklinde kendini göstermektedir. Bu hususu aydınlatacak birkaç misali burada ele alalım: “Taşe-na=Hediyeler, Tiwe-na=sözler, paşşithe-na=elçiler, İD-na=ırmaklar, DİNGİR^{mes}-na duru-hhi-na=Erkekli tanrılar, DİNGİR^{mes}-na aştu-hhi-na=kadınli tanrılar, en-na Şamuhaha-hi-na=Şamuhalı tanrılar.⁴”

Burada üzerinde durmak istediğim çoğul eki bu '-na' eki değildir. Bu ek üzerinde geçici bir temas yapmaktan başka bir gayem yoktur. Asıl benim izah etmek istediğim ve bugünkü Türkçemizdeki çoğul eki olan '-ler, -lar' ile sıkı bir surette bağlı bulunduğum Hurri dilindeki '-lur' çoğul ekidir. Fakat Hurri dilinde çoğul eki vazifesini gören bu '-lur' eki her zaman böyle birleşik bir şekilde geçmemektedir. Çok zaman ayrı ayrı yani '-la' ve '-ar,-er' şekillerinde de geçmekte ve bu ayrı ayrı şekilleri ile de çoğul eki vazifesini görmektedir. Evvelâ '-la' şeklinde çoğul eki vazifesini gördüğünü belirtecek misallerimizi tespit edelim: 'Anti=bu' demektir. Bunu çoğul şekline sokarak 'bunlar' demekliğimiz için 'anti-la' şeklinin meydana getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Keza buna benzer şu misalleride gözden geçirelim: “Ul=başka, ul-la=başkaları; şuanna=şu, şualla=şunlar,” (son yazdığım misalleri biraz aşağıda tekrar gözden geçireceğiz) bu nevi misallerin izahlarını yaparken şu cümleyi de elimize almadan geçmiyelim: 'paşşithi-ivve-la-an şen-ivv-uş şuramaştan=sefir-ime (on)ları kardeşim bildirsin'. Bunlar ve bunlara benzeyen misalleri çoğaltmak imkânları her zaman vardır.⁴ Yalnız buradaki son cümlede kullanılmış olan '-la' eki hakkında ufak bir kayıt yapmağımız lâzım gelmektedir. Buradaki '-la', çoğul halinde bulunan -i'li tümleci ifade etmek için kullanılmıştır. Gerek isimlerin yalın hallerinin çoğul şekillerini ve gerekse çoğul halinde bulunan -i'li tümleçleri ifade etmek için kullanılan bu '-la' ekinin Türkçe-

⁴ J. Friedrich, KBHG S. 2-7 ; Ferdinand Bork, Die Mitannisprache S. 33-83.

mizdeki karşılığı hemen daima '-ler, -lar' eki olmaktadır. Hurri dilin de '-la' eki tek başına çoğul eki vazifesini gördüğü gibi gene tek başına '-ar,-er' ekinin de bu dilde çoğul eki olarak kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Hattâ tek başına '-er,-ar' ekinin çoğul eki olarak kullanılmış olması yalnız Hurri sahasına munhasır olmayıp Eti sahasında ve daha geniş olarak Etrüsk dilinde de kendini göstermektedir. Evvelâ Hurri dilindeki misalden başlayarak '-ar,-er' ekinin tek başına çoğul eki vazifesini gördüğünü gösteren bütün misalleri de burada tetkik etmek bizim için faydalı neticeler meydana getirecektir. Boğazköy metinleri arasında muhtelif tanrılara yapılan kurbanları tasvir eden bir metinde ⁵ şöyle bir cümle geçmektedir:

“ I NİNDA SİG te-e-ir-ra dTeşup-vi-na dai/parşia „

Bu cümlemin Türkçe karşılığını vermeden önce bize lâzım olan iki kelime üzerinde biraz durmaklığımız gerekmektedir. Bu kelimelerden biri bir tanrı adı olan Teşup, diğeri de mânasını henüz bilmediğimiz 'tee' dir. Teşup adının ismin -in halinde bulunduğunu sonundaki '-vi' ekinden anlamaktayız. Hurri dilinde isimlerin -in hallerinin teşkillerinde kullanılan bu '-vi' ekinden sonra gelen '-na' ekide yukarıda izahını yaptığımız çoğul ekinden başka birşey değildir. Fakat biz bu çoğul ekini, esas itibariyle tekil şeklinde bulunan ve ismin -in halini taşıyan Teşup kelimesine ait olarak kabul edemeyiz. Çünkü tanrı Teşup'un adı zaten tekil halindedir, bundan başka da bu kelime ismin -in halini taşımaktadır. Hurri dilinin gramer yapısı icabı olarak ismin -in halini taşıyan bir kelime de eğer bir çoğul eki bulunmakta ise bu çoğul eki mutlaka o kelimedden önce gelen başka bir kelimeye ait olan çoğul ekinin tekrarından başka bir şey değildir. Bu itibarla buradaki çoğul eki tanrı Teşup adından hemen önce gelen 'teeirra' kelimesine ait ve bağlı bulunmaktadır. Bu izahata göre asıl çoğul halinde bulunan kelime 'te-e-ir-ra' kelimesi olmaktadır. Burada kelimenin asıl kökü 'tee-' ve bu kökü çoğul şekline sokan ek de '-irra' olmaktadır. Bu ekteki sadasız harf yazış şekli icabı veya şive farkından dolayı çiftleşmiştir. Bu çiftleşmenin diğeri bir sebebe bahis mevzuu ettiğimiz kelimeyi ismin -e haline sokabilmek

⁵ Keilschrifturkunden aus Boghazköi (KUB) XXVII 1 I 74; J. Friedrich, KBHG S. 7, 8.

imkânını elde etmek içindir. Çünkü buradaki kelime hem çoğul şeklinde hemde ismin - e halinde bulunmaktadır. Kelimeyi ismin - e haline getiren ek en sondaki '-a' ekidir ki bu ek Türkçedeki isimlerin - e hallerini teşkil etmek için kullandığımız '-e, -a' eki ile mukayese edilebilir. İşte bu '-a' ekini yazabilmek için çoğul ekindeki sadasız harfi çiftleştirmek mecburiyeti duyulmuştur. Zira çivi yazısı bir hece yazısı olduğu için tek başına '-a' ekini yazarak kelimeyi ismin - e haline getirmek imkânı her ne kadar varsa da son heceye kuvvet vermiş olmak için "r,, sadasız harfi çift yazılmıştır. Şu halde çoğul ekini aslında olduğu gibi tek bir şekle sokacak olursak '-ir' hecesini elde etmiş oluruz. İşte asıl çoğul eki budur. Bu çoğul ekinin ait olduğu kelime olan 'tee' kökünün ne mânaya geldiğini bilmiyoruz. Fakat tanrı Teşup'a ait mukaddes bir eşyanın adı olduğu muhakkaktır. Verdiğimiz bütün bu izahata göre bir isim terkibi olan 'te-e-ir-ra^d teşup-vi-na' ifadesinin Türkçe karşılığı "Tanrı Teşup'un tee'lerine,, olmaktadır. Bu ifadedeki Teşup kelimesini ismin - in haline sokarken kullanılmış olan '-vi' eki Türkçedeki '-un,-in' eki ile mukayese edilebilir. Verdiğimiz bütün bu izahatın meydana çıkardığı duruma göre yukarıda yazdığımız cümlenin Türkçe karşılığı çok açık olarak kendini göstermiş bulunmaktadır:

"Bir has ekmeği tanrı Teşup'un tee'lerine kor/parçalar,,

Bu suretlede tanrı Teşup'a eklemek kurbanı yapılmış olmaktadır. Vermiş olduğumuz bu kısa izahlardan sonra Hurri dilinde '-la' ve '-er' eklerinin tek başlarına ayrı ayrı çoğul eki vazifesini görmüş oldukları kendiliğinden anlaşılacak olacaktır.

Şimdi '-ar' ekinin gene tek başına çoğul eki vazifesini gördüğünü gösteren ve Eti sahasında geçen misalin izahına gelmiş bulunmaktayız. Eti sahasına ait olan bu misal ilk defa B. Hrozný tarafından işlenmiştir⁶. Hrozný tarafından verilen izahata göre Babil kaynaklarında 'Kaş, Kiş, Kuş' şeklinde kendini gösteren ve sonraları Yunanlılar tarafından 'Kossaioi, kissioi' adı altında anılan ve Babil'de 500 sene hakimiyet kurmuş olan Kas'ların tesirlerinin ta Anadolu'nun içlerine kadar duyulduğunu veyahut Anadolu'nun ortalarına kadar gelmiş olan göç dalgalarının Kas'lar ile

⁶ B. Hrozný, Archiv Orientální (AO) XI S. 203-209.

her hangi bir bağlarının mevcut olduğunu kabul mecburiyeti karşısında bulunmaktayız. Çünkü, atları ile meşhur olan ve daha sonraları teşekkül etmiş olan Asur ordularının süvari kuvvetlerinin meydana gelişinde büyük bir âmil olmuş olan Kas'ların taşımakta oldukları etnik isme bağlı olarak pek çok yer adlarının teşekkül etmiş olduğunu gene Hrozný izah etmektedir.⁶⁾ Bu yer adlarından en mühimleri şunlardır:

Kaş-mir, Hindu-kuş, Kuş-ana, Kafkas ve nihayet Kas'ların Anadolu'daki izlerini gösteren ve Etilerin Anadolu'daki ilk hükümet merkezi vazifesini görmüş olan 'Kuş-ar' şehrinin adı da buraya dahil bulunmaktadır. Bu son ismin mânası gene Hrozný tarafından 'Kuş-lar' olarak tâyin edilmiş bulunmaktadır. Bu mânaya göre bu günkü Türkçemizin çoğul eki olan '-lar' Etilerin Anadolu'daki en eski hükümet merkezi olarak teşkil ettikleri şehrin adında '-ar' şeklinde kendini göstermiş bulunmaktadır. Bu suretle tek başına '-ar' ekinin de çoğul eki vazifesini görmüş olduğu ikinci bir misalle kuvvetlenmiş oldu. Bu vaziyete göre Kuşar şehrini ilk defa kurmuş ve iskân etmiş olan halk Türk diline yakın akrabalık izleri gösteren bir dil konuşuyorlardı demektir. Bunların da Etilerden başka kimse olamayacağı açık olarak meydandadır. Diğer taraftan şu noktayı da burada kayıt etmek her halde faydalı olacaktır. Kuş-ar şehrini ilk defa kurup iskân etmiş olan halk Babil üzerinde hakimiyet kurmuş olan Kas'lar ile her halde sıkı bir surette münasebette idiler.

Yalnız başına "-ar,, ekinin çoğul eki olarak kullanıldığını gösteren ve Etrüsk dilinde geçen misallere gelince, Etrüskler hakkında etraflı bilgi veren W. Brandenstein bu yolda ilk misalin izahını yapmış bulunmaktadır⁷⁾. Adını yazdığım bilgin Etrüsk diline ait olan ve "oğul,, mânasına gelen "clan,, kelimesini ele almakta ve bunun çoğul şekli olan "clan - ar = oğul - lar,, ifadesini Türkçedeki "at - lar,, ifadesi ile mukayese etmektedir. Gerek Hrozný gerekse Brandenstein tarafından, bu "-ar,-er,, ekinin çoğul eki olarak bulunduğu eski diller ile Türkçe arasında bir bağın mevcut olması fikri kabul edilmiş bulunmaktadır. Etrüsk dili ile Türkçe arasında bu bakımdan bir bağın mevcut olduğu aşikâr olduğu

⁷⁾ W. Brandenstein, Der Alte Orient (AO) XXXV ı S. 38-40; Fritz Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte S. 246, 247.

gibi Etrüskler ile Anadolu'nun ortalarında bir etnik gurup adı olmakla beraber aynı zamanda ilk hükümet merkezi adı olan Kuş-ar şehrini kurmuş ve iskân etmiş olan insanlar arasında da yakın bir bağın mevcudiyeti hiç kimsenin inkâr edemeyeceği bir durum arz etmektedir. Tek başına "-ar," ekinin çoğul eki olarak kullanıldığını gösteren ve Etrüsk dilinde geçen daha başka misaller de vardır. Bahis mevzuu olan dilde "aiş," kelimesi tanrı mânasına gelmektedir. Bu kelimeyi çoğul şekline sokarak "tanrılar," demeliğimiz için "aişar," veya "aişaraş," şeklinin meydana getirilmesi lâzım gelmektedir ki aynı ekin burada da aynı vazifeyi görmüş olduğu meydandadır.⁸ "-ar," ekinin tek başına Etrüsk dilinde, Hurri dilinde ve Eti sahasında aynı vazifeyi görmüş olması bu bakımdan eski çağda bu üç kol arasında bir bağın mevcudiyetini gösterdiği gibi aynı "-ar," ekinin Türkçedeki çoğul ekinde de bulunması ve daha aşağıda göreceğimiz daha başka bağların varlığı Türk dilinin eski çağlardanberi Önasya sahasında kültür dili olarak mevcut olduğunu göstermektedir.

Eski çağlardan alınmış misallere dayanarak yürüttüğümüz bütün bu muhakemelerimiz nispeten daha yeni çağlarda yaşamış etnik guruplar arasında aynı hususiyeti görmüş olmakla yani Türkçemizin çoğul eki olan "-ler, -lar,"ın muayyen bazı şartlar altında "-la, -ar," şeklinde ayrı ayrı vazife gördüğünü gösteren daha yeni vesikaların mevcudiyeti ile bizim görüş tarzımız kuvvet bulmuş olmaktadır. Nispeten daha yeni çağlara ait olan vesikaların Avarlarda geçtiğini burada kaydetmekle iktifa edeceğim⁹. Diğer taraftan bu "-la," ve "-ar," çoğul ekinin ait olduğu dil gurupunun yaşamış olduğu sahalarda sonradan kendini göstermiş bulunan ve İndo-Germen dili gurupuna bağlanan bazı etnik kolların da bu eki yani "-ar," ekini yeni gelmiş oldukları ülkenin eski kültürlerinin tesirleri altında kalarak dillerine aynen aldıklarını da biliyoruz⁹.

Yukarıda Hurri dilinde üç türlü çoğul ekinin mevcut olduğunu söylemiştim. Şimdi buraya kadar vermiş olduğumuz izahat ile bu cihet daha iyi anlaşılabilir bulunmaktadır. "-na, -la, -ar," dan

⁸ Friedrich Slotty, AOr. IX 3 S. 378-404; Paul Kretschmer, Glotta XXX S. 88; Krahe, Indogermanische Forschungen (IF.) XLVI S. 185.

⁹ C. Autran, Suffixes pluriels Asianiques et Caucasiens, Babyloniaca VIII S. 58-135.

ibaret olan bu üç ek hemen aynı vazifeyi görmek için kullanılmış bulunmaktadır.

Hattâ bazan bu eklerden biri değerinin yerine geçebilmektedir. Filhakika Boğazköyünde bulunan ve henüz yayınlanmamış olan bir metinde¹⁰ şöyle bir ifade geçmektedir: "DİNGİR^{mes}-ella attayanapa,,. Hurri dilinde olan bu ifadenin izahına girişmeden önce Türkçe karşılığını yazalım: "Ata tanrılar,,. Hurri dilinde bu gibi ifadeleri teşkil etmek için "DİNGİR^{mes}-na attaya-na,, tarzında terkipler meydana getirmek bu dilin gramer yapısı icabı olduğu halde burada birdenbire "DİNGİR^{mes}-ella,, şeklinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu misal bize Hurri dilinde çoğul eki olan "-la,, ve "-na,, eklerinin birbirlerinin yerlerine kullanılabilmekte olduklarını göstermektedir. "DİNGİR^{mes}-ella,, şeklindeki ifadelerin geçişi çok nadir olmakla beraber çoğul eklerinin birbirlerinin yerlerine geçebildiklerini göstermesi bakımından mühim olduğu gibi bu son yazdığım ifadenin Türkçemizdeki "tanrılar,, ifadesinden hemen hiç bir ayrılık göstermemesi de dikkati çekmektedir. Keza "tuminilla,, ifadesi de bunun gibi olup mânası "dörtler,, demektir.

Çoğul eki "-la,-le,, nin Eti dilinde kullanılma tarzını yazımızın son kısmında ele almak istiyoruz.

Türkçemizin öz malı olan "-ler, -lar,, çoğul ekinin tarihin ilk çağlarında muhtelif şartlar altında ayrı olarak yani "-la,, ve "-ar,, şekillerinde vazife görmüş olduklarını bu suretle tesbit ettikten sonra şimdi gene tarihin bu ilk çağlarında bu çoğul ekinin bizim bugünkü dilimizde olduğu gibi aynı şekilde yani "l,, ve "r,, sadasız harflerinin birbirleri ile bir sadalı harf ile birleştirilmiş şekilde kendini göstermekte olduğunu belirten belgenin izahına gelmiş bulunmaktayız. Bir tarafta çoğul ekinin "-la, -le,, ve "-ar, -er,, şekillerinde ayrı ayrı kullanılmış olmasına mukabil diğer tarafta gene aynı vazifeyi ifa etmek için bu iki ekin birleşik bir şekilde kendini göstermiş olmasını nasıl izah edebileceğiz? Bu izaha geçmeden önce bu eski çağlarda çoğul ekini bugünkü kullandığımız şekli ile ihtiva eden misali burada ele almamız lâzım gelmektedir.

¹⁰ V. Brandenstein, ZDMG 91 S. 560-576; P. Jensen, Zeitschrift für Assyriologie XIV S. 174, 175.

Hurri dilinde hemen daima yanyana yazılan bir veya bir çift tanrı vardır. "Hutena Hutellurra," şekillerinde geçen bu çift tanrı adı yalnız Hurice yazılmış olan metinlerde değil aynı zamanda Etice yazılmış ve bayram törenlerini tasvir eden metinlerde de geçmektedir.¹¹ Filhakika Ninve şehrinin kadın tanrısı olan İŞTAR için yapılan bir töreni tasvir eden bir metinde bu Hurri tanrısına da kurbanlar takdim edilmekte olduğunu görmekteyiz. Bundan başka bu tanrı adı Boğazköyünde bulunan ve Gilgameş destanının Hurri dilindeki tercümesini ihtiva eden metinde de zikredilmektedir.¹² Keza aynı tanrı adı aynı yazış şekli altında Raş Şamrâ metinlerinde geçmektedir.¹³

Diğer taraftan Hurri kültür çevresine mahsus olan bu tanrı adının Eti yazı dilindeki mukabilleri daima ^dGUL-şeş ^dMAH^{meş} şeklinde yani çoğul halinde kendini göstermektedir. Bu son yazdığım tanrı adları üzerinde burada fazla durmıyacağım. Yalnız bu tanrı adları ile Eti'lerin ev ve şahsi himaye tanrılarını ifade etmek istediklerini söylemekle iktifa edeceğim¹⁴. Burada üzerinde durmadan geçeceğim ve sadece kaydetmekle iktifa edeceğim diğer bir nokta da şudur: Hurri kültür çevresine mahsus olan Hutena Hutellurra tanrı adının Eti metinlerinde de aynı şekilde geçmiş olmasına rağmen tekrar ^dGUL-şeş ^dMAH^{meş} adlarını kullanmış olmalarının ifade ettiği mâna ne olabilir?. Bu hususta verilmesi gereken izahat için elimdeki malzemeyi henüz kâfi bulmuyorum. Bundan maada burada gene kısa olarak temas edilmesi lâzım gelen diğer bir nokta da kendini göstermiş bulunmaktadır. Aceba Hutena Hutellurra yazış şekilleri ile ayrı ayrı iki tanrının ifadesi mi yapılmış olmakta yoksa aynı tanrı adının iki türlü yazış şekli ile karşı karşıya mı bulunmaktayız. Bu hususta bu sahada çalışan bilginlerin bazıları tarafından yazılar yazılmış ve münakaşalar yapılmıştır¹⁴. Bu münakaşalardan çıkan en esaslı neticelere göre Hutena Huttellurra yazış şekilleri ile ya bir tanrı çiftinin ifadesi

¹¹ B. Hrozný, AOr. IV S. 121, 123; Brandenstein, ZDMG 91 S. 563-573; KUB X 63 | 5.

¹² KUB VIII 60 ÖY II; KUB XXVII 1 II 42; KUB XXIX 8 III 47-49.

¹³ Charles Virolaud, Syria X metin S. LXIV No. 4 sat. 32, 43.

¹⁴ Albrecht Götze, The Hittite Ritual of Tunnawi S. 55-63; Friedrich Hrozný, Zeitschrift für Assyriologie Neue Folge (ZA NF) IV S. 180-184; AOr. IV S. 123; Emil Forrer, Revue Hittite et Asianique I S. 144-149.

yapılmış olmakta yani bunlardan biri erkek diğeri de kadın tanrıyı ifade etmiş olmakta veya her ikiside dişi tanrı çiftinin ifadesini yapmak için kullanılmış bulunmaktadır. Fakat varılan bu netice de tatmin edici görünmemektedir. Çünkü aşağıda vereceğim izahattan açık olarak anlaşılacağı gibi bu yazış şekillerinin hiç birinde kadınlık veya erkeklik hususiyetlerini gösteren hiç bir işaret yoktur. Şu halde bu yazış şekli ile Hurri yazıcısı neyi ifade etmek istemiştir?. Bu sorunun cevabını vermeden önce evvelâ bu yazış şekillerini ele alıp onları tahlil edelim. Bir defa her iki yazış şeklinde müşterek olan bir "Hute-, kökü vardır. Bu esas kök üzerine eklenmiş ve birbirinden ayrı iki ek kelimeleere başkalık vermektedir. Bu ekler de birinde "-na,, diğesinde ise "-llurra,, dır. Bizim burada ilk defa tesbit edeceğimiz mesele bu eklerin ne mânaya geldikleri noktasında kendini göstermektedir. Biraz yukarıda Hutena Hutellurra adını taşıyan tanrıların Eti kültür çevresinde hemen daima çoğul halinde bulunan ^d GUL ^{-şes} ^d MAH ^{mes} ifadeleri ile gösterilmiş olduğuna işaret etmiştim. Şuhalde Hurri kültürü çevresine mahsus olan yazış şeklinin de çoğul halinde bulunması icabetmektedir. Zaten bu keyfiyet bu sahada çalışan büyük bilginler tarafından da görülmüş ve bu noktaya dikkat çekilmiştir ¹⁵. Filhakika Hutena Hutellurra ifadeleri çoğul hallerinde bulunmaktadır. Zaten "Hute-na,, daki "-na,, ekinin Hurri dilinde çoğul eki vazifesini gördüğünü yukarıda izah etmiştim. Aynı şekilde "Hutellurra,, ifadesindeki "llurra,, eki de çoğul eki vazifesini görmüştür. Bu son çoğul ekinde açık olarak görüldüğü gibi eki teşkil eden "l,, ve "r,, sadasız harfleri çiftleşmiştir. Bu çiftleşme keyfiyeti her halde ya yazış veya lehçe farkından ileri gelmiştir. Şuhalde bu çift olan sadasız harfleri tek bir hale getirecek olursak ekin ifade ettiği mânada hiç bir değişiklik olmayacak demektir. Bu zaman bu ek "-lur,, şekline girmiş olur. Verdiğimiz bütün bu izahata göre asıl çoğul ekinin muhakak olarak "-lur,, şeklinde olduğunu emniyetle kabul edebiliriz. Şimdi, bugünkü Türkçemizin öz malı olan "-ler,, "-lar,, çoğul eki ile İsa'dan önce takriben 1500-2000 yıllarında yazılmış olan çivi yazılı kaynaklarda kullanılmış olan "-lur,, çoğul ekinin birbirlerine sıkı bir surette bağlı olduklarını görmeyecek tek bir göz var mıdır?.

¹⁵ J. Friedrich, KBHG S. 6, 10, 11.

Varmış olduğumuz bu neticenin doğurduğu ve burada temas edilmesi lâzım gelen birkaç soru akla gelmektedir. Türkçemizin çoğul eki olan “-ler,, “-lar,, ilk çağlarda “-la,, “-ar,, şekillerinde ayrı ayrı çoğul eki olarak kullanılırken birdenbire karşımıza “-lur,, olarak birleşik bir şeklin çıkışını nasıl izah edebileceğiz?. Diğer taraftan bu şeklin birleşik olarak geçişi ilk defa bu tanrı adının yazılış şeklinde kendini göstermiş bulunmaktadır. Bunun yalnız bir tanrı adının yazılış şeklinde kullanılmış olması acaba hususî bir mâna mı ifade etmektedir?... Bu ve bunlara benzer sorular üzerinde fazla durmak için elimizde bol malzeme yoktur. Yalnız T. Kowalski ve K. Grönbech ile aynı fikirde olarak şu nokta üzerinde durabiliriz.

Türkçenin ilk çağlarında çoğul eki olarak üç türlü ek kullanılmakta idi. Bunlarda “-la,, “-ar,, “-na,, ekleridir. Bunlardan üçüncü ek olan “-na,, dilin gelişme yolunu takip edemiyerek, yürüyememiş zamanla ortadan kaybolup gitmiştir. “-la,, ile “-ar,, ise zamanla dilimizin gelişme yolunda geçirmiş olduğu değişimleri takip ederek birleşmiş ve ilk defa “-lur,, şeklini almış, daha sonraları “-ler “-lar,, şekillerine de girerek Türk dili guruplarının tek çoğul eki vazifesini görmüştür.

Şimdi yukarıda sormuş olduğumuz bir soruya burada tekrar dönmecliğimiz lâzım gelmektedir. Verdiğimiz bütün bu izahattan sonra asıl şekline getirdiğimiz “Hute-na, Hute-lur,, ifadelerinde kadınlık veya erkeklik gösteren hiç bir işaretin mevcut olmadığı meydandadır. Her iki kelimedede müşterek olan “Hute-,, kökü üzerine çoğul eklerini alarak meydana gelmiştir. Yalnız aralarındaki ayrılığı meydana getiren eleman birinde çoğul ekinin “-na,, olmasına mukabil diğerinde “-lur,, ekinin kullanılmış olmasıdır. Çoğul eklerinin başka başka oluşu tanrıların cinsiyetlerinde bir ayrılık meydana getirip getirmediğini bilmiyoruz.

Verdiğimiz bütün bu izahat sonunda; Türkçemizin isimleri çoğul haline sokmak için kullandığı eki Hurri dilinde de aynı şartlar ve şekiller altında bulmuş olmacliğimiz, bu bakımdan her iki dil arasında yakın bir akrabalığın mevcudiyetini burada tekrar belirtmek bizim için zevkli bir iş olacaktır. Çünkü Türk dilinin gelişme yolunda geçirmiş olduğu kademeler ve bu kademeleri geçmek için içinde yaşamağa mecbur olduğu şartlar ve bu şart-

ların meydana getirdiği dil duygusu ve nihayet bu dil duygusunu ifade edebilmek için kullanılmış olan gramer elemanlarının Hurri dilinde de aynı şartlar içinde aynı vazifeyi görmek için benzer bir yapı dahilinde kullanılmış olması ancak yakın bir akrabalığın mevcudiyeti ile izah edilebilir. Bugün biz isimleri çoğul halinde nasıl tasavvur ediyorsak ve bu tasavvurumuzu dil duygusu halinde harice aksettirmek için hangi gramer kaidelerine uyuyor ve hangi elemanları kullanıyorsak İsa'dan önce en az 2000-2500 yıllarında yaşamış olan ve Anadolu, Suriye, Kuzey Mezopotamya ve nihayet Kafkasların bazı bölgelerinde zamanımıza kadar asla silinmemiş kaybolmamış muazam kültür mahsulü eserler yaratmış ve bırakmış olan insanların da aynı düşünüş çerçevesi içinde aynı dil duygusu ile aynı gramer kaidelerine uyarak aynı çoğul ekini kullanmış olduklarını görmekteyiz. Aradaki uzun yüz yılların asla silemediği ve bugün de en kötü niyetli adamların dahi inkâr edemeyeceği bir durum gösteren bu canlı vesikalar karşısında düşünen, duyan ve iyi niyet sahibi olan insanların aradaki yakın birliğe ancak saygı göstermekten başka yapacakları bir şey kalmıyor demektir.

II

Türkçe ile Etice ve Hurrice arasındaki bağların en önemlisi her üç kolda çok mühim vazifeler ifa eden ve geniş bir kullanma sahasına malik olan "-li," ekinde kendini göstermektedir. Bugünkü Türkçemizin yapısında bu "-li," ekinin önemi çok büyüktür. Dilin yapısında mevcut türlü anlamları ifade edebilmek için hemen bu "-li," eki imdada yetişmektedir. Bu ekin Türk dilinin gramerinde gördüğü önemli işi belirtmek için Türk dili ve lehçeleri üzerinde çalışan bilginlerden biri bu yolda ayrı bir tetkik yaparak bir eser hazırlamış olsa bu eser, biz eski çağ dilleri üzerinde araştırmalar yapanlar için, çok faydalı olacaktır. Bu "-li," eki yardımı ile teşkil edilmiş anlamlardan bir kaçını buraya almak ilerideki izahatımızın iyi anlaşılabilmesi için fayda temin edecektir. Meselâ bir tarafta "iyi-li, kötü-lü, iri-li, ufak-lı, siyah-lı, beyaz-lı," gibi sıfatların sonlarında kullanılmış olduğu halde diğer taraftan da "kadın-lı, erkek-li, şehir-li, köylü, dağ-lı, ova-lı, Parti-li, Halkev-li, lonca-lı, ev-li," gibi isimlerin sonlarına getirilerek ve gene bir taraftan "Ankara-lı, Konya-lı, İstanbul-lu, İzmir-li," gibi şehir adlarının sonlarında kullanıldığı halde diğer taraftan da "altın-lı, gü-

müş-lü, demir-li, bakır-lı, meyve-li,, gibi madde isimlerinin sonlarında ve nihayet "bile-li, göre-li, okuya-lı, yaza-lı,, gibi fiil köklerinin sonlarına getirilerek birbirlerinden temamiyle farklı anlamlar teşkil edilmiştir. Tabii benim burada vermiş olduğum bu misaller çok az ve basittir. Fakat bu yolda tetkikat yapacak olan kimse her halde çok geniş malzeme elde edecek ve bu malzeme bizim eski çağ ile sıkı bir surette temas temin etmeğimize yardım edecektir. Bugünkü Türkçemizde bu "-li,, ekinin gördüğü işin önemini bu kısa satırlar içinde belirtmeğe çalıştıktan sonra şimdi bu aynı ekin Hurri ve Eti dillerinde gördüğü vazifenin mahiyetini, önemini meydana koyacak olan misallerimizin izahlarına geçelim.

Evvelâ Hurri ve Eti (Hati) isimlerinden hareket etmek istiyorum. Hurri adı üzerinde burada fazla durmıyacağım, çünkü bu hususta gereken izahatı başka yerlerde verdim. Yalnız burada Hurri adı ile bir şehrin ifade edilmiş olduğunu ve bu şehrin de Güney Anadolu şehirlerinden Urfa ile bir tutulmak istenildiğini kaydetmekle iktifa edeceğim.¹⁶ Hurri şehrine bağlı olan insanların ifadesini yapabilmek için aynan Türkçemizde olduğu gibi şehir adının sonuna bir "-li,, veya "-la,, eki getirilmektedir. Bu suretle kelime "Hur-li,, veya "Hur-la,, şeklini almaktadır ki bu şekil Türkçemizdeki "Ankara-lı,, "Konya-lı,, ifadelerinden hiç bir suretle ayrılık göstermemektedir. Çünkü "Hur-li,, yazış şekli ile metinler Huri şehrine mensup insanları ifade etmektedirler. Ve bu şekilde bu ad bu insanların etnik adı haline gelmiş bulunmaktadır. Hur-li veya Hur-la yazış şekli Eti metinlerine mahsus olup bizzat Hurri metinlerinde bu türlü anlamları ifade edebilmek için "-li,, yerine "-he,-hi,, ekinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Hurri dilinde „-he,-hi,, ekinin aynen "-li,, ekinin görmekte olduğu aynı vazifeyi ifa etmek için kullanılmış olduğunu daha aşağıda vereceğimiz misaller daha açık olarak gösterecektir. Hur-li yazış şekli ile bir etnik gurup adı elde edildikten sonra bu etnik grupun dilini ifade edebilmek için de Türkçemizin "-ce,, ekine tekabül eden ikinci bir "-li,, eki kelimeye eklenmektedir. Bu suretle de "Hur-li-li,, şekli elde edilmiş olmaktadır. Bu son şeklin Türkçe karşılığı "Huri-

¹⁶ Ferdinand Sommer, Die Ahhijava-Urkunden S. 42-47; B. Hrozný, AOr I S. 91 vd. , 253 vd. ; A. Ungnad, Subartu S. 130-136.

li-ce,, demektir. Burada açık olarak görüldüğü gibi Hurri dilini ifade edebilmek için bir şehir adı olan Hurri kelimesinin sonuna ayrı ayrı mâna ifade eden iki "-li,, eki getirilmiştir. Bugünkü Türkçenin "-ce,, ekine tekabül eden ikinci "-li,, yi doğrudan doğruya Hurri kelimesine eklemek suretiyle Hurri dilini ifade etmenin imkânı yoktur. Çünkü her hangi bir etnik gurupun dilini ifade edebilmek için o etnik grupun taşımakta olduğu adın sonuna biz Türkler bir "-ce,, eki getirmekteyiz. Meselâ Türkçe, Fransızca, İngilizce gibi. Buradaki Türk, Fransız, İngiliz kelimeleri bir milleti, bir insan topluluğunu ifade etmektedirler. Yani birer etnik addırlar. Bu insan topluluklarının dillerini ifade etmek imkânı ancak onların etnik adlarının sonlarına bir "-ce,, eki getirilmek suretiyle elde edilmiş bulunmaktadır. Bunun haricinde bu etnik guruplar ile ilgili her hangi bir yer, şehir adının sonuna bu "-ce,, ekini getirmek suretiyle onların dillerini ifade etmek imkânı yoktur. Meselâ Fransız dilini ifade edebilmek için Fransa kelimesini alıp onun sonuna "-ce,, ekini getiremeyiz. Keza Türk dilini ifade etmek için Türkiye kelimesinin sonuna "-ce,, ekini getirmek imkânı yoktur. Çünkü Fransa ve Türkiye etnik bir gurup adı olmayıp bilâkis bir toprak bütünlüğünün, bir devletin adıdır. Bu topraklara sahip olan insanların taşıdıkları etnik ad "Türk, Fransız,,dır. Bunların dillerini ifade edebilmek için ancak ve ancak bu etnik adlarından istifade edilebilmektedir. İşte bundan dolayıdır ki Hurri şehrine mensup olan insanların dillerini ifade etmiş olmak için bu hususta işe yarayan ek doğrudan doğruya şehir adını gösteren kelimenin sonuna getirilememektedir. Evvelâ şehir adının sonuna yukarıda izahını yaptığımızı bir nispet eki olan birinci "-li,, eki getirilerek o şehre mensup insanların etnik adı teşkil edildikten sonra onların dillerini ifadeye yarayan ikinci "-li,, eki kelimeye eklenebilmektedir. Bu suretle kelime "hur-li-li,, şeklini almış bulunmaktadır. Bu ifadenin Türkçedeki "İstanbul-lu-ca,, ifadesinden hiç bir ayrılığı yoktur.

Vermiş olduğumuz bütün bu izahatın doğru olduğunu gösteren başka delil ve misaller de vardır. Meselâ "Pala,, adında bir şehir vardır. Bu şehre bağlı olan insanların dillerini ifade edebilmek için hiç bir zaman "Pala-li,, şekli kullanılmamaktadır. Bilâkis Türkçemizin "-ce,, ekine tekabül eden bu "-li,, eki getirilmeden önce Pala şehrine bağlı olan insanların etnik adlarını teşkil etmek

mecburiyeti vardır. Bu zaman burada Türkçenin nispet eki olan “-li,, değil, mahiyeti bizce meçhul olan bir “-umna,-umni,, eki kullanılmış bulunmaktadır. Bu suretle “Pala-lı,, demek olan “Pala-umna,, şekli meydana çıktıktan sonra bu şehre bağlı olan insanların dillerini ifadeye yarayan ve Türkçenin “-ce,, ekine tekabül eden “-li,, eki de kelimeye eklenmek suretiyle “Pala-umni-li,, ifadesi teşkil edilmiştir. Bu son şeklin mânası “Pala-lı-ca,, demektir. Bunun gibi misalleri çoğaltmak imkânları her zaman için mevcuttur. ¹⁷

Etiler, Hurri dilini ifade etmek için bir şehir adı olan “Hurri,, kelimesinin sonuna birbirlerinden tamamiyle ayrı mahiyete malik olan iki “-li,, eki getirdikleri halde kendi dillerini ifade etmek için yalnız Türkçenin “-ce,, ekinin karşılığı olan bir “-li,, eki kullanmaktadırlar. Bu suretle “Eti-ce,, demek olan “Hatti-li,, şekli meydana çıkmıştır. Burada görüldüğü gibi iki “-li,, yoktur. Çünkü Hatti bir şehir adı olduğu gibi aynı zamanda bir etnik grup adıdır. Bundan dolayı bu etnik gruba mensup olan insanların dillerini ifadeye yarayan ve Türkçenin “-ce,, ekine tekabül eden ikinci “-li,, yalnız olarak kelimeye eklenmek suretiyle iktifa edilmiştir. Bundan başka “Hatti,, adının hem şehir hemde bir etnik grup adı olduğunu gösteren diğer misal ve deliller de vardır. Filhakika Eti’ler kendi dillerini ifade etmek için bizim bugünkü Türkçemizin “-ce,, ekinin karşılığı olan bir “-li,, ekini kullanmış oldukları gibi kendilerine mensup bir adamdan bahsedecekleri zaman da Türkçede nispet eki vazifesini gören “-li,, ekinin aynı olan bir ek kullanmış bulunmaktadırlar. Eti metinlerinden biri şöyle başlamaktadır :

“UM. MA ¹Papanikri LÜ Hatti-li ŞA KUR ^{uru}Kumanni,,. ¹⁸ Evvelâ Etilerin yazı diline ait olan bu cümlemin Türkçe karşılığını verelim : “Kumani şehri ülkesinin Hatti-li bir adamı olan Papanikri şöyle der,,. Burada üzerinde durmak istediğim nokta “LÜ Hatti-li,, ifadesinde toplanmış bulunmaktadır. Hatti adı bir

¹⁷ F. Hrozný, Die Sprache der Hethiter S. 50-54; Völker und Sprachen des Alten Chatti-landes S. 26-32; F. Sommer, die Ahhijava-Urkunden S. 42-47, Pauly - Wissowa, Real - Encyclopaedie, Supp. VI S. 166-181.

¹⁸ Keilshrifttexte aus Boghazköi (KBO) V 1 I 1 ; F. Sommer- Hans Ehelolf, Das Hethitische Ritual des Papanikri von Komana S. 2.

şehir adı olarak gösterilmek istenildiği zaman önünde daima şehir mânasını veren determinatifin bulunması gerekmektedir. Burada şehir mânasını veren determinatif yoktur. Ohalde burada şehir kastedilmiş değildir. Burada "Hattı,, adı ile etnik bir gurupun ifadesi yapılmış olmaktadır. Ve bu etnik adın ifade etmiş olduğu halka, millete mensup olan fertlerden bahsedilmek istenildiği zaman bu etnik adın sonuna bir "-li,, ekinin getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Bugünkü Türkçede "Hatti-li,, bir adam derken nasıl bir "-li,, eki kullanmakta ise Etiler de aynı anlamı ifade edebilmek için aynı eki aynı şekilde kullanmış bulunmaktadırlar. Bu itibarla buradaki "Hatti-li,, ifadesi bugün her zaman kullanmakta olduğumuz "Osman-lı, Selçuk-lu, Karahan-lı, Karakoyun-lu, Akkoyun-lu, Karaman-lı, Germiyan-li,, gibi ifadelerden hiç bir suretle ayrılık göstermez.

Hurri ve Eti adlarına bağlı ve burada izahları yapılması gereken meseleler şimdilik bundan ibarettir. Şimdi bizzat Etilerin yazı dilinde bizim "-li,, ekinin görmekte olduğu vazifenin önemini belirtecek olan izahatımızın tesbitine başlayalım. Bu hususta verilecek misallerimiz çoktur. Fakat ben burada, Ernest Chantre tarafından ilk defa bulunmuş olan ve ilk Eti tableti olarak gösterilen bir tablette tasvir edilmiş olan bir töreni ele almak suretiyle işe başlamak istiyorum. E. Chantre tarafından ilk defa bulunup yayınlanmış olan¹⁹ bu Eti tableti bugün Louvre müzesinde bulunmaktadır. Bundan sonra aynı tablet Albrecht Götze tarafından çivi yazılı olarak²⁰ ve ayrıca gene aynı bilgin tarafından işlenmiş olarak²¹ yayınlanmış bulunmaktadır. Şimdi bu Eti metninin muhtevası üzerinde burada esaslı olarak durmağı izah etmek istediğim noktanın iyi anlaşılması için lüzumlu bulmaktayım. Evvela metnin sırasıyle transkripsiyon ve tercümesini verelim:

"ma-a-an LUGAL-uş uruArinnaz uruHattuşi paizzi
 nu LÚ GÍŞ. PA telipuri kişşan halzai
 uruTauniya-il uruTuhuppiya-il
 uruAlışa-il uruZişişuna-il
 uruAmmuna-il uruHattena-il,,

¹⁹ Ernest Chantre, *Mission en Cappadoce*, Paris 1898.

²⁰ A. Götze, *Verstreute Boghazköi - Texte (VBoT.)* No. 68.

²¹ A. Götze, *Revue Hittite et Asiatique (RHA)* I S. 18-30.

Şimdi Etilerin yazı diline ait olan bu metin parçasının Türkçe karşılığını verelim:

“Eğer hakan Arinna şehrinden Hattuş şehrine giderse!
Ozaman teşrifatçı olan adam nahiye müdürlerini(??) şöylece
takdim eder:
Tauniya-lı, Tuhuppiya-lı, Alişa-lı, Zipişhuna-lı, Ammuna-lı,
Hattena-lı,,

Burada verilmesi gereken izahata girişmeden önce bunun gibi aynı sahneyi tasvir eden diğer bir metin parçasını da buraya aldıktan sonra onunla birlikte izahını yapmak daha faydalı olacaktır. Yukarı aldığım metin parçası asıl tabletin önyüz ikinci sütunundan alınmış bir kısımdır. Şimdi aşağı yazacağım metin parçası da aynı tabletin arka yüzündeki üçüncü sütunundan alınmış bir kısımdır.

“ma-a-an LUGAL-uş ^{uru}Hattuşaz
^{uru}Matilla paizzi nu LÚ GİŞ. PA LUGAL-i
LÚ^{mes}AGRİG kişšan tar-kum-mi-e-iz-zi
^{uru}Zalpu-il ^{uru}Tuhuppiya-il
^{uru}Zişparna-il ^{uru}Gaşşamu-il
^{uru}Alişa-il ^{uru}Şakuktiya-al
^{uru}Hakmişşya-il ^{uru}Tapikkiya-al
^{uru}İştahara-al ^{uru}Malazziya-il,,

Bu metin parçasının da Türkçe karşılığı şudur:

“Eğer hakan Hattuş şehrinden
Matilla şehrine giderse! Ozaman teşrifatçı olan adam hakana
belediye reislerini(??) şöylece takdim eder:
Zalpa-lı, Tuhuppiya-lı,
Zişparna-lı, Gaşşamu-lı,
Alişa-lı, Şakuktiya-lı,
Hakpişa-lı, Tapikkiya-lı,
İştahara-lı, Malazziya-lı,,

Tercümelerini vermiş olduğum bu iki metin parçasından anladığımıza göre Eti hakanı seyahata çıkmıştır. Metnin birinci kısmı hakanın Arinna şehrinden baş şehir olan Hattuş şehrine dönüşünü ikinci kısmı ise baş şehir Hattuş'dan Matilla şehrine gidişini tasvir etmektedir. Her iki metin parçasında iki memuriyet adı geçmektedir ki bunların bugünkü ifade ile karşılıklarını tam ve esaslı ola-

rak bilmiyorsak da ben bunların Türkçe karşılıklarını verirken birine nahiye müdürü (telipuri), diğerine de (AGRİG) belediye reisi dedim. Tabii bu mânalar bugünkü ifadeye uyarak vaziyeti daha iyi izah etmiş olmak için verilmiştir. Çünkü bunların Eti hakanlarının muhtelif şehirlere yerleştirmiş oldukları dini veya idari hizmetleri çeviren en yüksek memuriyetleri temsil ettikleri muhakkaktır. Zaten burada bunların temsil etmekte oldukları memuriyetlerin mahiyetlerini tesbit etmek gayesinde olmadığım için bu nokta üzerinde fazla durmayacağım. Burada kendi adları verilmemiş olan gerek "AGRİG,, adamları gerekse "telipuri,, adamları ayrı ayrı muhtelif şehirleri temsil etmektedirler. Teşrifatçı bunları hakana takdim ederken mensup oldukları şehir adlarının sonlarına bir "-il,, veya "-al,, eki getirmek suretiyle onların hangi şehri temsil etmekte olduklarını belirtmiş bulunmaktadır. Buradaki durumu daha iyi anlatmış olmak için bugün her zaman geçmekte olan bir hadiseyi elimize alalım ve buradaki durum ile karşılaştıralım.

Reisi Cumhur Hazretlerinin ilkdefa bir teftiş seyahatına çıktıklarını ve bu arada Konya Vilâyetine uğradıklarını kabul edelim. Konya Vilâyet merkezine geldikleri zaman Kendilerini karşılamak için Konya Vilâyetinin bütün kazalarından birer mümessil gelip vilâyet merkezinde toplanacaktır. Gelen bu mümessillerin ya belediye reisleri veya nahiye müdürleri olduğunu da kabul edelim. Konya Valisi bunları Reisi Cumhur Hazretlerine takdim ederken bu kaza mümessillerinin kendi adlarını değil temsil etmekte oldukları kaza adlarını söylemek suretiyle takdim ettiğini de kabul edelim. Bu zaman Vali her bir mümessili takdim ederken onun temsil etmekte olduğu kaza adının sonuna bir "-li,, eki getirerek o mümessilin o kazaya mensup olduğunu belirtecektir. Meselâ "Bozkır-lı, Beyşehir-li, Akşehir-li, Karaman-lı, Emirdağ-lı Ermenek-li,, gibi. Şimdi izahını yaptığım ve bugüne ait olan aynı durum yukarıda yazdığım Eti metinlerinde de geçmektedir. Orada da muhtelif şehir veya kazalara mensup olan mümessiller Eti hakanına takdim edilirken kendi adları ile değil mensup oldukları kazanın adı ile çağırılmaktadırlar. Fakat bu zaman her bir şehir adının sonuna Türkçemizde nispet eki vazifesini gören ve Etilerin yazı dilinde de aynı vazifeyi gördüğü sarahatla anlaşılmış olan bir "-il,, veya "-al,, eki getirilmek mecburiyeti duyulmaktadır. Eti çivi

yazılı metinlerinde geçen bu “-il, -al,, eki ile bugünkü dilimizde kullandığımız “-li,, eki arasında hemen hiç bir fark yoktur. Etilerin yazı dilinde geçen “Hattena-li, Ammuna-li, Alişa-li, Tauniya-li, Hakpişşa-li, Zalpa-li,, gibi ifadelerin bugün kullanmakta olduğumuz “Bozkır-ı, Beyşehir-li, Akşehir-li, Karaman-ı, Emirdağ-ı,, gibi ifadelerden hiç bir ayrılığı yoktur. Bugün taşımakta olduğumuz dil duygusunu İsa’dan önce takriben 1500-2000 yıllarında yazılmış çivi yazılı Eti metinlerinde aynen bulmaktayız. Yazılı vesikalar arasında mevcut bu canlı ve hiç bir zaman inkâr edilemez bir manzara arzeden düşünce birliği, dil duygusu birliği ve bu dil duygusunu ifade edebilmek için kullanılmış olan gramer elemanı birliği karşısında hangi adam çıkıp ta “hayır Eti dili ile Türk dili arasında hiç bir münasebet yoktur,, diyebilir. Herhangi kötü bir maksat ve zihniyet tesiri altında kalınarak gözler ve kalpler karartılabilir. Fakat bu canlı misaller ile yazılı vesikalar arasındaki birlik hiç bir zaman red ve inkâr edilemez.

Nasılki bugünkü dilimizde bu “-li,, eki geniş ölçüde pekçok kullanma sahasına malik ise aynı şekilde Etilerin yazı dilinde de çok olarak kullanılmış olduğunu görmekteyiz. ¹⁷ Hattâ Eti hakanlarının taşımakta oldukları adlar da bu “-li,, ekinden istifade edilerek teşkil edilmişlerdir. Eti hakan adlarındaki bu özellikten dolayıdır ki Eti’lerin yazı dilini İndo-Germen dilleri gurupuna sokmak isteyen bir kısım bilgenler Eti hakanlarının taşımakta oldukları adların İndo-German dili görüş ve kavrayışına göre izah etmek imkânının mevcut olmadığını teslim etmektedirler ²². Fakat yalnız hakan adlarını değil bu yazı dilindeki pekçok hususiyetleri aynı görüş ve kavrayışa göre izah etmek imkânı yoktur. Bu özelliklerin nelerden ibaret olduklarını biraz aşağıda göstermeye çalışacağız. Bundan evvel Eti hakan adlarının nasıl teşkil edilmiş olduklarını ve bu adların teşekkül tarzlarının Türk dili yapısına uyup uymadıklarını tetkik ve izah edelim.

Yaşayan her Eti hakanı ya DİNGİR UTU^{si} veya Tabarna adını taşımaktadır. Bundan dolayı hüküm süren her Eti hakanı yazdırdığı yazıtların başında hemen daima bu iki addan birini

²² Gordon Childe, *The Aryans (a study of İndo-European Origins)* S. 22-31; John Linton Myres, *Who were the Greeks ?* S, 100-118.

kullanmıştır²³. Fakat bütün Eti hakanları ya Tabarna veya DİN-GİR UTU^{SI} adını taşımakta olduklarından kendilerini birbirlerinden ayırt edebilmek için bu adlar yanında ikinci birer ad daha kullanmak lüzumunu duymuşlardır. İşte bu ikinci adlar sayesinde Eti hakanlarının biri diğerinden ayırt edilebilmektedir. Yalnız bu ikinci adlar hakanlara gelişi güzel verilmiş değildir. Bu ciheti etraflı olarak izah etmiş olmak için metinlerden almış olduğumuz bilgiyi burada kayıt etmek faydalı olacaktır. Etilerin Anadolu'daki ilk hükûmet merkezi "Kuş-ar,, şehridir. Bu şehir adının taşımakta olduğu çoğul eki "-ar,, dalayısı ile bu isim hakkında yukarıda izahat vermiştim. Pithana ve Anita gibi Etilerin ilk hakanları olarak görünenler bu şehirde hüküm sürmüşlerdir. Fakat Anita tarafından girilen futuhat harplerinin muvaffakiyet ile neticelenmesinden dolayı Kuş-ar şehri yanında ikinci bir şehrin hükûmet merkezi olarak seçildiğini görmekteyiz. Adı "Neşa,, olan bu şehir de her nekadar hükûmet merkezi vazifesini görmekte ise de "Kuş-ar,, temamiyle terkedilmiş değildir. Biz bunu, Anitadan sonra gelen Eti hakanlarının da kendilerinin hâlâ Kuş-ar şehrinde hüküm sürmekte olduklarını yazmalarından anlamaktayız. Anita'dan sonra Eti devletinin asıl kurucusu olarak kendini gösteren ve Eti devletinin hudutlarını denizlere kadar genişletmiş olan büyük hakan Tabarna da kendinin Kuş-ar şehrinde hüküm sürdüğünü bildirmektedir²⁴. Eti tarihinde birinci Tabarna adını alan bu büyük Eti hakani öldükten sonra onun yerine Eti tahtına oğlu ikinci Tabarna geçmiş bulunmaktadır. Bu ikinci Tabarna zamanında Eti'lerin üçüncü bir hükûmet merkezi kurmuş olduklarını görmekteyiz. Bu son merkez bundan sonraki Eti tarihinde mühim bir mevki sahibi olan Hatuş şehridir.

Burada dikkati çeken bir benzerliği kaydetmeden geçmiyelim: Filhakika Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş seyri Hattili devletinin kuruluş seyri ile bir benzerlik arz etmektedir. Osmanlıların ilk merkezi olan Bursa Hattililerin ilk merkezi Kuşar, Osmanlıların ikinci merkezi olan Edirne Hattililerin ikinci merkezi olan "Neşa,, Osmanlıların üçüncü ve son merkezi olan İstanbul Hattililerin

²³ KBO III 3 I 1-2; 4 I 1-2; 6 I 1-4; IV 12 I 1-4; KUB I 1 I 1-4; 2 I 1-4; XXVI 32 I 1-4; 43 I 2-3; 58 I 1-4; B. Hrozný, AOr. I. 273-299.

²⁴ Edgar H. Sturtevant, A Hittite Chrestomathy S. 182-184.

üçüncü ve son merkezi olan Hatusş şehrine tekabül etmektedir. Bir devletin tarihinde en mühim hâdiselerden olan bu merkez değiştirme vakasından sonra ikinci Tabarna kendine bir de Hatusşili adını takmış bulunmaktadır. Bu ikinci ad onun hayatında mühim bir mevki sahibi olan Hatusş şehrine izafetle verilmiştir. Böylece onun adı "Tabarna Hatusşili,, şeklini almış bulunmaktadır.²⁵ Biz bu son şekilde ad taşıyan üç Eti hakani tanımaktayız. İkinci Tabarna kendine ikinci adı alırken şu maksadı takip etmiştir: Kendini aynı suretle Tabarna adını taşıyan babasından ayırt edebilmek. Bundan sonra gelen bütün diğer Eti hakanları da kendilerini ayırt edebilmek için mutlaka ikinci birer ad almak mecburiyetini duymuşlardır. Meselâ Arnuvanda da bu nevi ikinci adlardan biridir. Bu ad "arnu,, fiil kökünden istifade edilerek teşkil edilmiştir. Bundan başka Muvatalli, Şuppiluliuma, Murşili, Tuthaliya da bu nevi ikinci adlardandır. Bu adların nasıl teşkil edildiklerini anlıyabilmek için şu noktanın kısaca kayıt edilmesi lâzım gelmektedir. Bugünkü Türkçemizde nasıl ki "Ankara-lı, İstanbul-lu,, gibi anlamları ifade edebilmek için şehir adlarının sonuna bir "-li, -lu,, eki getirmekte isek aynı suretle Eti dilinde de bu nevi anlamları ifade edebilmek için şehir veya yer, aşiret, hanedan adlarının sonuna aynı ekin getirilmekte olduğunu görmekteyiz. Meselâ Eti metinlerinde sık sık geçen "Zippalanda,, adında bir şehir vardır. Bu şehrin insanlarından bahsedilmek icabettiği zaman, tıpkı yukarıda muhtelif şehirleri temsil eden memurları hakana takdim ederken şehir adlarının sonlarına bir "-il, -al,, eki ilâve edildiği gibi, aynı şekilde burada da bir "-el,, eki ilâve edilmektedir.²⁶ Böylece yukarıdaki şehrin adı "Zippalandi-el,, şekline girmiş bulunmaktadır ki bunun Türkçe karşılığının "Zippalanda-lı,, demek olduğuna göre arada mühim bir ayrılığın mevcut olmadığı meydandadır. Keza aynı şekildeki muamele "Arinna,, şehir adında da cereyan etmektedir. Gene bu şehre mensup bir insandan bahsedilmek istenildiği zaman "Arinna-el,, denilmektedir ki bunun Türkçemizdeki "Arinna-lı,, dan farkı olduğunu hiç kimse iddia edemez. Bu son verdiğim misal aynı zamanda bir şahıs adı olarak ta

²⁵ F. Sommer-Adam Falkenstein, Die Hethitisch-Akkadische Bilingue des Hattuşili I (HAB) S. 20-28, 200.

²⁶ E. Forrer, ZDMG NF 1-2 S. 230-240; KUB XXVIII 104 III 16-17.

kullanılmıştır. Buna göre bir şehir adının sonuna Türkçede nispet eki vazifesini gören ve aynı zamanda isimlerden sıfat yapmağa da yarayan “-li,, ekinin ilâve edilmesi ile Etilerin şahıs adları da teşkil etmiş olduklarını öğrenmiş olduk. Bu hususu en iyi gösteren misali yukarıda yazdığım hakan adlarında bulabiliriz. Şimdi bu adların nasıl teşkil edilmiş olduklarını ayrı ayrı izah etmeğe çalışalım. “Hatuşili,, adı, bir şehir adı olan Hatuş kelimesinin sonuna Türkçede olduğu gibi bir “-li,, eki getirilmek suretiyle teşkil edilmiştir. Bu eki şehir adının sonuna getirmek suretiyle Hatuşli ifadesi meydana çıkmıştır ki bunun “Ankara-lı,, dan hiç bir suretle ayrılığı yoktur. Muvatalli adına gelince, verilen bu esas dahilinde bunun da izahı kolaydır. Yukarıdaki kaideye göre kelimeyi tahlil edecek olursak “Muvatal-li,, şeklini elde etmiş oluruz. Fakat bu ismin tahlili bundan ibaret değildir. Nispet eki vazifesini gören “-li,, ekinden evvel gelmiş olan “-al,, hecesi de kelimenin aslından değildir. Kelimenin asıl kökü “muvat,, veya “muvaş,, dır. Bu kökün mânasını da biliyoruz: “kuvvet, kudret,, demektir. Şu halde eki ile birlikte bu adın da ifade etmiş olduğu mâna çok açık olarak kendini göstermiş bulunmaktadır: “Muvat-alli=kuvvet-li,, demek olduğuna göre bu adların Türk gibi düşünen ve Türk dili duygusunu ve yapısını kafasına iyice yerleştirmiş olan insanlar tarafından verilmiş ve kullanılmış olduğunu hiç kimse inkâr edemez. Murşili, Şuppiluliuma ve Tuthalia adları da izah etmekte olduğumuz aynı kaideye uyararak teşkil edilmişlerse de bunların köklerinin ne mânaya geldiklerini katıyetle bilmiyoruz. Murşi-li, Tuthali-a adlarının sonundaki “-li,, bir ek olduğu gibi Şuppiluli-uma da ki -uma da ek olup kökü “Şuppiluli,, olarak kabul etmek imkânı vardır. Fakat bu kökün ne mânaya geldiğini bilmiyoruz. Bazı bilginlerin ²⁷ bu adı bir nehir adından çıkarmak istediklerini de burada kaydetmekliğimiz lâzım gelmektedir. Bu takdirde Şuppiluliuma adını şöyle tahlil etmek icap etmektedir: “şuppi=temiz,, demektir. “luli,, ise şimdiye kadar geçtiği yerlere göre “su sahrıncı,, mânasına gelmektedir. Ve en sonundaki “-uma,, eki de bir nevi nispet eki olarak ve “-li,, ekinin gördüğü aynı vazifeyi görmüş olarak kabul edilmektedir. Buna göre “Şuppi-luli-uma=temiz-sahrıncı-lı,, mânasını vermiş olmaktadır. Fakat gerek bu gerekse öteki vaziyet açık değildir*.

²⁷ E. Forrer, Glotta XXVI S. 178-202.

* Şuppiluliuma adı hakkında lüzumlu olan bilgiyi “Etiler ve Huriler kimlerdir?,, adını taşıyan eserimde etraflı olarak verdim.

İşte bu suretle belli başlı Eti hakanlarının taşımış oldukları adların tahlil ve izahlarını yapmış olduk. Şimdi Eti hakanlarının bu adları ile bugün hâlâ taşımakta olduğumuz adları buraya yan yana yazacak olursak Eti hakan adlarının Türk dili yapısına göre teşkil edilmiş olduklarını açık olarak görürüz. Bu karşılaştırmayı yapalım :

Tabarna Hatuşi-li
 Tabarna Muvata-lli
 Tabarna Murşi-li
 Tabarna Tutha-li-a
 Tabarna Şuppiluli-uma

ve aynen bu Eti hakan adları gibi teşkil edilmiş olan bugün hâlâ kullanmakta olduğumuz şu adları da gözden geçirelim :

Suat Hayri Ürgüp-lü
 İsmayil Hakkı İzmir-li
 Mahmud Kuşada-lı
 Abdülkadir Gölpınar-lı
 İsmayil Hakkı Uzunçarşılı-lı

Bu iki gurupa ait adların her birinin ilk kısımları, yani İsmayil Hakkı, Suat Hayri, Mahmud... Tabarna adları bu adları taşıyan zatların mensup oldukları milliyete dair hemen hiç bir ip ucu vermezler. Eğer bu kısımlara dayanarak onları taşıyan zatların milliyetleri hakkında bir hüküm vermeğe kalkarsak daima yanlış neticeler elde etmiş oluruz. Buna mukabil bu adların ikinci kısımları yani Hatuşi-li, Muvat-alli, Murşi-li, Tutha-li-a, Şuppiluli-uma, Ürgüp-lü, İzmir-li, Kuşada-lı, Uzunçarşılı-lı, Gölpınar-lı kelimeleri bu zatların mensup oldukları milliyeti bize gayet açık olarak göstermektedir. Burada çok açık olarak görüldüğü gibi Türkçenin nispet eki olan -li eki her iki gurup isimlerin teşkilinde kullanılmış ve her iki tarafta aynı vazifeyi görmektedir. Bugün kullandığımız İzmir-li, Kuşada-lı... adları aynen yukarıda izahlarını yapmış olduğumuz Eti hakan adları gibi teşkil edilmişlerdir.

Türkçemizin öz malı olan ve bir şehre, bir birliğe ve bir bölgeye bağlı olan insanların ifadesini yapmak için o şehir, o birlik ve o bölge adının sonuna getirdiğimiz bu "-li," ekinin Eti dilinde gördüğü hizmet yalnız bunlardan ibaret değildir. Nasılki Türkçemizde "iri-li, ufak-lı, iyi-li, kötü-lü," gibi ifadeleri

teşkil etmek için sıfatların sonlarına bir “-li,, eki getirmekte isek aynı şekilde Etilerin yazı dilinde de buna benzer ifadelerin teşkil edilmiş olduğunu görüyoruz. Meselâ “aşşu=iyi,, demektir. Bunun sonuna “-li,, ekini getirmek suretiyle “aşşu-li,, şekli meydana gelmiştir ki burada “-li,, ekinin görmüş olduğu vazife Türkçedekinden farklı değildir. Keza bu neviden olmak üzere “işhiyul,, “şarnikzil,, misalleri de vardır²⁸. Üzerinde ısrar ile durmak istediğim bu noktanın izahını daha iyi yapmış olmak ve bu bizim “-li,, ekinin Eti dili yapısına ne kadar girmiş olduğunu göstermek için Etilerin yazı dili metinlerinden küçük bir parçayı buraya almağı faydalı buldum²⁹.

“miyanti-li A. ŞAG-ni ʒiŞAR-ni ʒiŞ TİR-ni lie paizzi
taknaşşat d UTU-aş KAS-an paiddu,,

Bu parçanın evvelâ Türkçe karşılığını verelim :

“Meyva-lı tarlaya, bağa, ormana gitmesin, yer altı güneşinin gittiği yola gitsin,,

Bahçe, bağ, tarla ve ormana varmasından korkulan şey tanrının hiddetidir. Bu hiddetin ancak yeraltı güneşinin gittiği karanlık yollara gitmesi yani insanlara zarar vermemesi temenni edilmektedir. Üzerinde durmak istediğim nokta mânadaki bu özellik değildir. Asıl işaret etmek istediğim nokta “miyanti-li,, kelimesinde toplanmış bulunmaktadır. Bu kelime ile onun Türkçe karşılığı olan “meyva-lı,, kelimesi arasında hiç bir bağın mevcut olmadığını iddia edecek tek bir kişi var mıdır?. Bundan maada yukarı aldığım ve Etilerin yazı diline ait olan cümlenin yapı tarzı ile onun karşılığı olan Türkçe cümlenin yapı tarzı arasında mevcut olan benzerliklere dikkat çekmek faydalı olacaktır. Bunlardan başka bu vadide şu iki misali de burada ele almadan geçmeyeceğim: Etilerin yaptıkları bayram törenlerinde tanrılara sundukları kurban maddeleri arasında ekmek te bulunmaktadır. Tanrılara yapılan bu ekmek kurbanları arasında bilhassa “parçalanmış,, ekmekler büyük bir yer tutmaktadır. Bu nevi ekmekler “NİNDA parşulli,, ifadesi ile gösterilmektedir. Bu ifadenin Türkçe karşılığı “parçalı ekmek,, demektir. Etice “parşulli,, ile Türkçe

²⁸ Paul Kretschmer, Glotta XXI S. 77-100; KUB XXVII I 15; J, Friedrich, Hethitisches Elementarbuch (HE) S. 21-22.

²⁹ E. Tenner ZA NF IV S. 188, 189; KUB XVII 10 IV 12-13.

parçalı arasında mevcut olan birliğe dikkatı çekmeğe ihtiyaç var mıdır? Parşulli kelimesi “parçalamak,, mânasına gelen “parş,, fiilinden meydana gelmiştir. Bunun gibi, fakat bu sefer de bir isim kökünden istifade edilerek teşkil edilmiş bulunan diğer bir misal de “DUG “Pahunali,, kelimesidir. “Pahhur,, ateş demektir. Bu kelimenin çekimi yapılırken sonundaki “r,, düşmekte ve onun yerine bir “n,, girmektedir. Kelime bu son şeklini aldıktan sonra sonuna bizim “-li,, ekini getirmek suretiyle Eti’ler “ateşli kap,, yani “mangal,, mânasına gelen “DUG Pahunali,, ifadesini meydana getirmişlerdir. Etilerin yazı dilinde geçen buna benzer misalleri çoğaltmak imkânları vardır. ³⁰.

Diğer taraftan bu “-li,, ekinin kullanılmış olduğu kaynaklar yalnız Eti sahasına kapanıp kalmamaktadır. Bu ekin ait olduğu dil tesirlerini daha geniş çevrelere kadar yaymış ve bu çevreler dahilinde birçok izler bırakmıştır. Bunlardan biri “Lemnos,, adasındaki bir dikili taş üzerinde bulunan yazıtlarda kendini göstermektedir. Adı geçen bu ada üzerinde bulunan “Myrina,, şehrine mensup bir adamdan bahsedileceği zaman ve bu şehrin adından istifade ederek bir şahıs adı teşkil edileceği zaman “Morina-il,, denilmektedir ki bunun Türkçedeki “Morina-lı,, dan ayrılığı hemen yok gibidir. Keza aynı kaynaklarda geçen “Phokışiyale,, de Türkçedeki “phoka-lı=Foça-lı,, ifadesinden farklı değildir. Son verdiğim bu misaller Etrüsk diline aittir. Keza gene Etrüsk dilinde Trova şehrine mensup bir adamdan bahsedileceği zaman,, Trovalı,, demek olan “truial,, denilmektedir ki bu da diğer misallerde olduğu gibi aynı birliği göstermektedir. Etrüsk dilindeki bu özellik onların İtalyaya geçmelerinden sonra da yaşamakta devam etmiş, Etrüsklerin Lâtin dili üzerinde bıraktıkları izlerden birini ve belki en mühimmini bu ek teşkil etmiştir. Etrüsk dilinde “-el,-al,, şeklinde kendini gösteren bu ek Lâtin diline geçtiği zaman sonuna bir “-ş,, alarak latinleşmiştir. Bundan dolayı bu ek Lâtincede yazıtlarda “-alış,, şeklinde kendini göstermektedir. Tıpkı Eti hakan adlarının yazı dilinin tesiri ile bazan sonlarına bir “-ş,, alarak “Hatuşi-liş,, Muvat-alliş,, şekillerinde kendini göstermiş oldukları gibi. Etrüsk dilinde aynı suretle nispet eki vazifesini gören bu “-el.-al,, eki Lâtin diline geçtiği zaman vazifesini ve mahiye-

³⁰ J. Friderich, HE. S. 72, 73.

tini değiştirmiş değildir. Etrüsk dilinde hangi mânada kullanılmış ise Lâtin dilinde de aynı mânada kullanılmakta devam etmiştir. Meselâ "Triumphalis, Latialis, Arvalis, Quirinalis,, ifadelerindeki "-li,, eki yukarıdanberi bahsetmekte olduğumuz aynı "-li,, ekidir³¹.

Diğer taraftan aynı özelliğin Lidya dilinde de mevcut olduğunu gösteren misaller üzerinde de biraz durmaklığımız lâzım gelmektedir. Bu dilde Baki şehrinde oturan bir rahipten bahsedileceği zaman "kavis Bakillis,, ifadesinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Buradaki "Bakillis,, in Türkçedeki "Baki-li,, den ayrılığı var mıdır?. Keza aynı kaynaklarda geçen Mane-lis=Mane-li ifadesi de bu gibi misallere dahil bulunmaktadır³². Nihayet Bergama hanedanı kırıllarından "Attalos,, un adı da şimdi izahını yaptığım bu yolda teşkil edilmiş bir isimden başka bir şey değildir. Bu adın Lidya dilindeki ifade şekli "Atalis,, tarzında kendini göstermektedir. Her iki şeklin malik olduğu mâna Türkçedeki "Atalı,, dan hiç bir ayrılık göstermemektedir³³.

Türkçe ve Eticedeki şekli ve gördüğü vazife bakımından aynı olan bu "-li,, ekinin Hurri dilindeki karşılığı bazan "-he -hi,, bazan da aynen "-li,, olarak kendini göstermektedir. Bu "-he,-hi,, şekli her halde bir lehçe farkından ileri gelmektedir. Bu hususu daha aşağıda vereceğim misaller açık olarak izah edecektir. Boğazköyünde bulunmuş olan çivi yazılı metinlerden biri şunları kaydetmektedir :

"^d Hepat^{uru} Kizvatna-hi,,. Kizvatna, Anadolunun güneyinde bulunan ve Eti çağında meşhur olan bir şehir adıdır. Bu şehirde tebcil edilen ve Hurilerin kadın tanrısı olan "Hepat,, dan bahsedileceği zaman şehir adının sonuna bir "-hi,, eki getirilmiş bulunmaktadır. Bu suretle "^d Hepat^{uru} Kizvatna-hi,, ifadesi meydana çıkmıştır. Bunun Türkçe karşılığı "Kizvatna-lı tanrı Hepat,, demektir. Türkçedeki "-li,, ekinin Hurri dilinde "-hi,, olarak vazife

³¹ F. Hrozný ZA NF IV S. 171 vd.; Pauly- Wissowa, Reall- Encyclopaedie Supp. VI S. 170 vd. ; C. Autran, Babyloniaca VIII S. 5-135; Enno Littmann, Sardis VI S. 81; Fritz Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte S. 247 vd.

³² Paul Kretschmer, Glotta XXI S. 77-100; Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM) XXXVI S. 298 vd.

³³ Paul Kretschmer, ÍF. XXV S. 268.

görmüş olduğu bu misalden açık olarak anlaşılmış oldu. Gene aynı mahiyette olmak üzere şu ifade şekilleri de vardır : ³⁴

“^{uru} Arinna-hi ^d UTU,, Bunun da Türkçe karşılığı “Arinna-lı güneş tanrısı,, demek olduğuna göre “-hi,, eki burada da aynı vazifeyi görmüştür. Bunlara benzeyen şu misaller de ilgiyi çekmektedir: “KUR papa-hhi=dağlı ülke, ^{uru} Ankuva-hi ^d İŞTAR-an=Ankuvali tanrı İŞTARı, ^{uru} Kubuşna-hi İŞTAR-an=Kubuşnalı tanrı İŞTARı, ^{uru} Şamuha-hi ^d Abara=Şamuhali tanrı Abara,, Bunlardan başka Hurri dilinde yazılmış metinlerde sık sık tekrar edilen “en-na Şamuha-hi-na=Şamuhali tanrılar,, ifadesi de bu nevi misallere dahil bulunmaktadır. Verdiğim bütün bu misallere ve aşağıda vereceğim diğer delillere dayanarak Hurri dilindeki bu “-hi,, ekinin Türkçe ve Eticedeki “-li,, eki gibi aynı vazifeyi görmek için kullanılmış olduğunu anlamak kolaydır. Esasen bu “-hi,, ekinin bir nispet ve aidiyet eki vazifesini gördüğünü bu sahada çalışan bilginler de kabul etmiş bulunmaktadır. ³⁵ Bu hususu daha iyi belirteceğini zannettiğim şu misalleri de elimize almadan geçemeyeceğim: “DİNGİR^{mes} -na aştu-hhi-na =kadınlı tanrılar, DİNGİR^{mes} -na duru-hhi-na=erkekli tanrılar,, Türkçedeki ifade tarzının okşar şeklide Hurri dilinde de geçmesi hakikaten ilgiyi çekmektedir. Bu türlü ifadeler bazan böyle birbirlerinden ayrı olarak geçtiği halde ³⁶ bazan da bir birlerine bağlı olarak aynı cümle içinde geçmektedirler: ³⁷ “DİNGİR^{mes} -na aştu-hhi-na DİNGİR^{mes} -na duru-hhi-na=kadınlı erkekli tanrılar,, Bu son misallere ait olmak üzere şu noktayı da kaydetmeden geçmemeliyiz. Kadın kelimesinin asıl kökü “aşt,, erkek kelimesinin asıl kökü de “dur,, olarak kabul edilmektedir ³⁸. Bu kadın ve erkek mânasına gelen kelimelerin sonlarına “-hi,, ekini ilâve etmekle o cinse mensup tanrıların ifadesi yapılmış olmaktadır. Tıpkı Türkçemizde olduğu gibi.

Diğer taraftan gene Hurri dilinde bir şehre, bir bölgeye ve bir birliğe bağlı olan insanları göstermek için yalnız bu “-he, -hi,, eki değil aynı zamanda Türkçe ve Eticede olduğu gibi “-li,-lu,,

³⁴ KUB XXVII 1 II 38 vd.; BO 3068 ÖY 6; KUB XXVII 1 II 49, 50, 70, 71.

³⁵ V. Brandenstein, ZDMG 91 S. 568 vd.; J. Friedrich, KBHG S. 6.

³⁶ KUB XXVII 1 II 27-29.

³⁷ KUB XXVII 1 II 32.

³⁸ V. Brandenstein, ZDMG 91 S. 567; J. Friedrich, Orientalistische Literatur Zeitung (OLZ) 1937 S. 519.

eklerinin de kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu “-he,-hi,, eki hangi şartlar altında ve hangi vazifeyi görmek için kullanılmış ise “-li, -lu,, eki de aynı şartlar altında aynı vazifeyi görmek için kullanılmış bulunmaktadır. Bu hususları belirtecek bir kaç misali burada elime almakla iktifa edeceğim. Nuzi’de bulunmuş olan çivi yazılı tabletler üzerindeki Huri şahıs adlarının teşkili için bazılarında yukarıda bahsettiğim “-hi,, ekinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz.³⁹ Bir tarafta “Hana,, şehrine mensup bir adamdan bahsedileceği zaman “Hani-elli,, yani “Hana-lı,, denilmesine mukabil öbür taraftan da Luptu şehrinde tebcil edilen kadın tanrı İŞTAR’dan bahsedilmek istenildiği zaman “^d İŞTAR Luptu-hi,, şeklinde ifadeler kullanılmış bulunmaktadır ki bunun da mânası “Luptu-lu tanrı İŞTAR,, demek olduğuna göre bu misallerden biz “-hi,, ve “-li,, eklerinin aynı dil çevresinde aynı vazifeyi görmek için kullanılmış olduklarını açık olarak öğrenmekteyiz. Bundan başka Hurri diline başka, yabancı dillerden alınmış kelimelere bile bizim ötedenberi bahsetmekte olduğumuz bu “-li,-lu,, ilâve edilmek suretiyle birçok meslek adlarının teşkil edilmiş olduklarını da görmekteyiz. Meselâ “halzu,, kelimesi Akad diline ait olup “kale,, mânasına gelmektedir. Bu kelime hem Etiler hem de Hurriler tarafından alınarak kullanılmıştır. Hurriler bu yabancı kelimedenden istifade ederek bunun sonuna bizim “-lu,, ekini ilâve etmek suretiyle “belediye reisi,, mânasına gelen “Halzuh-lu,, kelimesini teşkil etmişlerdir⁴⁰. Bu kelimenin teşekkül tarzı bugün hâlâ kullanmakta olduğumuz “saray-lı,, şehir-li,, ifadelerinden farklı değildir. Aynı şekilde teşkil edilmiş olan şu misali de kaydetmeden geçemeyeceğim. “Manzatu-lu,, mânası “polis,, demek olan bu kelimenin eski Osmanlıcadaki “Zaptiye-li,, ifadesinden hiç bir ayrılığı yoktur. Hurri diline ait olan bu son verdiğim misallerde dikkat edilecek olursa asıl kelime kökü ile bu köke eklenmiş olan “-lu,, eki arasına bir “-h,, getirilmiş bulunmaktadır. Bunun ifade ettiği mânayı henüz bilmiyoruz.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bütün bu misaller ve izahattan sonra Türkçe-Etice-Hurriice arasında gerek gördüğü vazife bakımından gerekse kullanma şekli ve yapı bakımından müşterek

³⁹ Leo Oppenheim, Zu den Fremdsprachigen Personennamen aus Nuzi (WZKM) XLIV S. 198-200.

⁴⁰ J. Friedrich, ZDMG 91 S. 212.

bir ek olarak görünen bu “-li, -lu,, ekinin her üç dil kolunu birbirine bağlayan en esaslı bir unsur olduğunu hiç kimse inkâr edecek bir durum alamaz.

Şimdi gene aynı “-li,, eki dolayısıyla gerek Önasyanın kültür tarihinin durumunu gerekse Türk dilinin bu Önasya çevresinde ne kadar eski çağlardanberi mevcut olduğunu ve buralarda kültür dili olarak hakim bir mevkie sahip olduğunu gösteren bizce çok mühim iki misalin izahına gelmiş bulunmaktayız. Burada izahını yapacağımız bu iki misalin birisini “bakır,, mânasına aldığım “bar-kil,, diğerini de “demir,, mânasına gelen “parzilli,, kelimeleri teşkil etmektedir. Bu iki misali tahlil ve izah etmeden önce bakır ve demir madeninin Anadolunun ve umumiyetle bütün Yakın Doğunun eski çağdaki tarihi üzerine ne kadar müessir olduğunu belirtecek bazı kayıtlar yapmak lüzumunu duymaktayım. Bilhassa Doğu Anadolu da gelişmiş olan maden sanayii ve evvela bakırdan sonra da demirden yapılmış olan türlü cinslerdeki mamul eşyalar bütün Anadoluyu aşarak Suryede, Mezopotamyada tesirlerini gösterdiği gibi bir taraftan da Ege dünyasına ulaşarak oradan Etrüskler zamanındaki İtalya ve Kafkasların ötesi ülkeler ile de bu bakımdan bağlar kurmuş olduğunu görmekteyiz. Bundan maada Doğu Anadolunun ve Kafkaslar ötesi ülkelerin bakır ve demirden yaptıkları eşyalar eski çağda “Erzurum-Sivas-Komana-Zile-Boğazköy-Ankara-Gordiyon-Trova,, yolları ile Çanakkale ve İzmir, oradan da bütün Balkanlara ve Ege dünyasına yayılmış olduğunu bütün delilleri ve buluntuları ile biliyoruz.⁴¹ Gene aynı buluntular vasıtasıyla bütün Akdeniz çevresinin bu Doğu kültürünün tesirleri altında kaldığını hiç kimse inkâr edemiyor. Doğu Anadolunun ilk defa maden sanayini bilen kültür sahibi bir halk tarafından işgal edildiğini ve bu halkın bu havalide evvela bakır, sonrada demir sanayiinde büyük bir maharet göstermiş olduklarını bugün Eski Çağ tarihi ve arkeolojisi üzerinde çalışan bütün bilginler teslim etmektedirler. Bu bölgelerde mevcut olan zengin bakır ve demir madeni cevherlerinin etraflarında her zaman için siyasi kuvvetler teşekkül etmiş ve bunlar hakimiyet kuvvetlerini munhasıran bu maden bölgelerinden almışlardır. Eski çağda evvela bakırın sonrada demirin Önasya kültür tarihindeki mühim mevkiini

⁴¹ René Dussaud, *Babyloniaca* XI S. 140-146.

bu birkaç satır içinde ifade etmeğe çalıştıktan sonra şimdi bu havallide bakır ve demiri ilk defa bulan, onlara ilk adı koyan ve bu madenlerden aletler yapan insanların biz Türklerin ecdatları olduğunu gösteren ve yukarıda zikrettiğimiz iki misalin izahlarına gelmiş bulunmaktayız. Evvelâ bakır mânasına aldığımız ve bu madene ilk defa verilmiş bir ad olarak kendini gösteren “barkil,, kelimesi ile işe başlayalım. Bu kelime ve “demir,, mânasına gelen ve aynı şekilde teşekkül etmiş olan “parzillu,, kelimesi üzerinde tetkikat yapmış olan Ferdinand Bork ve diğerleri⁴² bakır mânasına gelen kelimenin asıl kökünün “bark,, olduğunu kabul etmekte ve sonundaki “l,, sadasız harfinin de bir ek olduğunu ve çok eski zamanlarda asıl kelimeye eklendiğini fakat sonraları düştüğünü izah etmektedirler. Şuhalde bu kelimenin “barkil,, şekli en eski şekil olup bakır madenine verilmiş olan ilk adı teşkil etmektedir. Fakat bu kelime üzerinde tetkikat yapmış olan bilginlerden hemen hiç biri bu “l,, sadasız harfinin asıl kelime köküne niçin eklendiğini ve bu ekin kelimeye ne mâna verdiğini hiç araştırmazlar ve buhususta hiç bir şey söylemezler. Halbuki bu vaziyetin izahını yapmak bizim için son derece önemlidir. Birdefa “barkil,, kelimesinin en eski şekli olduğu kabul edildiğine göre durumu şu şekilde muhakeme ederek bu “l,, ekinin “bark,, köküne niçin eklendiğini gayet açık, kati olarak izah etmek imkânı vardır. Bakır cevherlerini ihtiva eden maden parçalarını ilkdefa arayıp bulan insanlar bu maden parçalarında bakırın mevcudiyeti dolaysi ile ona ad korken bakırın da varlığına işaret etmek için bu maden parçalarına “barkil,, adını vermişlerdir. Şuhalde “barkil,, kelimesi saf bakırın adı değil bilâkis bakır cevherlerini ihtiva eden karışık maden parçalarına verilmiş bir ad olmaktadır. Asıl “bark,, kökünün sonuna ilâve edilmiş olan “l,, sadasız harfi bulunan maden parçasının bakır da ihtiva ettiğini ifade edebilmek için kullanılmıştır. Eski çağda cereyan etmiş olan bu ad verme hadisesinin durumunu bugün Türk dilini ana dili olarak kullanan insanların gözü ile muhakeme edersek bakıra ilk adı veren Eski Çağ insanları ile bugünkü Türklerin dil duyguları arasında ne kadar

⁴² Georg Husing, Memnon (Zeitschrift für die Kunst - und Kulturgeschichte des AltenOrients) I S. 213-216; René Dussaud, Babyloniaca XI S. 147; Heinrich Zimmer, Akkadische Fremdwörter als Beweis für Babylonischen Kulturinfluss S.59

yakın bir birliğin mevcut olduğu çok açık olarak kendini gösterecektir. Filhakika bugün kirece ihtiyacı olan bir Türk ustası kireç aramağa çıktığı zaman tamamiyle saf kireç elde edemez. Kireci az çok ihtiva eden muhtelif toprak parçaları elde edebilir. Bu toprak parçalarına bir ad vermek icabederse Türk ustası "kireç,, kelimesinin sonuna bir "-li,, eki ekler, ve toprağın kireci ihtiva ettiğini göstermek için ona "kireç-li,, adını verir. Keza altın arayan bir Türk mühendisi altını ihtiva eden bir toprak bulduğu zaman aynı yoldan hareket ederek ona "altın-ı,, adını verir. Fakat kireçli topraktan saf kireç ve altınlı topraktan saf altın elde edildiği zaman artık altın ve kireç kelimelerinin sonlarındaki "-li,, ekinin kullanılmasına ihtiyaç yoktur. Sadece "kireç,, veya "altın,, denmekle iktifa edilir. Şimdi izahını yaptığımız ve Türk dilinin yapısını aksettiren aynı durumu, bakırı ilkdefa bulan ve ona ilk adı veren insanların dillerinde de bulmaktayız. "Barkil,, kelimesi bakırı ihtiva eden maden parçalarının adıdır. Fakat saf bakır elde edildiği zaman sonunbaki "ı,, ekinin kullanılmasına artık ihtiyaç duyulmamakta ve saf bakır madenine sadece "bark,, adı verilmiş bulunmaktadır. Bakır kelimesinin en eski şekli olarak kabul edilen "bark-il,, kelimesi ile bugünkü Türkçemizin "bakır-ı, altın-ı, kireç-li,, ifadeleri arasında hiç bir ayrılık mevcut olmadığı açık olarak kendini göstermiş bulunmaktadır. Yalnız burada işaret edilmesi lâzım gelen bir nokta vardır. Bugünkü dilimizdeki "bakır,, kelimesinde "r,, sadasız harfi ilk şeklinde "k,, dan önce gelmiştir. Böyle olmakla beraber bu bir ayrılık teşkil edemez. Çünkü bunun gibi sadasız harflerin yer değiştirdiğini gösteren "metatez,,ler eski dillerde pekçok olarak geçmektedir. Buna dair yüzlerce misal vardır. Fakat ben burada bu noktayı aydınlatmağa kâfi gelecek olan şu tek misali anmakla iktifa etmek istiyorum. Doğu Anadolu'da İsa'dan önce 600-900 yılları arasında teşekkül edip yaşamış olan bir beyliğe Asur kaynakları "Urartu,, adını vermektedirler. Bu ad normal olarak bu şekilde yazıldığı halde bazı vesikalarda "Uruatri,, şeklinde kendini göstermektedir. Şuhalde "bark,, misalinde olduğu gibi "r,, sadasız harfi burada da yer değiştirmiştir. Bundan dolayı "bark,, kelimesinin "bakır,, şekline girmiş olması dil kaidelerine aykırı düşmemektedir. Demek ki bakır madeninin en eski adı olan "barkil,, kelimesinin bugünkü Türkçede kullandığımız "bakırlı'dan hiç bir suretle ayrılığı yoktur.

Demir mânasına gelen ve Akad diline yabancı bir kelime olarak geçmiş bulunun⁴² "parzillu,, kelimesi de buna benzer bir tahavvül geçirmiştir. Bir defa kelimenin asıl kökü "parz-, eki de "-llu,,dır. Yukarıda bakır hakkında yürüttüğümüz aynı muhakemeyi burada demir hakkında da yürütmek kabildir. Yani "parzillu,, kelimesi saf demirin adı olmayıp demir cevherlerini ihtiva eden maden parçalarına verilmiş ilk ad olarak kendini göstermektedir. Bunun da ifâde ettiği mâna ve teşekkül tarzı Türkçe deki "demir-li, çelik-li, kurşun-lu,, ifadelerinden hiç bir suretle ayrılık göstermemektedir. Yalnız burada şu kayıdı da yapmalıyız gerekmektedir :

Türk dili guruplarında demir mânasına gelen bir "parz, perz,, kelimesinin mevcut olup olmadığını bilmiyorum. Aradım, fakat saf demiri ifade eden böyle bir kelime bulamadım. Yalnız Çağatay dilinde mızrak mânasına gelen bir "parhi,, kelimesi buldum, fakat bunun da demir mânasına kullanılıp kullanılmadığını bilmiyorum.

III

Hurri dili ile Türkçe arasındaki müşterek bağlardan biri de her iki kolda ek halinde bulunan mülkiyet şahıs zamirlerinin aynı oluşunda kendini göstermiş bulunmaktadır. Türkçenin birinci şahısta isimlerin tekil ve çoğul halindeki mülkiyet zamiri eki "- im,, Huricede "- ivv,, , Türkçenin ikinci şahısta isimlerin tekil ve çoğul halindeki mülkiyet zamiri eki "- in,, Huricede "- iv,, , Türkçenin üçüncü şahısta isimlerin tekil ve çoğul halindeki mülkiyet zamiri eki "-i" Huricede aynen "-i" olarak kendini göstermektedir. Bu eklerden birinci şahıs ekinin Türkçede "-im" olduğu halde Hurri dilinde "-ivv" oluşu bir ayrılık ifade etmez. Çünkü gerek eski dillerde gerekse bugün yaşayan lehçelerde bu "m" ile "v" arasındaki değişmeler çok görülmektedir. Buhusus aydınlatmış olmak için gene Hurri dilinde geçen bazı misalleri buraya alıp "m" ile "v" nin nasıl birbirlerinin yerini tuttuklarını göstermek istiyorum.

Naş-vvu	yerine	Naş-mu
Aga-vvi	"	Aga-mu
El-vvi-kui	"	El-mi-kui
Eka-vvi-şu	"	Eka-mi-şu

kullanılmış bulunmaktadır⁴³. Aynı hususiyet Eti dilinde de kendini göstermiş bulunmaktadır. Filhakika bu dilde de birinci şahıs mülkiyet zamiri eki“-ivv,, üçüncü şahıs mülkiyet zamiri eki de aynen “-i,, olarak kendini göstermektedir. Yalnız Eti dilinde bir fark mevcutsa oda bu mülkiyet şahıs zamiri ekleri Türkçe ve Hurricede olduğu gibi ait olduğu kelimenin sonuna değil bilâkis ait olduğu kelimenin başına gelmiş bulunmaktadır. Bu hususta Eti diline ait olan misallerimizi, çoğul eki gibi, yazımın son kısmına aldım. Şimdi Hurri dilinde bulunan mülkiyet şahıs zamirlerinin durumlarını tetkik edelim. Bunun için bize lâzım olan bir kaç kelime verelim: “Şen =kardeş, atta =ata, paşsithi =elçi, ammat =büyükbaba, aşt =kadın“. Şimdi bu kelimelerin mülkiyet şahıs zamiri eklerini nasıl aldıklarını gösterelim:

“Şen-ivv = kardeş-im	“atta-ivv = atta-am
şen-iv = kardeş-in	atta-iv = ata-an
paşsithi-ivv = elçi-im	ammatt-ivv = büyükbaba-am
paşsithi -iv = elçi-in	ammatt-iv = büyükbaba-an,, ⁴⁵
aşt-i = kadın-ı, karı-sı,, ⁴⁴	

Bütün bu misalleri Hurri dilinde yazılmış herhangi bir yazıtı açıp bulmak kabil olduğu gibi buna benzer misalleri çoğaltmak da kabildir. Yalnız burada şu noktaya dikkati çekmek faydalı olacaktır: Hurri dilindeki üçüncü şahıs mülkiyet zamiri eki olan “-i,, yalnız F. Bork tarafından bulunmuştur⁴⁴.

IV

Türkçe ile Hurri dili arasındaki bağları ararken bilhassa iki kelime üzerinde dikkati çekmek faydalı olacaktır. İşaret etmek istediğim iki kelime “şuanna-, şuala,,dır. Bugünkü bilgimize göre bu iki kelime Hurri dilinde işaret zamiri vazifesini görmektedir⁴⁶. Fakat bu vadide yazı yazmış olan bilginlerden bir kısmı birinci kelimeye “bu,, ikinci kelimeye de “bunlar,, mânasını vermektedirler⁴⁶. Halbuki “bu,, ve “bunlar,, mânasına başka iki kelime daha

⁴³ Leo Oppenheim, WZKM XLIV S. 184.

⁴⁴ Ferdinand Bork, Archiv für Orientforschung (AFO) VIII S. 308-313.

⁴⁵ F. Bork, Die Mitannisprache S. 33-82; J. Friedrich, KBHG S. 7-32.

⁴⁶ J. Friedrich, KBHG S. 4, 5; Kleinasiatische Sprachdenkmäler S. 12; F. Bork, Die Mitannisprache S. 40, 47, 88.

vardır. “anti=bu,, , “anti-la=bunlar,,⁴⁷. Şuhalde aynı suretle işaret zamiri vazifesini gören bu iki kelime gurupu arasında bir mâna ayrılığı olması lâzım gelmektedir. “Anti,, , tekil halinde, “anti-la,, , çoğul halinde yakını gösteren işaret zamirleri olduğuna göre, tekil halinde kullanılan “şuanna,, , ile çoğul halinde kullanılan “şualla,, , için de uzağı gösteren işaret zamiri mânası çok iyi gelmektedir. Türkçede uzağı gösteren işaret zamirinin tekil şekli “şu,, , çoğul şekli ise “şunlar,, , dır. Bunlardan son şekil yani çoğul şekli “şular,, , tarzında kullanılmış olabilir. Çünkü gene Türkçede yakını gösteren ve çoğul halinde bulunan “bunlar,, , ifadesinin bazı hallerde “bular,, , olarak kullanılmış olduğunu biliyoruz⁴⁸. Aynı şekilde “şunlar,, , ın “şular,, , şeklinde kullanılmış olduğunu düşünmek her zaman için kabildir. Diğer taraftan “şuanna,, , kelimesinin asıl kökünün “şua,, , olması lâzımdır. Çünkü tekil halinde bulunan bu şekle çoğul eki “-la,, , ilâve edildiği zaman “şuannalla,, , şeklinde değil bilâkis “şualla,, , şeklinde bir ifade meydana getirilmiş bulunmaktadır. Bu itibarla “-nna,, , eki uzağı gösteren işaret zamirinin tekil şeklinde kelimenin aslından olmayıp her hangi bir ek olması gerekmektedir. Şimdi Türkçemizin “şu,, , işaret zamiri ile Hurri dilindeki “şua,, , , Türkçenin “şular,, , işaret zamiri ile Hurri dilindeki “şualla,, , arasında hiç bir benzerliğin mevcut olmadığını iddia edecek tek bir kişi var mıdır?. Çoğul halinde bulunan ve uzağı gösteren bu işaret zamirinin geçtiği bir cümleyi buraya almağı faydalı buldum: Kol. I 88 “attaarti-ue-na-man şualla-man taşe-na tişan tişan giluşua=fakat baba hediyen olan şunlar (yani) hediyeler hakkında çok çok bahsetti., ,

V

Hurri dilinde gereklik kipi ile emir kipi birbirine karışmaktadır. Türkçede gereklik kipi fiil köklerinin sonlarına bir “-meli, -malı,, , eki getirilmek sureti ile teşkil edilmektedir. Bu ekler fiil köküne ilâve edildikten sonra şahıs gösteren ekler getirilmektedir. Fakat Türkçede üçüncü şahıs için ayrı bir ek kullanılmamakta sadece “-malı, -meli,, , ekleri getirilmek suretile iktifa edilmektedir.

⁴⁷ J. Friedrich, KBHG S. 7.

⁴⁸ Saadet Çağatay, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi Cilt : II sayı: 2 S. 307.

Aynı suretle Hurri dilinde de buna benzer bir ifade şekli vardır. Yalnız buradaki ek, bugünkü Türkçemizde olduğu gibi aynen “-meli, -malı,, şeklinde olmayıp sadece “-li,, halinde kendini göstermektedir. Buna ait olmak üzere şu misalleri burada ele alabiliriz ⁴⁹:

Şen-ivv-vé-man gielti niri haşili=
fakat kardeş-im-in iyiliğini çabuk işitmeli.
Şen-ivv-e-ta-man tive şukku kull-li=
fakat kardeş-im-a şu sözü söylemeli.

Bunlara benzer cümleleri çoğaltmak kabildir. Fakat bu iki cümle bizim fikrimizi izah için kâfidir. Birdefa “işitmek,, mânasına gelen “haş,, fiil kökünün sonuna getirilen “-li,, ile bunun Türkçe karşılığı olan “-meli,, arasındaki yakın benzerliği gözönüne almak icabeder. Aradaki yegâne fark Türkçedeki ekte fazla olarak bir “-m-,, nin bulunmasından ileri gelmektedir. Bunu da aradaki uzun yüz yılların ve lehçe farklarının meydana getirdiği muhakkak olarak kabul edilebilir. İkinci cümledeki “kul-li,, şekli de söylemek mânasına gelen “kul,, fiil kökü üzerine aynı şekilde “-li,, ekini almak sureti ile meydana gelmiştir.

Bundan maada bu cümleler dolayısıyla şu noktaya da tekrar dikkati çekmek faydalı olacaktır. Yukarıda izah edildiği gibi kardeş mânasına gelen “şen,, kelimesinden sonra bu kelimeye eklenmiş olan birinci şahıs mülkiyet zamirinin eki, bundan sonra da ismin “-in,, halini ifadeye hizmet eden ek kullanılmış bulunmaktadır. Bu iki ekin asıl kelimeye ekleniş sıraları aynen Türkçede olduğu gibidir:

Şen-ivv-ve =
kardeş-im-in.

Türkçedeki birinci şahıs mülkiyet zamiri eki “-im,, ile Hurricedeki “-ivv,, arasında yakın bir birlik olduğu gibi Hurricede isimlerin “-in,, hallerini teşkile yarayan “-ve,, eki ile Türkçedeki “-in,, arasında bir münasebet aramak kabildir.

Diğer taraftan Hurri dilinde üçüncü şahıs emir şekli aynen Türkçede olduğu gibi teşkil edilmektedir. Bu nevi teşekküllerin

⁴⁹ J. Friedrich, KBHG S. 36; Kleinasiatische Sprachdenkmaeler S. 29.

sonlarında daima Türkçede olduğu gibi “-n,, sedasız harfi bulunmaktadır.

“Paşsi-en=gönder-sin

haşi-en =işit-sin

ari-en =ver-sin,,

Bu misallerde açık olarak görüldüğü gibi Türkçedeki son ekte fazla olarak bir “s,, bulunmaktadır. Bunun da aynı şekilde lehçe ve zaman farkından meydana çıktığı bellidir. Hattâ bugün yaşayan Türk lehçelerinde bile buna benzer ayrılıklar mevcuttur. Meselâ Çuvaş dilinde “atım,, demek için “utsam,, şekli meydana getirilmektedir ki bugün konuşmakta olduğumuz dilde mevcut olmayan bir “s,, araya girmiştir⁵⁰.

VI

Diğer taraftan yukarıda yazdığım fiil şekillerinin, yani gereklik kipinin olumsuz hallerini meydana getirmek için aynen Türkçede olduğu gibi esas fiil kökü ile şahıs gösteren ek arasına bir “-ve-,, getirilmektedir. Bu “-ve-,, ekinin Türkçede fiileri olumsuz şekillerine sokmak için çok kullanılan “-me, -ma,, ile aynı olduğunu izah etmeğe hacet bile yoktur. Bu hususiyetleri daha açık olarak şu misallerde görmek kabildir⁵¹:

“Haşi-ve-en en-na-şuş nakkıdu-va-en

işit-me-sin tanrılar (onu) kat-ma-sin

Ulien şen-ivv-uş paşsithe paşşarı-va-en

başkasını kardeş-im elci (olarak) gönder-me-sin,,

Buraya kadar vermiş olduğum izahat ile Türkçe-Etice ve Hurrice arasındaki mevcut bağların en mühimlerini ele almış bulunmaktayız. Şimdi biraz daha aşağıda izah edeceğim Etilerin yazı dili üzerinde tesir icra ederek izler bırakmış olan ve Etilerin konuşma dili vazifesini gören dilin Türkçe olduğunu gösteren ve yukarıdanberi vermiş olduğum misalleri, delilleri kuvvetlendiren yeni delillerin izahlarını yapmağa çalışacağım. Hititoloji sahasında çalışan bilginler tarafından İndo-Germen dilleri zümresine bağlanan ve gene bu sahada çalışan birçok bilginlerin de kabul ettikleri gibi Eti hakanlarının yazı dili olarak kullanmış oldukları dil ile

⁵⁰ Karl Menges, AOr. XI S. 7-35.

⁵¹ J. Friedrich, KBHG S. 37, 38; Kleinasiatische Sprachdenkmaeler S. 28.

yazılmış yazıtlarda bugünkü Türkçemizi aynen okşayan birçok özellikler mevcuttur. Bu özelliklerden bir kısmını yukarıdanberi vermiş olduğum misaller ile izah etmeğe çalıştım. Bundan sonraki izahatım ile de diğer delil ve misalleri vermeğe çalışacağım.

VII

Etilerin yazı dilinde isimlerin “-in,, halleri normal olarak “-aş,, eki ile ifade edilmektedir. Fakat bu ek yanında gene aynı şekilde isimlerin “-in,, hallerini teşkile yarayan ikinci bir ek daha kullanılmış bulunmaktadır. Bu ikinci ek te “-an,, ekidir. Aynı yazı dilinde başka başka mahiyet gösteren bu iki ekin aynı vazifede, yani isimlerin “-in,, hallerini teşkile hizmet etmekte kullanılmış olması keyfiyeti karşısında bir kısım bilginler bir izah yolu bulmuş olmak için birinci eki yeni Eti devleti zamanında yazılmış metinlere mahsus, ikinci eki de eski Eti devleti zamanında yazılmış metinlere mahsus bir özellik olarak gösterdiler. Bu türlü bir izah “-an,, ekinin nereden geldiğini ve hangi dil gurupuna bağlı olduğunu göstermekten çok uzaktır. Bu ek Eti hakanlarının kullanmış oldukları yazı dili üzerine tesir icra ederek izler bırakmış olan ve Eti hakanlarının konuşma dili olan Türkçenin bu yazı dilindeki izlerinden birini teşkil etmektedir. Çünkü bugünkü Türkçemizde de isimlerin “-in,, hallerini teşkil edebilmek için hemen aynı durumu gösteren “-in,, ekini ait olduğu ismin sonuna eklemekteyiz. Etilerin yazı dilinde bu “-an,, ekini almış olan isimlerden birkaçını buraya alırsak vaziyet daha iyi aydınlanmış olacaktır.

LUGAL-va-an=hakan-ın

Labarna - an =Labarna(n)-ın

UDU^{hi-a} - an =koyunlar-ın

DİNGİR^{mes}-an=Tanrılar-ın

ERİN^{mes} - an =piyadeler-ın

DUMU^{mes} - an=oğullar-ın⁵²)

Bu bir kaç misalden açık olarak anlaşılacağı gibi Etilerin yazı dilinde yazılmış yazıtlarında geçen ve isimlerin ‘-in’ hallerini teşkil etmek için kullanılmış olan ‘-an’ eki ile Türkçenin öz malı ‘-in’ eki arasında hiç bir ayrılık yoktur. Burada dikkati çeken di-

⁵² H. Ehelolf, ZA NF IX S. 174, 175.

ğer bir nokta da şudur: Türkçede nasilki bu '-in' eki isimlerin gerek tekil, gerekse çoğul hallerinde hemen daima aynı kalıyor ve hiç değişmiyorsa aynı vaziyetin Etilerin yazı dilinde de kendini göstermiş olduğunu yukarıki misaller açık olarak belirtmektedir. Türkçemizin '-in' eki ile Etilerin yazı dilinde geçen '-an' eki arasında mühim bir ayrılık var mıdır? Bunlar arasındaki yeğâne fark '-n' sadasız harfinden evvel gelen sadalı harflerin birinde '-a' diğesinde '-i-' olmasından ibarettir. Sadalı harflerin zamanla değişmekte olduğunu ve bunların sabit birer kıymet taşımadıklarını gösteren misaller pekçoktur. Bu itibarla burada '-a' nın '-i' oluşu bir ayrılık ifade etmez. Şu halde Etilerin yazı dilinde kullanmış oldukları '-an' eki ile Türkçemizin '-in' eki arasında hemen hiç bir ayrılık yok demektir.

VIII

Türk dilleri gurupunun umumî ve müşterek bir vasfı vardır: Rakam veya çoğunluk gösteren kelimelerden sonra gelen isimler kaide olarak çoğul eki almazlar. Türk dili guruplarına mahsus olan bu özellik aynı şekilde Etilerin yazı dilinde de kendini göstermiş bulunmaktadır.

Türkçede 'beş kitaplar, yüz insanlar, elli koyunlar' gibi ifadeleri teşkil etmek nasıl Türk dili grameri kaidesine aykırı düşerse aynı özelliği biz Etilerin yazı dilinde de bulmaktayız. Filhakika Etilerin yazı dilinde isimlerin çoğul şekilleri ya 'meş' ya 'hi.a' veya 'şeş', 'eş' ile teşkil edilmektedir. Bir rakamdan sonra gelen bir isim bu yazı dilinin kaidesine uyarak bu üç nevi çoğul ekinden birini almaktadır. Fakat çoğunluk gösteren bir rakam ile birlikte geldiği halde bu eklerden hemen hiç birini almayan yüzlerce misal vardır. Bu yazı dili kaidesinden ayrılışın sebebi bazı bilginler tarafından izah edilemiyor, bazıları tarafından da bu hal yazıcıların unutkanlığına atfedilmektedir. Yazıcıların unutkanlığı ile izah tarzı hiç bir suretle kabul edilemez. Çünkü bu şekilde çoğul eki almayan isimlerin miktarı yüzlerceye baliğ olmaktadır. Bu hususta bir fikir vermiş olmak için çoğunluk gösteren bir rakam ile birlikte geldikleri halde çoğul eki almamış isimlerden bir kaçını buraya almak istiyorum:

“ 2 DUMU E. GAL, 2 HUPPAR KUBABBAR, ŞUNİĞİN 8 É tum, 28 LÛ, 34 SAL tum, 3 NİNDA KUR.RA, 9 gis GAZUM, 2 GUD „ 53)

Bu ifadelerin sırasıyla Türkçe karşılıkları şöyledir :

“ 2 saray memuru, 2 gümüş Huppar kabı, yekûn 8 ev, 28 erkek, 34 kadın, 3 gündelik ekmek, 9 tarak, 2 sığır „. Bu misallerde açık olarak görüldüğü gibi ne Etilerin yazı diline ait olan isimler, nede Türkçenin onlara karşılık olan mânaları hiç bir suretle çoğul eki almamıştır. Şu halde Etilerin yazı dilinde çoğulluk gösteren rakamlardan sonra gelen isimlerin çoğul ekini almasını izah etmek için tek bir yol kalıyor demektir. Eti devletinin konuşma dilinin yazı dili üzerine tesir icra etmesi neticesinde bu nevi isimler çoğul eki almamışlardır.

IX

Gene Etilerin yazı dilinde sıklık kullanılan ve bu dilin gramer yapısına aygırı diğer bir özellik te iki şey arasında yapılan mukayesede kendini göstermektedir. Bu özelliği daha iyi izah etmiş olmak için bazı misalleri burada elimize alalım :⁵⁴

“ Nuvakân A.NA ERİN mes -KA ERİN mes -İA mekki A.NA ANŞU KUR. RA mes -KA-mavatta ANŞU KUR. RA mes -İA mekki „.

Etilerin yazı diline ait olan bu cümlelerin Türkçe karşılığı şudur: “Senin piyadelerinden benim piyadelerim çoktur, senin süvarilerinden benim süvarilerim çoktur„. Bu misalin açık olarak gösterdiği gibi yazı dilinde mukayese isimlerin “-e,, halleri ile yapılmaktadır. Bunun gibi misalleri çoğaltmak imkânları her zaman için mevcuttur⁵⁴. Türkçeye yaptığımız tercümede ise mukayesede ismin “-den,, halini kullanmış bulunmaktayız. Bugün konuşmakta olduğumuz Türkçe ile Etilerin yazı dili arasında bu bakımdan bir bağ aramak boş gibi gelir. Fakat eski Türk yazıtlarını gözümüzün önüne getirdiğimiz zaman vaziyet büsbütün başka bir şekil almaktadır. Filhakika Hüseyin Namık Orkun tarafından yazılan “Eski Türk Yazıtları,, kitabının “Ulug Kem Yazıtları,, bahsinden öğrendiğimize göre⁵⁵ yeni Türkçede isimlerin “-den,,

⁵³ KBO IV 9 I 5, 16, 35; IV 16; KUB XXXI 59 II 32, 33.

⁵⁴ AFO III S. 185; F. Sommer - A. Falkenstein, HAB S. 219 vd.

⁵⁵ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları (İstanbul 1936) III S. 57, 58, 60, 61.

halleri eski Türkçede "-e,, hali ile ifade edilmiş bulunmaktadır. Buna ait bir kaç misal alalım: "Budunuma = kavmimden, oğlum = oğlumdan, yotuzuma = karımdan,,. Keza aynı eserin "Barlık yazıtları,, kısmından da şunları alabiliriz :

"Erikime = nufuzumdan, sizime = sizlerimden,,. Vs.

Bunlara benzer daha birçok misalleri eski Türk yazıtlarından bulmak kabildir. Bu misallere göre eski Türkçedeki isimlerin "-e,, halleri yeni Türkçede "-den,, haline çevrilmiş olmaktadır. Şu halde Etilerin yazı dilinde yapılmış olan mukayesede kullanılmış olan ismin "-e,, hali eski Türk yazıtları ile temamiyle bir birlik göstermektedir. Bu itibarla yukarıda vermiş olduğumuz Etice cümlelerinin tercümesini iki türlü yapabiliriz. Birisi eski Türk yazıtlarında olduğu gibi aynen ismin "-e,, halini muhafaza ederek. Bu zaman cümlelerinin Türkçe karşılığı şu olmaktadır: "senin piyadelerine benim piyadelerim üstündür, senin suvarilerine benim suvarilerim üstündür,,. Diğeri de yukarıda yaptığımız şekilde.

X

Etilerin yazı dili metinlerinde kullanılan ve bu sahada çalışan bilginler tarafından da esaslı olarak izah edilemeyen bir ifade vardır. Bu ifade bugün hâlâ kullanmakta olduğumuz ve Türk dilinin ifade kudretini gösteren bir düşünce tarzı ile tamamiyle bir birlik teşkil etmektedir. Etilerin düşünceleri ile bugün malik olduğumuz düşüncelerin birliğini gösteren bu misali esaslı olarak burada elime almak istiyorum. Viluşa memleketi beyi olan Alekşanduş ile Eti hakanı Muvatalli arasında yapılmış bir muahede metni vardır. ⁵⁶ Bu muahedenin "35 - 64,, satırları arasındaki kısım kırıktır. Buradan tam bir bilgi edinmek ihtimali yoksa da sağlam kalmış olan kısımlardan yakın bir mâna çıkarmak imkânı mevcuttur. Buradan "Alekşanduş,, için iyi bir durumun mevcut olmadığını anlamaktayız. Viluşa memleketinde onun bey olmasından dolayı hiç kimsenin memnun olmadığı ve insanların bu yüzden şikâyet etmekte olduğu da anlatılmaktadır. Bu vaziyet karşısında "Alekşanduş,, için metin şu cümleyi kullanmaktadır: ⁵⁷

⁵⁶ J. Friedrich, Staatsvertraege des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache (Vert) II S. 42-102.

⁵⁷ J. Friedrich, Vert. II, S. 54.

“A.NA Alekşandu ŞA AMA-KA UD-az ari,,

Bu cümleyi muahedeyi işlemiş olan bilgin şöyle tercüme etmektedir :

“Alekşanduş senin ölüm günün geliyor,,.

Burada senin “ölüm günün,, mânasına alınan ifade “ŞA AMA-KA UD-az,, dır. Halbuki bu ifadenin asıl mânası “senin ananın günü,, demektir. Muahede metnini işlemiş olan J. Friedrich bu nevi bir ifade ile neyin kast edilmek istenildiğini bir türlü anlayamıyor, bu noktayı karanlık bir durumda bırakıp geçiyor. Diğer taraftan A. Götze “ananın günü,, tâbirini “ölüm günü,, için kullanılmış bir nevi “Euphemissmus,, olarak kabul etmektedir.⁵⁸ Aynı bilgin de bu nevi bir ifade ile bilinmiyen bir tasavvurun anlatılmak istenildiğini itiraf etmektedir. Hülâsa, bu yolda yazı yazmış bilginlerin ittifak ettikleri bir nokta varsa o da bu ifadenin “ölüm günü,, mânasına geldiğidir. Metinlerin yazdığı “ana günü,, ifadesinin “ölüm günü,, olarak mânalandırılmış olması bu ifade ile kötü bir durumun tasvir edilmek istenilmesinden ileri gelmektedir. Böyle kötü bir durumu bu nevi bir ifade ile tasvir etmek için bugün halâ tercihan kullanmakta olduğumuz bir ifade tarzı vardır ki bu bizim ifade Etilerin yazı dilinde geçen ifade ile tam bir birlik göstermektedir. Türkçede kullanılan ifade biraz daha mu-fassaldır, fakat aynı görüş ve düşünce tarzını aksettirmektedir. Türkçede kötü bir durumu, bir kargaşalığı ifade edebilmek için şu tâbir kullanılmaktadır: “ana baba günü,,. “O gün ne gündü, bir ana baba günü idi,, gibi. Türkçede olduğu gibi Etilerin yazı dilinde de kötü bir durumu ifade edebilmek için “ana günü,, tâbirinin mevcut olduğunu görmekteyiz. Etiler çağında kullanılmış olan bu ifadeye daha sonraları “baba,, kelimesi de katılmış fakat aynı düşünce ve görüş tarzı zamanımıza kadar yaşamakta devam etmiştir. Şu halde Etilerin yazı dilinde geçen “annaş UD -az, Şa AMA-KA UD-az,, ifadesi ile aksettirilmek istenilen düşünce, Türkçemizde çok kullanılan “ana baba günü,, ifadesinde kastedilen mâna ve düşünce ile tamamiyle bir birlik göstermektedir. Vardığımız bu neticeye göre yukarıdaki cümleyi Türkçe bir ifade ile çevirmek istersek cümlenin mânası açık olarak şöyle olmaktadır :

“Alekşanduş için (o gün) bir ana (baba) günü (gibi) geliyordu,,

⁵⁸ J. Friedrich, Vert. II S. 90, 168.

Verdiğimiz bu izahat ile bilginlerin karanlık bırakıp geçtikleri ve bir mâna veremedikleri bir düşünce tarzını Türkçe yolu ile çok açık olarak meydana koymuş bulunmaktayız.

XI

Eski Türk dilinde aksettirilmiş olan düşünce ile Eti yazı dilinde aksettirilmiş olan görüş ve düşüncenin bir birleri ile sıkı bir birlik teşkil etmekte olduğunu gösteren misallerden biri de güneş hakkında mevcut itikatlarda kendini göstermektedir. Eti metinlerinden öğrendiğimize göre Etiler üç nevi güneşin varlığına inanmakta idiler. I- Gök güneşi, II- Yer altı güneşi, III- Deniz güneşi. Buna göre Etilerin tasavvurlarında tek bir güneş değil güneşlerin mevcut olduğunu görmekteyiz. Aynı düşünüş ve tasavvurun Eski Türklerde de mevcut olduğunu biz T. Kowalski'den öğrenmiş bulunmaktayız. Yazımızın baş tarafında bahsettiğimiz ve Türkçenin çoğul eki olan "-ler,-lar" hakkında bilgi verdiğini söylediğimiz⁵⁹ bu bilgin eserinde Kazan Türkçesinden de bahsetmektedir. Bu arada Kazan Türkçesinde güneş kelimesinin çoğul halinde bulunduğunu ve güneş kelimesinin "goyaşlar" şeklinde yazılmakta olduğunu anlatmaktadır. Kowalski tarafından verilen bu bilgi Etilerin yazı dilinde mevcut olan görüş ve tasavvur ile tamamiyle bir birlik göstermekte olup bu birliği hiç bir suretle bir tesadüf eseri olarak izah edemeyiz.

XII

Eti hakanları yazdırdıkları yazıtların başında kendilerinden bahsederlerken çok zaman DİNGİR UTUŞİ tâbirini kullanmaktadırlar⁵⁹. Bunun tercümesi şimdiye kadar hep "haşmetmeap, majeste" olarak verilmiştir. Aynı mahiyetteki ifade tarzlarını biz şimdiye kadar en eski Türk yazıtları olarak tanınan Turfan yazıtlarında da bulmaktayız. Turfan metinlerinde geçen bu ifade tarzı şudur: "men tanrı men"⁶⁰. Bu ifadeyi tercüme ederken de büyük Türkolog bilgin W. Bang aynı şekilde "majeste" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade tarzı ile Eti hakanlarının kullanmış oldukları ifade tarzı arasında hiç bir birliğin mevcut olmadığını

⁵⁹ KBO III 3 I 1 - 2; 4 I 1-2; IV 12 I 1-4.

⁶⁰ W. Bang, Türkische Turfantexte II S. 6.

iddia edecek tek bir kişi var mıdır?.. Her iki ifade tarzında Tanrı kelimesi vardır. Şuhalde gerek Eti hakanları gerekse Turfan metinlerini yazdırmış olan Türk hakanı kendilerini tanrılık vasıfları ile ilgili görmekteyler. Eti hakanlarının öldükten sonra tamamiyle tanrılaşmaları bu nokta ile sıkı bir surette ilgili bulunmaktadır. Bazıları bu noktaya itiraz ederek Eti hakanlarının kullanmış oldukları DİNGİR UTU⁶¹ ifadesinin Mısır tesiri ile gelmiş olduğunu ve Turfan metinleri ile bağlanamayacağını söylemektedirler. Fakat şu noktayı daima göz önünde tutmak gerekmektedir. Eti hakanlarının kullanmış oldukları DİNGİR UTU⁶¹ ifadesi ile Turfan metinlerini yazdırmış olan Türk hakanlarının kullanmış oldukları "men tanrı men" arasında yakın bir benzerliğin mevcut olduğunu hiç kimse inkâr etmez. Böyle bir benzerlik mevcut olduğuna göre yukarıdan-beri izah etmekte olduğumuz misaller, deliller bizi hangi yola sevk etmekte ise bu misalin de o yolu takip etmesi akla çok daha yakın gelmektedir.

XIII

Eti hakanlarının icraatlarını yazdırmak için kullanmış oldukları yazı dili üzerine tesir icra etmiş olan konuşma dilinin izlerini gösteren misallerden biri de bu gün hâlâ kullanmakta olduğumuz "tarla kuşu," ifadesinde kendini korumuş bulunmaktadır. Gilgameş destanının Etice tercümesinde "tarla(n) MUŞEN,"⁶¹ şeklinde geçen bu ifade hiç bir zaman bir tesadüf eseri olamaz.

XIV

Etilerin yazı dilinde kullandıkları ve gitmek mânasına gelen iki fiil vardır. "iya-, pai-,". Bu iki fiil bütün şekillerde bütün şahıs ve zaman ekleri ile birlikte çekilerek kullanılmaktadır. Fakat bunlardan maada yalnız ikinci şahıs tekil ve çoğul hallerinin emir şekillerinde kullanılmış bulunan diğer bir fiil daha vardır. Bunun ikinci şahıs tekil şekli 'it=(g)it', ikinci şahıs çoğul şeklide 'itten=(g)iden' şeklinde kendini göstermektedir. Türkçemizin 'gitmek' mastarının ikinci şahıs tekil ve çoğul emir şeklinin başında fazla olarak bir (g) bulunmaktadır. Bu aradaki uzun zamanın meydana getirdiği tesir olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı Etilerin yazı dilinde yalnız emir şekillerinde kullanılan bu fiil ile Türkçenin

⁶¹ J. Friedrich, ZA NF V S. 1-82.

gitmek, mastarının ikinci şahıs tekil ve çoğul hallerinin emir şekilleri olan 'git, giden' şekilleri arasında mühim bir ayrılık yoktur.

Buraya kadar vermiş olduğumuz izahat ve misaller ile Hurri, Eti dillerini Türkçeye bağlayan bağların nelerden ibaret olduğunu ve bu bağlar ile bu üç kol arasında bir dil birliği kurabilmek için gereken imkânın mevcut olduğunu göstermeğe çalıştık. Şimdi burada bahis mevzuu edilmesi gereken iki mesele kendini göstermiş bulunmaktadır. Bunlardan biri, Büyük Eti devleti çağında yazılmış olan yazıtlarda kullanılmış olan dilin durumu, diğeri de asıl Eti adının hangi dil zümresine ait olduğudur.

Yukarıdanberi vermiş olduğumuz izahat dikkatle takip edilecek olursa bir çok yerlerde Eti hakanlarının yazı dilinden bahsedildiği görülür. Yazı dili tâbiri ile ifade etmek istediğimiz fikrin izahını burada esaslı olarak yapmaktığımız gerekmektedir. Eti hakanları kendi icraatlarını yazdırmak için kendi konuşma dillerinden ayrı olduğunu gördüğümüz bir dil kullanmışlardır. Boğazköyde elde edilmiş olan ve bu gün elimizde bulunan çivi yazılı tabletlerin büyük bir kısmı bu yazı dili ile yazılmıştır. Bu dilin yazı dili olduğunu nereden anlamaktayız? Bu soruya cevap vermeden önce Hititoloji sahasında çalışan bilginlerin bu vadide ne düşündüklerini kısaca anlatmaktığımız lâzım gelmektedir. Bizim yazı dili dediğimiz dilde İndo-Germen dilleri gurupunun taşımakta olduğu birçok hususiyetlerin mevcut olduğunu herkes kabul etmektedir. Fakat gene bu yazı dilinde öyle özellikler vardır ki bunları da İndo-Germen dili görüş ve kavrayışına göre izah etmek imkânının mevcut olmadığını gene bu bilginler teslim etmektedirler.⁶² Bu son söylediğim özellikleri yazımın başından beri teker-teker izah etmeğe çalıştım. Ele aldığım bu özelliklerin geniş ölçüde yer tutmuş olması keyfiyeti karşısında bu bilginler Eti hakanlarının kullandıkları dil üzerinde yabancı bir dilin tesir icra ettiği neticesini çıkartmaktadırlar. Tesir eden dile yabancı dil diyorlar, çünkü onlara göre İndo-Germen dili karakterini haiz olan dil İndo-Germen olan ve Eti devletini kurup idare eden hakim sınıfın dilidir. Eti devletinin başında hâkim ve idareci bir sınıf olarak İndo-Germen bir tabakanın mevcut olduğu kabul edildikten sonra Eti hakan-

⁶² John Linton Myres, *Who were the Greeks?* S. 100-118; Gordon Childe, *The Aryans* S. 18-32; Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* II 1 S. 3-II.

larından bize kadar gelmiş olan yazıtları yazmak için kullanılmış olan dildeki, İndo-Germen görüş ve kavrayışı ile izah edilemeyen bir çok özellikleri akla en yakın bir yoldan halletmiş olmak için bir kısım bilginler bu yolda bir hayli fikir yormuşlardır.⁶² Bilhassa Eti hakanlarının İndo-Germen birtabakayı temsil ettikleri kabul edildiği halde onların taşımakta oldukları adların İndo-Germen dili kaideleri ile izah etmenin imkânsızlığı bilginleri bu yolda bir çıkar yol bulabilmek için bir hayli mesai sarfetmeğe mecbur etmiştir. Bu mesainin ne yolda ilerlediğini burada hikâye edecek değilim. İstiyenler John Linton Myres ve Gordon Childe,ın adlarını yazdığım eserlerine baş vurabilirler. Fakat eğer Eti hakanlarının yazıtlarını yazdırmak için kullanmış oldukları dilin bir yazı dili olduğunu kabul edecek olursak o zaman böyle bir çıkar yol bulabilmek için mesai sarfetmeğe hacet kalmıyacaktır. Filhakika bu gün elimizde bulunan Boğazköy tabletleri üzerinde yazılmış olan yazıtlarda kullanılmış olan dilin büyük Eti devleti çağında hiç bir zaman bir konuşma dili olamayacağı, ancak ve ancak bir yazı dili olabileceği fikrini ilk defa ortaya atan ben değilim. Bu vadede yazı yazmış olan bilginlerden mühim bir kısmı bu fikre taraftar görünmektedirler.⁶³ Fakat bahis mevzuu ettiğim dilin bir yazı dili olabileceğini kabul etmiş olan bilginlerin hiç biri tarafından neden dolayı bu dilin ancak bir yazı dili olabileceğini izah etmek, göstermek için hiç bir gayret sarfedilmez ve bu yolda hiç bir tafsilâta verilmez. Şimdi bu vesile ile yukarıda sormuş olduğumuz sorunun cevabını vermek zamanı gelmiş bulunmaktadır. Eti hakanlarının icraatlarını yazdırmak için kullanmış oldukları dilin ancak bir yazı dili olabileceğini gösteren yüzlerce misal vardır. Fakat burada fikrimizi en iyi izah edecek olan ve bütün şüpheleri bertaraf edecek bir durumda bulunan tek bir misali ele almakla iktifa edeceğim. Metinlerde Eti hakanlarının ölümlerinden bahsedilirken kullanılan kısa bir cümle vardır:

“DİNGİR^{LİM}-iş kişşat, .⁶⁴ Bu küçük cümlenin Türkçe karşılığı “o tanrı oldu, demektir. Burada üzerinde durmak istediğim nokta “DİNGİR^{LİM}-iş, ifadesinde toplanmış bulunmaktadır. Şimdi bu

⁶³ Lohman, Rosenkranz, İF LVI S. 265-284; LIV S. 285-294; Bossert, Altanatolien (Berlin 1942) S. 45-46; John Linton Myres, Who were the Greeks? S. 100-128; Gordon Childe, The Aryans S. 18-32:

⁶⁴ A. Götze, Die Annalen des Murşiliş (AM) S. 14, 16 sat. 4, 8 v. s.

ifadeyi tahlil edelim: "Dingir,, Sümerce olarak kabul edilen ve Türkçemizin öz malı olan "tanrı,, kelimesi ile gerek mâna gerekse yapı bakımından aynı olan bir kelimedir. Bundan sonra gelen ve fonetik komplement vazifesini gören "-LİM,, hecesi de Akad diline ait olan ve gene aynı şekilde tanrı mânasına gelen "İLİM,, kelimesinin son hecesidir. İfadenin en sonundaki "-iş,, hecesine gelince bu da bir fonetik komplement olup bilginler tarafından Eti dili denilen ve bir kısım bilginler ile beraber bizim de yazı dili olarak adlandırdığımız dile ait olan "şiuniş,, kelimesinin son hecesini teşkil etmektedir. Bu son kelime de tanrı mânasına gelmektedir. Bu izahata göre "DİNGİR^{LİM}-iş,, yazış şeklinde aynı mânayı haiz ve fakat birbirlerinden temamiyle ayrı üç dil gurupuna ait olan üç kelimenin aynı zamanda kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu duruma göre birbirinden temamiyle farklı ayrı ayrı üç dil gurupuna mensup ve aynı mânayı haiz üç kelimenin konuşurken aynı zamanda söylenmiş olması imkânsızdır. Böyle bir dili konuşan bir insanın dünyada yaşamış olduğunu düşünmek bile imkânsız olduğu gibi böyle bir insanın yaşamış olduğu kabul edilse bile onun bu şekildeki konuşmalarından hiç kimse hiç bir kelime anlamıyacaktır. Bu ve buna benzer yüzlerce misali bugün elimizde mevcut olan Boğazköy tabletlerinden bulup çıkarmak her zaman için kabildir. Böyle karışık bir manzara gösteren, bilhassa fonetik komplementli olan bir dil hiç bir zaman konuşma dili vazifesini görmüş olmaz. Bundan dolayı Eti hakanlarının icraatlarını yazmak için kullanmış oldukları dile yazı dili diyoruz. Bu yazı dilinin aynı zamanda ölü bir dil olduğu ve ancak saray ve mabet yazıcıları tarafından kullanılmış olduğu da iddia edilmektedir. Buna göre Eti ülkesinde bu dili konuşan bir halk tabakası mevcut değildi demektir. Gene bundan dolayı bu yazı dilinde mevcut olan ve bazı İndo-Germen dillerinin malik oldukları vasıfları taşıyan özelliklere dayanarak Eti ülkesinde İndo-Germen olan ve hakim, idareci sınıfı teşkil eden bir tabakanın mevcudiyetini de kabul etmek imkânı yoktur. Çünkü bu dil konuşulmadı ise ve ancak bir yazı dili olarak hizmet gördü ise onu konuşan bir halk tabakasının varlığını kabul etmek demek tezada düşmek demektir. Tıpkı Eti hakanlarının İndo-Germen olan idareci ve hakim sınıfı temsil ettikleri kabul edildiği halde onların taşımış oldukları isimlerin İndo-Germen dili görüş ve kavrayışına göre izah edile-

memesinde düşülen tezat gibi.

Yukarıdanberi vermiş olduğumuz izahat ve misallerden açık olarak anlaşıldığına göre Eti devletinin yazı dili olan ve bugün elimizde bulunan çivi yazılı yazıtların yazılması için kullanılmış bulunan dil üzerinde Türkçemizin bir çok izleri mevcut bulunmaktadır. Gerek bu izlere, gerekse bakır ve demire verilmiş olan en eski adların Türk dili yapısını aynan aksettirmesine göre Önasya kültür tarihinin en eski parlak çağlarını teşkil eden Eti ve Hurri devirlerinde yani İsa'dan önce 3000-2000 yıllarında Türk dili bu sahalarda konuşulmakta ve meydana çıkmış olan kuvvetli siyasî teşekküllerin konuşma dili vazifesini görmekte idi demektir. Konuşma dili başka, yazı dili başka siyasî teşekküllerin varlığını bilinen çağlardaki Türk tarihi bize açık olarak göstermektedir. Bilinen çağlardaki Türk hakanlarının birçoğu kendi fikir ve icraatlarını yazdırmak için bugün bizce bilinmeyen her hangi bir sebepten dolayı, kendi konuştukları ve ana dilleri olan dilden ayrı yabancı bir dilden istifade etmiş bulunmaktadırlar. Bu hususta bir fikir vermiş olmak için şu tek misali burada anmakla iktifa edeceğim: İsa'dan sonra 1277 yıllarında Konyadaki Karaman oğullarından Mehmet Bey iktidar mevkiye çıktığı zaman devlet işlerinde Türkçenin resmi dil olarak kullanılmasını emretmişti. Bundan biz daha önce gelmiş olan hükümdarların Farsçayı devlet işlerinde resmi dil olarak kullanmış olduklarını anlatmaktayız. Şeri mahkemelerde dil ancak XVI. yüz yılında Türkçeleşmeğe başlamıştır. Bunlar gibi pekçok misalleri Türk tarihinden bulup çıkarmak her zaman için kabildir. Türk tarihinde sık sık görülen bu halin ta eski çağlardanberi mevcut olduğunu ve Anadoludaki en eski devleti kurmuş olan Eti hakanlarının da kendi icraatlarını yazı ile tesbit ettirmek için konuştukları dilden başka bir dili kullanmış oldukları yukarıdanberi vermiş olduğum izahattan her halde açık olarak anlaşılmıştır. Eti hakanlarının kullanmış oldukları bu dil çok karışık manzara göstermektedir. Gerek konuşma dilinin yazı dili üzerinde vaki olan tesirleri gerekse muhtelif dil guruplarından alınmış olan kelimeler bu dili karma karışık bir hale sokmuştur.

Burda temas etmek lüzumunu duyduğumuz ikinci mesele de Hatti ve Hattili kelimeleri ile ifade edilmek istenilen etnik gurup adında kendini göstermiş bulunmaktadır. Hititoloji sahasında çalı-

şan bilginlerden bir kısmı Eti hakanlarının kullanmış oldukları yazı dilinde mevcut olan ve İndo-Germen dili zümresine giren özelliklere dayanarak Eti devletini idare edenlerin İndo-Germen tabakaya mensup insanlar olduğunu kabul ve iddia etmektedirler. Diğer taraftan da bu idareci sınıfın bırakmış olduğu yazıtlarda da mütemadiyen Hatti ülkesinden, Hatti hakanlarından, Hatti kanunlarından ve Hatti askerlerinden bahsedilmekte olduğundan onların kullanmış oldukları bu karışık dile de bilginler Etice ve kendilerine de Eti adını vermektedirler. Bu Etice tâbiri metinlerde geçen "Hattili,, ifadesinden alınmıştır. Halbuki metinlerin Hattili ifadesi ile kastettikleri dil büsbütün başka bir mahiyet göstermektedir.

İşte yazı dilinden başka bir mahiyet gösteren bu dili diğerinden ayırt edebilmek için bu sahada çalışan bilginler yazı diline Etice bu dile de Proto Etice adını vermişlerdir. Bu iki ad sırf piratik bir ayırma vasıtası elde edebilmek için konmuştur. Fakat Eti hakanlarının yazıtlarını yazdırmak için kullanmış oldukları dil bir yazı dili olarak kabul edildiğine göre böyle bir ayırma vasıtası zaten ortada mevcut demektir. Bilginlerin Etice dedikleri dile yazı dili demek ve metinlerin "Hattili,, adını verdikleri dile de "Etice,, demek daha doğru olur. İşte bu asıl Eticeyi teşkil eden dile ait mevcut bazı hususiyetleri burada ele almak yukarıdanberi vermiş olduğumuz izahatı tamamlayacağı için faydalıdır. Bu dilin en göze çarpan özelliği hem ön ek hem de son ek almasında kendini göstermektedir. Cümle dahilinde basit gramer münasebetlerini ifade edebilmek için prefiks kullanıldığı halde kelimelerin şekillerini tâyin eden ekler daima son ek olarak kelimenin sonuna eklenmektedir⁶⁵. Çoğul eki ve kelimeye eklenmesi lâzım gelen mülkiyet şahıs zamiri eki hep asıl kelimedden evvel gelmektedir. Bu dilde de çoğul eki Hurri dilinde olduğu gibi yalnız "-le,, olarak vazife görmektedir. Bu hususu belirtebilecek ancak bir kaç misalimiz vardır. Bu dilde "binu,, oğul demektir. Bunun çoğul şekli daima "le-binu,, şeklinde geçmektedir. Keza buna benzeyen "le-zuh=Örtüler, le-pazizintu=ordular,, misalleri de vardır.⁶⁶ Bu dilde mevcut olan bu özelliklere göre bu dilin yalnız Anadoluya değil Yunanlılardan evvelki çağlarda Ege dünyasına

⁶⁵ Pauly-Wissowa, Real-Encyclopaedie Supp. VI S. 166-181.

⁶⁶ E. Forrer, ZDMGNF I-2 S. 230-240.

da tesir edebilecek bir durumda olduğunu gösteren deliller vardır. Etilerin ülkesi olan Anadolu'da ve Yunanistanda "-anda,, ile niha-yet bulan birçok yer adları vardır. Bu yer adları da Etilerin bu diline mahsus bir özellik olarak gösterilmektedir. ⁶⁵ Bu gibi yer adlarının ne mânaya geldikleri hakkında bir tetkik yapmış olan E. Forrer'ın vardığı netice kısaca şöyledir: ⁶⁷ Bilinen "Arinna,, şehir adının sonuna "-anda,, ekini getirmek suretiyle teşkil edilmiş olan "Arinnanda,, ifadesinin mânası "kuyular, kaynaklar,, olmaktadır. Gene bundan dolayı Arinna şehrinin bulunduğu yerin birçok kuyu ve kaynaklara malik bulunması gerektiği birçok bilginler tarafından kabul ve iddia edilmektedir. Hattâ şehrin kendi adını bu kaynaklara izafetle almış olduğu da zannedilmektedir. Böyle civarında bol kaynak ve sular bulunan ve bu kaynaklara izafetle ad alan diğer bir şehir de Yunanistanda mevcuttur. Adı Lerna olan bu şehir Korente Pontinos dağları ile sahil arasında bulunmaktadır. Hattâ bu şehrin adı olan "Lerna,, kelimesinin şehrin içinde mevcut olan bataklıklara ad olarak verildiğini de biliyoruz. ⁶⁸ W. Brandenstein ve E. Forrer bu "Lerna,, kelimesini Eti diline ait bir kelime olarak kabul etmekte ve bunu "le-arinna,, şeklinde tahlil ve izah etmektedirler. ⁶⁹ Bu kelimenin başında bulunan "le,, yukarıda bahsettiğimiz çoğul ekidir.

Gene buna benzer fakat bu sefer de bir etnik gurup adı olan ikinci misali de burada elimize almadan geçmiyelim. Bir taraftan da Trova ovalarına yerleşmiş olan "Leleg,, kolunun taşımış olduğu bu ad da bu suretle teşkil edilmiş olup bu adın tekil şekli "leg,, olarak gösterilmekte ve başındaki "le,, eki de çoğul eki olarak izah edilmektedir. Leleg adı ile Yunanlılar Anadolu'nun, Adaların, Yunanistanın kendilerinden evvelki halkını ifade etmektedirler. Filhakika Yunanlılar Ege bölgesine gelmeden önce bu bölgelere hakim büyük bir etnik gurupun yaşamakta olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. İşte bu "Leleg,, adı ile gösterilmek istenilen insanlar da bu büyük etnik gurupa bağlı ve Ege denizi çevrelerine yerleşmiş olan bir kol olarak görülmektedirler. Leleg

⁶⁷ E. Forrer, Glotta XXVI S. 178-202.

⁶⁸ Pauly- Wissowa- Real Encyclopaedie XII 2 S. 1890; E Forrer, Glotta XXVI S. 190,

⁶⁹ E. Forrer, Glotta XXVI S, 190; Paul Kretschmer, Glotta XXVIII S. 231-278

kelimesinin tekil şekli olan “leg“ in mânası “yiğit, adam,, olarak gösterilmektedir.

Türkçede olduğu gibi Hurri dilinde de çoğul eki ait olduğu ismin sonuna geldiği halde aynı ek bu dilde ait olduğu ismin önüne gelmiş bulunmaktadır. Aradaki ayrılık ta bundan ileri gelmektedir. Bu dilde kelimenin durumunu esaslı olarak tâyin eden diğer ekler de çoğul eki ile asıl kelimenin arasına getirilmiş bulunmaktadır. Bu hususiyetleri en iyi izah eden ve metinlerde rastladığımız elimizde dört misalimiz vardır. Bu misalleri vermeden önce şu noktayı da izah etmeliğimiz lâzım gelmektedir. Yukarıda (sayfa 547, 548) Hurri dilindeki ek halinde bulunan mülkiyet şahıs zamirlerinin durumlarını tetkik ederken bu dilde birinci şahıs zamiri ekinin “-ivv,, olduğunu ve bunun bizim bugünkü “-im,, ekine tekabül ettiğini izah etmiştim. Eti dilinde de bu ek aynı şekilde “-ivv,, olarak kendini göstermektedir. Diğer taraftan gene Hurri dilinde üçüncü şahıs mülkiyet zamirinin eki aynen Türkçemizde olduğu gibi “-i,, idi. Eti dilinde de bu aynen “-i,, olarak kendini göstermiş bulunmaktadır. Fakat gerek birinci şahıs ve gerekse üçüncü şahıs mülkiyet zamirinin eki Türkçe ve Hurricede olduğu gibi asıl kelimedden sonra değil kelimedden evvel ve çoğul halinde çoğul eki ile asıl kelime arasına gelmiş bulunmaktadır. Şimdi bu izahatımızı daha açık olarak göstermeğe yarayacak olan şu misallerimizi tespit edelim ⁷⁰ :

- 1. Ş. :le-vv-akku = Muharip-ler-im,
- 1. Ş. :le-vv-kattah = hatun-lar-ım,
- 1. Ş. :le-vv-katte = hakan-lar-ım,
- 3. Ş. :le-i-binu = oğul-lar-ı,
- 3. Ş. :le-i-zuvadü = karı-lar-ı.

Hurrilerin yakın doğu ile Ege dünyası arasında bir köprü vazifesini gördüğünü tesbit eden tarihçilerin görüşleri bu iki dil arasındaki bağların mevcut olması ile ispat edilmiş olmaktadır.

Buraya kadar vermiş olduğumuz izahata dayanarak tarihi bir netice çıkarmak istersek asıl Etice olması lâzım gelen dilin yayılma ve tesir sahasının yalnız Anadolu olmayıp bütün Ege sahasına da şamil olduğu meselesi kendini göstermiş bulunmaktadır.

⁷⁰ KUB XXIV 14 IV 19-25; E. Forrer, ZDMG NF 1-2 S. 230-240.

dır. Esasen İtalyaya Anadolu'dan geçtikleri bugün katıyetle kabul edilen Etrüsklerin yolu ile Anadolu'da bulunan kültür mahsulleri İtalya ve Ege âlemine yayılmış bulunmakta idi. Bundan başka Ege dünyası ile Anadolu'nun eski çağlarda birbirleri ile giriştikleri münasebetleri gösteren Arkeolojik vesikalar da yok değildir. Ege dünyası ile Anadolu'nun eski çağlarda birbirleri ile girişmiş oldukları kültür münasebetlerinin kıymet ve derecelerini başka bir yazımda ele almak istiyorum. Yalnız burada belirtmek istediğim başka bir nokta daha vardır :

Birbirleri ile yakın bağıllık izleri gösteren ve adetleri bizce bilinmeyen pek çok kollardan mürekkep olan ve az çok farklar ile aynı köke bağlanabilen büyük etnik bir gurup, İsa'dan önce 2000-3000 yıllarında Asyanın ta ortasından Ege dünyasına kadar geniş bir bölgeye yayılmış bulunmakta idi. Bu geniş bölgeler dahilinde yapılacak araştırmalarda elde edilecek vesikalar, aynı ana köke bağlı bulunan bu büyük etnik gurupun ikinci derecede kolları gibi görünen diğer etnik gruplarının asıl ana kol ile yakınlık derecelerini ortaya koyacağına inanıyoruz.

Not :

Bu yazımda ele almış olduğumuz konu üzerinde son zamanlarda yaptığım araştırmalarımda ve diğer Türk lehçeleri ile olan karşılaştırmalarımda çok önemli neticelere varmış bulunmaktayım. Bu yazımda izahları yapılamayan bir çok noktaların ve eklerin Türk Dilleri gurupunun gramer yapısına dahil bulunduğu açık olarak anlaşılmıştır. Elde etmiş olduğum ve birbirlerini tamamlayan eski ve yeni neticeleri bir arada topluyarak «Etiler ve Huriler kimlerdir?» adını taşıyan bir eser hazırlamış ve bu eseri Tarih Kurumu Yüksek Başkanlığına arz etmiş bulunmaktayım.

KAY'LAR KABİLESİ HAKKINDA SİNOLOJİK MÜLÂHAZALAR

Prof. Dr. W. EBERHARD (Ankara)

1

Profesör F. Köprülü, birtakım Türk kabilelerinin etnoloji ve tarihini fevkalâde önemli birçok makalede tetkik etmiştir ¹. Böylece, Türkoloji araştırmalarının şimdiye kadar pek az önem verdiği bir sahaya ayak basmıştır. Bu araştırmalarında belli ki Profesör F. Köprülü, şu mütalâadan hareket etmektedir: Türk kavimlerinin teşkil ettiği cemaat içinde vukua gelen etnik, sosyal ve tarihi hadiseler, daima "Osmanlılar,, "Selçuklar,, gibi pek büyük vahdetlerden hareket edilince gerçekten kavranamaz. Bu büyük vahdetler, menşe ve kültürleri türlü türlü olan kabileleri siyasi bir vahdet haline getiren pek çok sayıda vetirelerin bir mahsulüdür. Münferit unsurları bilmeden, bütünün hakikî anlayışını elde etmek imkânsızdır. Bu faraziyenin doğruluğunu Profesör F. Köprülü'nün yazılarının teyit ettiği kanaatindeyim. Bununla beraber, önümüzde, Arapça, Farsça, Türkçe hatta Çince olmak üzere, henüz işlenmemiş daha pek çok kaynak bulunmaktadır.

Sinoloji araştırmaları da yavaş yavaş aynı nazariyeyi kabule mecbur olmuştur: Sinolojide de, görülmüştür ki Tobaların, Kitan'ların, Uygur'ların, hatta Hsiung-nu'ların ne gibi unsurlardan, hangi kabilelerden tereküp ettiklerini araştırmadan, bu büyük siyasi vahdetlerin gerçek bilgisine ulaşmak imkânsızdır. Sonra, meselâ, "Hsiung-nu'lar Türkdürler,, yahut buna benzer şeyler söylemenin yanlış olduğu da anlaşılmıştır. Bunun yerine şimdi şöyle denmektedir: Hsiung-nu'ların siyaset bakımından hâkim kabileleri olan Tu-ku ² kabilesi, bir Türk kabilesi idi ve bu kabile, tıpkı Cingiz kabilesinin Moğollara kendi damgasını vurmuş olması gibi, bütün vahdete kendi şahsiyetinin damgasını vurmuş-

¹ Bilhassa Belleten No. 28, sa. 219 - 303 ve Belleten No. 31, sa. 422 - 435.

² Bu kabile hakkında talebem Mustafa Köymen bir monografya yazmıştır (bk. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt 3, sayı 1, 1944).

tur. Sonra şunu da ileri sürebiliriz: Hsiung-nu'lardan oldukları herhalde muhakkak olan aşağı yukarı yüz kabileden ³ mühim bir kısmı Türk idi, bazıları ise Türk değildi. Durum, diğerlerinde, Tobalar'da, Kitanlar'da da tamamen aynı idi: bunların hususiyetleri hakkında aydınlık elde etmek için, önceden münferit araştırmalarda bulunmaktığımız gerektir.

2

Profesör Köprülü, bahsi geçen makalelerinde bilhassa Kay'larla Kayı'lar kabileleriyle meşgul olmaktadır. Ben de bu mesele hakkında sinoloji bakımından birkaç mülâhazada bulunmak isterim.

Köprülü, Kayı ile Kay'ın aynı olduğuna dair Z. V. Togan'ın nazariyesini ⁴ reddetmektedir. Çin kaynaklarında Kayı'lara "Ch'i yen-t'e,, (telâffuz: Çi-yen-tı) demektir (Hsin Yüan-shih 1—S. 6605 ca), bu da Kayat yahut Kıyat gibi bir cemi şekline tekabül eder. Bunun yanında Ch'i-yen ⁵, Chi-ya-t'e, Ch'i-yo-wen ⁶ şekilleri de görülmektedir.

Buna mukabil Kay'lara müttefikan "Hsi,, deniyor ⁷. Demek ki Çin kaynakları, bu iki kabileyi birbirinden ayırd etmektedirler. Kay = Hsi dil eşitliği iyice temellenmiş olup uzun zamandan beri teklif edilmektedir. Hsi'nin eski telâffuz şekli γ iei olup ⁸ Kay için kabul edilebilir bir muadildir. Kelimenin normal olarak manası "Köle,, dir ve kavim adıdır. Çok defa Çinliler, yabancı bir kavmi adlandırmak için kötü manalı bir yazı işareti kullanmışlardır.

³ Şimdiye kadar 19 eski kabile, bunlara ilâveten daha yeni birkaç kabile biliniyor.

⁴ Z. V. Togan: Moğollar, sa. 11.; karşılaştırınız «Doğu» No. 16-17 sa. 10-12.

⁵ Yüan - ch' ao pi - shih, fasıl 63 — Haenisch, Geheime Geschichte sa. 10.

⁶ Hsing sa. 25. b ile Hsin Yüan - shih 1 — S. 6605 ca.; Ch' i - yo - wen « resmi » yazılış telakki edilmektedir.

⁷ Parker: Thousand years of the Tartars, sa. 90, 150, 223, 233 bunlara « Ghay » diyor. Hiazinth ise, (1,441) Giy; Minorsky de (Marvazî, sa. 97, haşiye 4) Kay diyor.

⁸ B. Karlgren: Analytic Dictionary, No. 126 ve B. Karlgren: Grammata Serica No. 876 d.

3

Hsi'lerin en eski tarihi oldukça karanlıktır. İsa'dan sonra 200 yılına doğru Pu-Hsi (Ayak-Hsi'si, belki: yaya olarak savaşan Hsi'ler demek olacak) lerin bir kabilesinin Çinde şimdiki Honan eyaletinde yaşamış olduğu iddea edilmektedir ⁹. Belki burada, eski 19 Hsiung-nu kabilesiyle beraber Çine göçmüş bir kabile bahse mevzudur.

Sonra, bütün Çin kaynakları, asıl Hsi'lerin cetlerinin, K'u-mo-Hsi'ler olduğunu iddia ederler. Bu K'u-mo-Hsi'ler, 388 yılı civarında Cenubu şarkî Mançuryası ile Şark Moğolistanında Toba'lar tarafından mağlup edilmişler ¹⁰. Bu muadelet tamamen kat'i olmakla beraber, doğruluğu hakkında epeyce işaret vardır: Evvelâ bütün Çin kaynaklarının birbirine uygun birinci elden hükümleri gelir; sonra, kaynaklar, her ikisini de "Shih-wei,-kavimleri denen kavimlerin etnik ve kültürek grupuna sokmaktadır. Bu kavimlere bugün umumi olarak İlk - Moğollar (yahut Er - Moğollar) diyoruz. Deniyor ki, Hsien-pi'ler, sonraları 3 gruba: Yü-wen, K'u-mo-Hsi ve Ch'i-tan (Kitân) gruplarına, ayrılmışlardır ¹¹. Yü-wen'lerin etnik bakımdan nereye mensup oldukları biraz şüphelidir. Kültür bakımından kuvvetli miyasta Türkleşmişe benzerler ¹², Ch'i-tan'lara gelince, bunlar umumiyetle bugün İlk - Moğollardan telekki ediliyorlar. Denildiğine göre, K'u-mo-Hsi'lerin ülkesi, eski Ch'i-tan ülkesinin garbındaymış ¹³ ve bunlar birbirleriyle akraba imiş. Fakat T'ang Vekayinamelerine göre ¹⁴ Hsi'lerin ülkesi Kitan ülkesinin garbında, T'u-chüeh (Türk) lerin şarkında, yine Türk olan Hsi'lerin ¹⁵ cenubunda bulunuyordu. 30000 iyi askerleri olduğu söylenir; demek ki oldukça kuvvetli imişler.

Bu ve başka sebepler K'u-mo-Hsi'lerle Hsi'lerin birbirlerine pek yakın ve Hsi'lerin, K'u-mo-Hsi'lerin ahfadı olmalarını pek muhtemel kılmaktadır. Bunun aleyhine olarak şu nokta zikr edile-

⁹ Liao - shih 39 — sa. 5776 aa.

¹⁰ Pei - shih 94 — sa. 3034 bb.

¹¹ Liao - shih 63 — sa. 5808 db.

¹² W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları, sa. 88-89.

¹³ Liao - shih 63 — sa. 5808 db.

¹⁴ Chiu T'ang - shu 199 b — 3619 aa.

¹⁵ Adı Çince de başka türlü yazılan bu kabile hakkında, karşılaştırmamız: Çin'in şimal komşuları, sa. 75; bu kabile 12 inci asırda halâ mevcuttu.

bilir ki, Ta-Hsi adlı bir Toba kabilesi vardı, bu kabile de sonraları adını Hsi'ye çevirmiştir¹⁶. Aynı şey, Toba'ların Ho-hsi, P'u-hsi, T'u-hsi kabileleriyle de olmuş olabilir. Bununla beraber, Hsi'lerin, zikredilen Toba kabilelerinin birinden neşet etmiş olmaları pek muhtemel görünmüyor. Bilâkis, bu kabilelerin, Çinileştikleri ve soyadı aldıkları sırada Hsi soyadını almış ve bu adı, kabile adı olarak kullanmamış oldukları zannı uyandırıyor.

K'u-mo-Hsi'lerin tarihi ve kültürü hakkında başka yerde yeter miktarda malzeme topladım. Bunlar 388 yılında ilk defa olarak Toba'lar tarafından mağlup edildiler¹⁰; Ti-tou-yü'ler kabilelerinden korkularından, 480 yılında kısmen Toba'lara¹⁷ teslim oldular, 550 senesi civarında 5 kabileye ayrıldılar, ki bu kabilelerin adları zikir edilmektedir¹⁸. 500 yılına doğru bunlar arasında en kudretli sülâle, A-hui'lere mensup bir klandır¹⁹; bunun hakkında başka hiçbir şey bilinmemektedir. Bunlar 532 ye kadar Toba'lara haraç göndermişlerdir.

4

Kültürleri bakımından, Hsi'ler, keçe çadırlarda yaşayan, arabalardan kaleler inşa eden, ve umumiyetle Türklere medeniyetleri oldukça benziyen göçebelerdi²⁰. Çin vekayinamelerinde "serkerde,, diye adlandırılan önderleri T'ang devrinde Han lâkabını taşırlardı²¹; 6 ıncı asırda yaşamış olan 5 adetteki eski kabilelerinin her biri bir Tegin'in emri altında idi²². Bu gösterir ki, Hsiler, Orta Asyada bulunan başka birçok kavimler gibi, Türk titülâtürünü kabul etmişlerdi. Hsi'ler at, sığır, koyun yetiştirirlerdi; bir de domuz beslerlerdi²³ ve bu noktada, hiçbir vakit domuz beslemeyen Türklere ayrılırlardı. Bundan başka, iyi avcı imiş-

¹⁶ Hsing, sa. 39 c.

¹⁷ Pei - shih 94 — sa. 3034 bb.

¹⁸ Pei - shih 94 — sa. 3034 bb.

¹⁹ Pei - shih 94 — sa. 3034 bb. Bundan başka, karşılaştırınız: K' u - mo - Hsi-ler hakkında: Çin'in şimal komşuları sa. 57-8 (mufassaldır).

²⁰ Chiu - T' ang - shu 159 b — 3619 aa.

²¹ Liao - shih 85 : K'o-han.

²² Chiu - T' ang shu 199 b — sa. 3619 aa.

²³ Pei - shih 94 — sa. 3034 bb.

ler²⁴. Hsi'ler, herhalde daha sonraları muhakkak olmak üzere, darı ekmişlerdir²⁵.

Dilleri, Kitan'larınkinin tam eşi²⁶ ve Shih-wei'lerinkinin hemen hemen eşidir²⁷. Bu iki nokta, Hsi'lerde hâkim tabakanın Moğol menşeli olduğu hakkındaki nazariyemizi isbat eder.

Hsi'ler birtakım kabilelere ayrılmışlardır. İsa'dan sonra 550 senesine doğru eski 5 kabilenin adları şunlardır: Ju-ho-chu, Mo-ho-fu, Ch'i-ku, Mu-k'un ve Shih-tê²⁸. Sonraları, bu kabilelerden hiçbirisi tekrar görülmemektedir. Esasen kabilelerin tarihi hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Mo-ho-fu kabile adı bir "Bagatur", a dayanıra benziyor. 10 uncu asra ait kabile taksimatından ileride bahsedeceğiz. Yalnız şu kadar söyleyelim ki, bu muahhar "kabile",-ler, tam manasiyle kabile olmayıp askerî vahdetlerdir. Hsi'ler, Hsi dağında yaşarlardı²⁹, bu dağın onlar için kutlu olması muhtemeldir, çünkü bir adamın babasını oraya taşıtıp gömdürdüğü rivayet olunmaktadır³⁰. Bu gibi kutsal ölü dağları Kitanlarca'da malûmdur. Dağın şark Moğolistanı ile cenubu şarkı Mançuryası arasında bir yerde bulunması lâzım gelir. Bundan başka, Hsi'lerin anayurdu olarak, bugünkü Çahar muntkasında yani gene şarkı Moğolistanda bulunan eski Nü-ch'i-hsien ülkesi zikredilmektedir³¹.

600 yılından önceki devri mevzuu bahis ettik, aşağıdaki satırlarda Hsi'lerin 600 den 1200 e kadarki tarihi kısaca anlatılacaktır.

5

600 senesi civarında Hsi'ler hâlâ Kitan'ların garbında yaşıyorlar³², ve bunlarla şiddetli savaflara girişiyorlar³⁴. Kitan'-

²⁴ yukarıki eser.

²⁵ Liao - shih 69 — sa 5816 bb (Miladî 985 yılı için).

²⁶ Liao - shih 73 — sa 5824 ca.

²⁷ Liao - shih 116 — sa 5849 ab.

²⁸ Pei - shih 94 — sa 3034 bb.

²⁹ Liao - shih 96 — sa 5838 db.

³⁰ Liao - shih 82 — sa 5830 cb.

³¹ Liao - shih 39 — sa 5776 bb.

³² Liao - shih 63 — sa 5809 ab.

³³ Liao - shih 63 — sa 5809 ab - ba.

³⁴ Liao - shih 37 — sa 5773 aa.

ların kendileri, prens sülâleleri Ta-ho'ların, Hsi'leri mağlup ettiğini ve 629 da ülkelerini kendi hakimiyetleri altına aldığını iddia etmektedirler³⁵, 618 den az sonra, Hsi'ler Çinlilere haraç vermişlerdir³⁶, demek ki bunlar himaye edilmek ihtiyacını duymuş olacaklar. 648 de Hsi'lerin K'o-tu adlı bir serkerdesi, Çin'liler taraftarına geçmiştir³⁷. Bundan sonra, 696 ya kadar, Kuang-ning ülkesi, Hsi ile Kitan arasında sınır ülkeyi teşkil etmiştir³⁸. Kuang-ning, şimdiki Çahar eyaletinin Hsüan-te ülkesine yakın, yani şark Moğolistanında bulunmaktadır. 710 da Hsi'lerin Li Ta-fu adlı bir önderi, Çine haraç göndermiştir³⁹. Li Ta-fu adı Çince'dir. Çinliler, Hsi'lerin önderlerine Li soyadını vermişlerdi. 712 de Hsi'lere saldırıyor fakat mağlup oluyorlardı⁴⁰. 715 de aynı Li Ta-fu Çine bir elçi heyeti gönderiyor ve boyun eğmek istiyor⁴¹. Neticede müzakereler oluyor ve Li Ta-fu, imparatoru sarayında ziyaret ediyor (717)⁴². 720 de Li Ta-fu, Kitan'lara karşı savaşta ölüyor, erkek kardeşi Li Lu-su yerine geçiyor ve 722 de Çin imparatorluk sarayını ziyaret ediyor⁴³.

Demekki Hsi'ler, T'ang devrinin birinci kısmında Çin'e tabi durumdadırlar. Onlardan bazı kısımlar da 644 te Çin'lilerle birlikte Kora'ya karşı sefere çıkmışlardır⁴⁴. Bununla beraber, aradaki tabiiyet bağı 730 a kadar gevşekti. O zamanlar Hsi'lerin bir kısmı T'u-chüeh'ler tarafına geçti ve Li Tu-su kaçtı. Bunun üzerine Çinliler harp açtılar ve Hsi'lerden bazı kısımları yeniden Çin tabası olmaya mecbur kıldılar⁴⁵. Mağlup edilmiş olan önderler arasında bir de Li-shih adında biri vardı⁴⁶; bunun hakkında başka

³⁵ Liao - shih 37 — sa 5773 ca.

³⁶ Chiu - T'ang - shu 199 b — sa 3618 aa.

³⁷ Liao - shih 39 — sa 5777 aa ve Chiu T'ang - shu 199 b — sa 3619 aa. O zamanlar, Hsi'lerin önderine Çince Li soyadını vermişlerdir. K'o - tu'ya 656 da Çince başka bir şeref unvanı verilmiştir.

³⁸ Liao - shih 40 — sa 5777 db.

³⁹ Chiu T'ang - shu 199 b — sa 3619 aa.

⁴⁰ Chiu - T'ang - shu 199 b - sa 3619 ab.

⁴¹ Yukarıki eser.

⁴² keza.

⁴³ keza.

⁴⁴ Liao - shih 63 — 5809 ba.

⁴⁵ Chiu - T'ang - shu 199 b — sa 3619 ab.

⁴⁶ yukarıki eser.

hiç bilgi yoktur. Bu zamanlara doğru, Hsi'ler bugünkü Hopei eyaletinin şimalinde, Liu - ch'eng sahasını işgal ettiler ⁴⁷. Bu sıralarda Kitan'lardan bazı kısımlar ve bu arada onların hükümdar ailesi, Hsi'lere tâbi idiler ⁴⁸. Bu zamandan itibaren Hsi'ler Yü - chou' da da yaşamaktadırlar ⁴⁹; burası, Jehol eyaletinde bu günkü Ling-yüan - hsien'e tekabül etmektedir. 746 senesindeki krallarının adı bildirilmektedir : Sa - ku. Bu kıral, Çin'e haraç göndermeye devam etmiştir ⁵⁰. 778 de, Hsi-ler Shih-wei'lerle birlikte Çin'e karşı savaşmışlar ⁵¹, 795 te aynı düşmana karşı aynı müttefikle gene savaşmışlardır. Nihayet 806 da Hsi'lerin önderi Çin sarayına gelmiştir ⁵². Bu önderin, 808 de Hsi'lerin önderi sıfatıyla bir Çin ünvanı almış olan So - ti olması muhtemeldir ⁵³. 713 te Hsi-lerin önderi tekrar Çin sarayını ziyaret etmiş, bunun üzerine de bir kaç kere haraç gönderilmiştir ⁵⁴. Bu devir aşağı yukarı 850 de kapanmaktadır. Çin, o zaman, büyük iç karışıklıklar yüzünden kudretten düşmüş durumdaydı. Hsi'ler, zaten gevşek olan tabiiyet bağlarını bu sıralarda kesiyorlar. Fakat bununla istiklâlleri de sona eriyor, çünkü bu andan itibaren, Kitan'lar, Çinlilerden çok daha yaman bir düşman olarak karşularına çıkıyor. 860 senesine doğru, Kitan'lar, Hsi'lere olan tabiiyetlerinden kurtulmak için yeter derecede kuvvet kazanmışlardı ⁵⁵. 885 yılında onları mağlup ediyor, kısmen de boyunduruk altına alıyorlar ⁵⁶. Boyunduruk altına alınan Hsi'ler, P'i - p'a nehrinin kenarına yerleştiriliyor ⁵⁷; bu nehrin nerede bulunduğunu, elimdeki vasıtalarla tesbit edemiyeceğim.

Liao hükümdarı T'ai-tsu'nun saltanatında savaşlar devam ediyor. Bir kere, Hsi'lerden 7000 aile esir ediliyor ve Jao-lo ile Ch'ing-ho'ya yerleştiriliyor. Bu esirler Hsi'lerin Tieh-la kabilesini teşkil

⁴⁷ Liao - shih 39 — sa 5776 ca.

⁴⁸ Liao - shih 63 — sa 5809 ca. - Daha önce, 700 yılına doğru, Hsi'ler bir defa Çinlilerle birlikte Kitan'lara karşı sefere çıkmışlardı (Liao - shih 63 — sa 5809 bb).

⁴⁹ Liao - shih 39 — sa 5776 ca.

⁵⁰ Chiu T'ang - shu 199 b — sa 3619 ba.

⁵¹ Yukarıki eser.

⁵² Keza. ⁵³ keza. ⁵⁴ keza.

⁵⁵ Liao - shih 39 — sa 5776 aa.

⁵⁶ Liao - shih 63 — sa 5809 cb.

⁵⁷ Liao - shih 39 — sa 5776 ba.

etmek üzere bir grup halinde toplattırılmışlardır⁵⁸. Bu yerler, Jehol eyaletinde Ch'ih-feng-hsien'de bulunmaktadır. Yeni teşkil olunmuş kabileler hakkında aşağıya bakınız. "Dağların şimalinde,, ki Hsi'ler 906 yılında mağlup ediliyorlar⁵⁹. Aynı sene, Hsi'ler, Türk Hsi'lerle birlikte (bakınız, yukarıya) yeniden mağlup ediliyorlar⁶⁰. Mağlup edilmiş bir Hsi önderi, adıyla anılmaktadır: Hsia-la-ko⁶¹. O zaman mağlup olan başka bir önderin adı da Shu-li'dir⁶². Başka yerlerde Hsia-li-chung hatta yalnız Hsia-li diye adlandırılan Hsia-la-ko, T'u-lü-pu kabilesinde bir Kitan ailesi olan Yeh-lü ailesine mensuptu ve o zamanlar "6 Hsi,, nin başı idi. Ondan sonra, Yeh-lü Ti-la önder olarak zikredilmektedir. Bu Yeh-lü Ti-la, Yao-lien'lerin bir Hanın oğlu idi; Yao-lien'ler de Kitan'ların eski bir önder sülâlesidir⁶⁵. Bu haberler gösteriyor ki 900 yılı civarında Hsi'ler üzerine, artık menşe bakımından Hsi'lerden olmayıp Kitan'lar tarafından tayin edilen Han'lar hüküm sürüyorlardı. Bu sonra da böyle kalmıştır. Önceleri, Kitan'ların tayin ettikleri bu önderler, bir Kitan unvanı olan T'u-li unvanını almışlardır⁶⁶. Daha sonra, bunlara kiral yahut da büyük kiral denmiştir. 6 Hsi'ler, daha 907 den önce zikredilmektedirler⁶⁷, bu gösterir ki daha o zamanda Hsi'ler (tam manasiyle kabile demek olmıyan) 6 gruba ayrılıyorlardı. Böyle 6 gruba ayrılış, uzun zaman bakı kalmıştır. Hsi'lerin istiklallerini kaybettikleri bu büyük savaşlarda, Hsi'lerin bir kiralı bir kaç bin çadırı garba çekiliyor ve kendisini Wei-chou sahasında müstakil kiral olarak ilân ediyor⁶⁸. Bu kiralın adı Ch'ü-chu idi⁶⁹. Wei-chou bugünkü Çahar da kâindir. 910 senesinde, başka Hsi'ler ve bunlar arasında Wu-ma-shan-Hsi (yani yağız atın dağının Hsi'si⁷⁰) kabilesi, mağlup edilmişlerdir; bunlar Kitan'lara

⁵⁸ Liao - shih 1 — sa 5738 ba.

⁵⁹ Liao - shih 1 — sa 5738 ba.

⁶⁰ Liao - shih 1 — sa 5738 bb.

⁶¹ Liao - shih 1 — sa 5738 ba.

⁶² Liao - shih 73 — sa 5824 ca.

⁶³ Liao - shih 73 — sa 5825 ab.

⁶⁴ Liao - shih 74 — sa 5825 ba.

⁶⁵ Liao - shih 74 — sa 5825 ba.

⁶⁶ Liao - shih 116 — sa 5851 ca.

⁶⁷ Liao - shih 1 — sa 5738 ba.

⁶⁸ Liao - shih 41 — sa 5778 cb.

⁶⁹ Liao - shih 41. ⁷⁰ Liao - shih 69 — sa 5815 da.

karşı ayaklanmışlardı⁷¹. Nihayet 911 de şark ve garp Hsi'leri mağlûp edilmiş⁷² ve bütün memleketleri işgal olunmuştur. Hsi'lerin bir kralı 913 te hal edilmiş ve adamları muhtelif Kitan ordularına tevzi olunmuştur. Bu, Hsi'lerin etnik bakımdan daha fazla dağılmış olduklarını gösterir⁷³.

6

922-23 seneleri, istiklâllerini kaybetmiş olan Hsi'lerin, Kitan'lar tarafından yeniden teşkilâtlandırıldıklarını gösterir. 300 ölü veren bir savaştan sonra, Hu-sun-Hsi kabilesinin geri kalan Hsi'leri yeni bir askerî birlik halinde: To-wei kabilesi (ki To-kui yahut To-kuai gibi de yazılır) olarak toplanmıştır⁷⁴. Başka Hsi'ler de İ-shih-Ao-wei kabilesi adı altında toplanmışlardır⁷⁵. Yine başka Hsi'ler de Chü-t'e Ao-wei⁷⁶, T'u-lu, Nieh-li ve Ao-wei⁷⁷ olmuşlardır. Bundan böyle bütün Hsi'lerde şu altı kabile vardır:

a) Yao-li	b) Po-te	c) Ao-li
d) Mei-chih	e) Ch'u-li	f) To-kui

Bunlar Liao (Kitan) ların imparatorluk sarayında bir "Hsi-kırallığı dairesi,, (Hsi-Wang-fu) nin emri altındadır. 983 yılından sonra da Ao-li, Mei-chih ve To-kui adlı 3 küçük grup, bir tek grup halinde toplanıyor, buna karşılık büyücek bir grup da 6 kabile teşkil edecek surette ayrılıyor⁷⁸. Hsi'lerin ilk kralı P'o-lu-en adlı biridir (922 den itibaren).

Bunlar ne neviden kabile adlarıdır?. T'ang zamanına ait en eski 5 kabile hakkında, evvelce dendiği gibi, hiç bir şey bilmiyoruz. 922 den evvelki kabile olarak şunlar zikredilmektedirler:

a) *Tieh-la (-ko)-Hsi*. Tieh-la, Kitan'ların ilk hükümdarlarının kardeşinin adıdır, üstelik bir Kitan kabilesinin ismidir⁷⁹. Bu kabîle de Tieh-la'lar kabilesine mensuptur.

⁷¹ Liao - shih 1 — sa 5738 ca.

⁷² Liao - shih 1 — sa 5738 ca; 34 — sa 5769 ab; 69 — sa 5815 db.

⁷³ Liao - shih 1 — sa 5738 cb.

⁷⁴ Liao - shih 69 — sa 5816 aa; 2 - sa. 5739 da; 116.

⁷⁵ Liao - shih 33 — 5768 ca.

⁷⁶ Liao - shih 33 — 5768 ca.

⁷⁷ Liao - shih 69 — 5815 db.

⁷⁸ Liao - shih 33 — 5768 bb.

⁷⁹ Liao - shih 1 - Liao - shih 32. Bu kabileden Yeh-lü-kuan-la adında bir adam zikredilmektedir (Liao - shih 94 - 5837 bb).

b) *Wu-ma-shan-Hsi*, (Yağız atın dağının Hsi'si): Bunlar hakkında bir şey bilinmiyor. 922 de ortadan kayboluyorlar ⁸⁰.

c) *Wu-ku Hsi*: Wu-ku, çok zikri geçen bir kabilenin adıdır. Bu Hsi'ler demek ki bu kabileye tabidirler. Bunlar 921-23 te T'u-lu, Nieh-li ve Ao-wei kabilelerine ayrılmışlardır.

d) *Sa-li-ko*: T'an-chou'da yaşayan bir kabiledir ⁸¹. T'an-chou iç Moğollistandadır.

e) *Yao-chieh*: Yao-kua'nın daha iyi bir yazılma tarzı olsa gerek. Bu ad altında sık sık zikredilirler. Sa-li-ko'larla birlikte yaşarlardı ⁸².

Şimdi 922-23 ten sonraki yeni kabilelere geçelim:

a) *Yao-li*: Bu ad, herhalde Kitan'ların bir önder sülâlesi olan Yao-lien'lerin adıdır. Bu Hsi'ler, demek ki, Kitan kabilesine tabi imişe benziyor.

b) *Po-te*: sık sık zikredilir, fakat haklarında kati haber yoktur.

c) *Ao-li*: Ao-li'lerin bazı kısımları da 1003 senesinde müstakildirler ⁸³. Bu yılda haraç getirmişlerdir. Fakat aynı metinde başka yerde Ao-li-mi zikredildiğinden ⁸⁴, asıl adlarının Ao-li-mi olması gekektir. Ao-li-mi Kitan'ların yakınında bir ülke idi. Senelik haraç, 6000 at ile ⁸⁵ kürk ⁸⁶ idi. Demek oluyor ki bu Hsi kabilesi de evvelce müstakil olan, sonra da müstakil kalan bir Hsi memtekentinin adını almıştır.

d) *Mei-chih*: fazla hiç bir şey bilinmiyor.

e) *Ch'u-li*: fazla hiç bir şey bilinmiyor.

f) *To-kui*: yukarıya bakınız.

g) *Ch'ü-t'e Ao-Wei-Hsi*: *Ch'ü-t'e*'ler müstakil bir kabile idiler ⁸⁷, önderleri Kitan'larda da çok kullanılan Hsiao soyadını kullanmakta idiler ⁸⁸. Demek ki bu Hsi'ler, Kitan'ların *Ch'ü-t'e* kabilesine tabidiler.

⁸⁰ Liao - shih 36 : sa 5772 aa.

⁸¹ Liao - shih 33.

⁸² Liao - shih 33,35,46.

⁸³ Liao - shih 69 : sa5816 db.

⁸⁴ Liao - shih 70 : sa 5819 da.

⁸⁵ Liao - shih 60.

⁸⁶ Liao - shih 16.

⁸⁷ Liao - shih 96.

⁸⁸ Liao - shih 33 : sa 5768 ca ; Liao - shih 35; Liao - shih 46.

h) *İ-shih Ao-wei-Hsi*: İ-shih, Kitan'ların bir kabilesidir. Demek oluyor ki bu kabile, Kitan'lardan İ-shih kabilesine tabidir. İ-shih-Ao-wei'ler (yahut Ao-kui'ler) 985 yılında bir kere daha zikredilmektedirler, ve darılarını vaktinde hasad etmedikleri söylenmektedir ⁸⁹.

i) *T'u-lu*: Nieh-la'larla birlikte Yü-ku-li kabilesinin 600 esir ailesinden teşekkül etmişlerdir ⁹⁰.

k) *Nieh-li*: Başka yazma tarzı da Nieh-la'dır. Yü-ku-li'lere mensup kimselerle teşekkül etmiştir.

l) *Ao-wei*: Bu kabilenin nereye mensup olduğu hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Kabile 1031 senesinde, önderlerinin Kitan sarayında bir mansaba tayini münasebetiyle, zikredilmektedir ⁹¹.

Alınan intibaa bakılırsa, eski Hsi kabileleri 922-23 te parçalanmış ve muhtelif Kitan kabilelerine tâbi kılınmışa benziyorlar. Yalnız sarayda bulunan Hsi'ler Hsi kiralık dairesine mensupturlar. Burada birtakım başka unvan ve rütbeler daha vardı. *Liu-kua* (yahut Liu-chua), "6 bölük,, (bölük burada yüz kişilik bir birlik mânası-nadır) demektir; bu unvan, bir Hsi asker birliğinin adı idi ⁹². Hsien-li-ta-lan, Kitan'ların "Ta-lin,, unvanına muadil, başka bir unvandı ⁹³. T'u-li, Hsi'lerin talf bir önderinin unvanı idi ⁹⁴. Sarayda yaşayan Hsi'lerle ⁹⁵, muhtelif kabilelere ayrılmış olan Hsilerin ⁹⁶ yanında, "ev kölesi,, ⁹⁷ olarak, yani muhtelif Kitan'ların yanında hizmetçi olarak çalışan Hsi'ler vardı. Saraydaki Hsi'ler, görünüşe göre, İmparatora avlarda yardım eden bir avcu kıtası teşkil ediyorlardı ⁹⁸.

Yeni teşkilâtlanmış olan Hsi'lerin, demek oluyor ki, kıralları vardı. Aşağıya, kıralların bir listesini, çıkarabildiğim kadar, yazıyorum :

⁸⁹ Liao - shih 69 : 5816 bb ve Liao - shih 59. Sonra Liao - shih 46 : 5789 ca.

⁹⁰ Liao - shih 33 : 5768 cb.

⁹¹ Liao - shih 18 : 5754 db.

⁹² Liao - shih 116 : 5851 ea.

⁹³ Liao - shih 116 : 5851 aa.

⁹⁴ Liao - shih 116 : 5851 cb.

⁹⁵ Liao - shih 35 : 5770 bb.

⁹⁶ Liao - shih 32 : 5767 cb.

⁹⁷ Liao - shih 96 : 5838 db ; kırallık dairesinin teşkilâtı hakkında, karşılaştırmamız : Liao - shih 46 : 5789 bb (muvassal).

⁹⁸ Liao - shih 96 : 5838 da.

- 1.) 922: P'o-lu-en.
- 2.) 940 dan itibaren: Lao-ku-ning ⁹⁹.
- 3.) 979 civarında: Fu-chih ¹⁰⁰.
- 4.) 983 ten önce: Ho-shu-nu ¹⁰¹.
- 5.) 983: Ch'ou-ning ¹⁰², Ch'u-pu-ning şeklinde de yazılır ¹⁰³.
- 6.) 994: Hsiao Kuan-yin-nu ¹⁰⁴. Bu kiral, T'a-ho adında 922 den evvelki bir Hsi kralının ahfadındandır. 1001 de bir kere daha zikredilmektedir:
- 7.) 1014: T'i-li-nu ¹⁰⁶.
- 8.) 1029 civarı: Hsiao P'u-nu ¹⁰⁷. Ondan evvel, 1020 senesinde Nieh-li adında bir adam Hsi kralının baş muhafızı olarak zikredilmektedir ¹⁰⁸. Hsiao P'u-nu, yukarıda adı geçen kiral Ch'u-pu-ning'in ahfadındandı. İlk defa 1012 tarihinde nasb edildi, sonra cezalandırıldı, kızgın demirle imlendi ve sürgüne gönderildi; fakat yeniden yükseltildi ¹⁰⁹. 1037 senesine doğru ikinci defa olarak Hsi kralı oldu ¹¹⁰.
- 9.) 1046: Hsiao Kao-liu ¹¹¹. Başka yerde adı Hsiao Kao-chiu olarak geçmektedir; karısı, Kitan imparatoru Sheng-tsu'nun kızı idi ¹¹². Hangi kabileye mensup olduğu hakkında hiçbir şey bilinmiyor.
- 10.) Hsiao P'u-nu, 1047 de üçüncü defa Hsi kralı olmuştur ¹¹³.
- 11.) 1058: Hsi Ti ¹¹⁴. Bu kiral, ilk Kitan imparatorunun sülâlesine uzaktan mensup Ya-li-ko'nun oğludur ¹¹⁵.

⁹⁹ Liao - shih 4 : 5742 bb.

¹⁰⁰ Liao - shih 9 : 5746 bb.

¹⁰¹ Liao - shih 10 : 5746 cb.

¹⁰² Liao - shih 10 : 5746 da. Ho-shu-nu isyan ettikten sonra vazife başına geçiyor.

¹⁰³ Liao - shih 87 : 5833 da.

¹⁰⁴ Liao - shih 85 : 5832 ab.

¹⁰⁵ Liao - shih 14 : 5750 cb.

¹⁰⁶ Liao - shih 15 : 5752 ba.

¹⁰⁷ Liao - shih 17 : 5754 ca ve Liao - shih 17 : 5754 cb.

¹⁰⁸ Liao - shih 16 : 5753 ba.

¹⁰⁹ Liao - shih 87 : 5833 da, biyografya tam olarak.

¹¹⁰ aynı eser.

¹¹¹ Liao - shih 19 : 5756 cb.

¹¹² Liao - shih 65 : 5812 sa.

¹¹³ Liao - shih 87 : 5833 da.

¹¹⁴ Liao - shih 21 : 5758 ba.

¹¹⁵ Liao - shih 66 : 5812 db.

12.) 1062: Hsi Ma-liu ¹¹⁶

13.) 1063: Hsiao Han-chia-nu. Bu kiral, yukarıda bahsi geçen P'o-lu-en'in ahfadındandır ¹¹⁷.

14.) 1071: Shih-te-nu (yahut Ta-te-nu) ¹¹⁸.

15.) 1082: T'u-kan ¹¹⁹.

16.) 1089: Nieh-ko ¹²⁰.

17.) 1095-9: Hui-li-pu (yahut Hui-li-pao) Hsi kabilesinden ¹²¹.

18.) 1100: T'u-k'ai-ch'i ¹²².

19.) 1117: Hsi Hsia-mo (yahut Hsi Hsia-mai) ¹²³.

20.) 1123: Yukarıda adı geçen Hui-li-pao, kendisini Hsi'lerin müstakil hükümdarı olarak ilân ediyor ve "imparator," unvanını takınıyor. Sekiz ay sonra öldürülüyor. Kendisi bir Hsi'dir; Hsi'lerin T'e-lin adlı bir kırıallarının ahfadındandır. Bu T'e-lin 922 den evvel saltanat sürmüştü ¹²⁴.

21.) 1129: Ma-nu ¹²⁵.

Demek oluyor ki Kitan sarayında Hsi kırıallığı memuriyeti 922 den, en az 1129'a kadar devam etmiştir.

Bu kırıallardan maada, 922 den önceki birkaç kırıalın daha adları bize kadar gelmiştir. Fakat bunların tarihlerini tesbit edecek durumda değiliz. Bu kırıallar şunlardır :

a.) Hsiao-T'a-ho ¹²⁶.

b.) T'e-lin ¹²⁷.

c.) Ch'ü-chu ¹²⁸. — 906 dan sonra garp Hsi'lerinin müstakil kralı.

¹¹⁶ Liao - shih 21 : 5758 ca. Bundan 3 yıl evvel « sağönder » olmuştu (Liao-shih 21 - sa 5758 bb).

¹¹⁷ Liao - shih 96 : 5838 cb-da; 1021 den sonra yüksek mansaplara eriniş ve 1063 te, büyük bir Hsi isyanını bastırılmasında yardım etmiş.

¹¹⁸ Liao - shih 22 : 5759 ba

¹¹⁹ Liao - shih 24 : 5760 ca.

¹²⁰ Liao - shih 25 : 5761 ab.

¹²¹ Liao - shih 26 : 5761 da.

¹²² Liao - shih 26 : 5762 ab.

¹²³ Liao - shih 28 : db ve 29 : 5764 ba ve bb.

¹²⁴ Liao - shih 114 : 5837 da ve Liao - shih 29 : 5764 cb.

¹²⁵ Liao - shih 27 : 5762 db.

¹²⁶ Liao - shih 85 : 5832 ab.

¹²⁷ Liao - shih 114.

¹²⁸ Liao - shih 41 : 5778 cb.

d.) Yeh-lü Hsi-li-chung, ki kiral unvanını değil, yalnız "T'u-li,, unvanını taşımıştır ¹²⁹.

e.) Yeh-lü Ti-la; Yeh-lü Hsia-li-chung'dan sonra gelmiştir; bu da yalnız "T'u-li,, idi ¹³⁰.

f.) Shu-li: buna yalnız "serkerde,, deniyordu ¹³¹.

7

922 ile 1129 arasındaki devirde Hsi'ler hakkında daha neler biliniyor? Elde bulunan, birtakım haberlerdir ki, ben bunları zaman sırasıyla aşağıya yazıyorum :

Daha 926 yılından önce, Hsi'lerin Tieh-la kabilesinde yüksek bir memur olarak Kitan'ların T'u-lü-pu kabilesinden Yeh-lü Yü-wen adında biri zikredilmektedir ¹³². Demek, bir kere daha, Hsi'lerin üst tabakasında bir Kitan görüyoruz. 926 da kiral P'o-lu-en Kitan'ların safında yapılan savaşlarda yararlık gösteriyor ¹³³. 927 de yeniden Hu-sun-Hsi'lere karşı savaşılmıştır; daha evveleri bunlar hakimiyet altına alınmışlardı ¹³⁴. Bu zamanlara doğru, Kitan'ların bir vezirinin ahfadından olan Hsiao sih-wen adında biri, Hsi kiralık teşkilâtında yüksek memurdur ¹³⁵, yani gene bir Kitan. 930 da, Hsi'lerin Tieh-la adlı bir T'u-li'sinin askerî yararlıkları zikredilmektedir. Hangi kabileye mensup olduğu katf olarak bilinmiyor ¹³⁶. 937 de garp Hsi'leri eski anayurtlarına dönmek iznini alıyorlar. Hsi kiral sarayında bu senenin askerî levazımcısı olarak bir Yin-ni-i zikredilmektedir ¹³⁷. 945'te Kitan imparatoru mağlup oluyor ve bir Hsi arabasında kaçıyor ¹³⁸. Bundan Hsi'lerin arabalarının Kitan-larınkinden başka türlü olduğunu kabul etmek lâzım gelir; çünkü aksi takdirde bu ayrıca zikredilemezdi. 969 da, doğuştan bir Hsi olan kiral Ho-sho-nu (Ho-shu-nu) Kitan'larla bir-

¹²⁹ Liao - shih 1 : 5738 ba ve 73 : 5825 ab, bir de 74 : 5825 ba.

¹³⁰ Liao - shih 74 : 5825 ba.

¹³¹ Liao - shih 73 : 5824 ea.

¹³² Liao - shih 74 : 5825 ab.

¹³³ Liao - shih 2 : 5740 ab ve 69 ; 5816 aa.

¹³⁴ Liao - shih 3 : 5740 bb.

¹³⁵ Liao - shih 78 : 5828 bb.

¹³⁶ Liao - shih 3 : 5740 ea.

¹³⁷ Liao - shih 3 : 5741 eb.

¹³⁸ Liao - shih 3 : 5741 bb.

¹³⁹ Liao - shih 4 : 5732 ab.

likte Hopei eyaletinde Çinlilere karşı savaşıyor. 990 da Hsi'lerin yeniden teşkilâtlandırılması hususunda tekliflerde bulunuyor, 995 te yeni bir seferde muvaffakiyetsizliğe uğrayor¹⁴⁰. 982, Hsi kiral sarayının yüksek bir memuru olan Hsi Wa-li ölüyor¹⁴¹. İsmine bakılacak olursa bunun bir Hsi olması lâzım gelir. 983 te, esirlerden teşkil edilmiş olan (ve haklarında hiçbir şey bilinmiyen) Sa-li-ko, Yao-chih ve Ju-yüan-kua adlı üç kabile birleştiriliyor. Böylece hepsi birden Sa-li-ko adını taşıyor, Kitan sarayında hizmet görüyor ve İmparatora avda avcı olarak yardım ediyor¹⁴². Hsi kiral sarayında Ch'en Chao-kun adlı bir adam yaşamaktadır¹⁴³. 986 da Hsi'lerden birtakım kimseler, Kitan askerleri arasında, bunlarla birlikte gittikçe kuvvetlenen Nü-chen (=Ju-chen, Ju-chih; bugün: Curcen) lere karşı savaşıyorlar¹⁴⁴. Fakat aynı sene, askerî ümeralarından biri Çinlilere geçiyor¹⁴⁵. 987 de Hsi'ler yardımcı asker olarak Çinlilere karşı savaşıyorlar¹⁴⁶. 944 te, yukarıda isimleri geçen Ao-li, To-wei, Mei-chih kabileleri birleşiyorlar¹⁴⁷. 997 de Hsi kiral sarayının senelik haracı lâğvediliyor¹⁴⁸. Bunlar, geyik derisi teslim ediyorlar¹⁴⁹. 1002 de Hsi'lerin kiralık dairesine toprak ve saire hediye ediliyor¹⁵⁰. 1014 te 700 Hsi ile Çinli, şimal Koranın sınırında Lai-yüan ülkesine yerleştiriliyor¹⁵¹. 1027 de Kitan imparatorunun Hsiao Liu-shih T'u-lu-ku adında bir hısımı, Hsi ordusunun bazı kısımlarını idare ediyor¹⁵². 1030 da Hsi kiral sarayında Hsiao A-ku-chen adlı bir adam yüksek bir memurdur¹⁵³. Aynı zamanda Hsiao Pa-la adında biri de Hsi sarayında T'u-li'dir¹⁵⁴. 1032 de ise Yeh-lü Han-li Hsi sarayında T'u-li'dir¹⁵⁵; daha

¹⁴⁰ Liao - shih 85 : 5832 ca, mufassal biyografiya ile birlikte.

¹⁴¹ Liao - shih 9 : 5746 ca.

¹⁴² Liao - shih 33 : 5768 c.

¹⁴³ Liao - shih 81 : 5830 aa.

¹⁴⁴ Liao - shih 11 : 5747 da.

¹⁴⁵ Liao - shih 11 : 5748 aa.

¹⁴⁶ Liao - shih 83 : 5831 aa.

¹⁴⁷ Liao - shih 13 : 5750 aa.

¹⁴⁸ Liao - shih 13 : 5750 bb ve 69 : 5816 da.

¹⁴⁹ Liao - shih 13 : 5750 ba.

¹⁵⁰ Liao - shih 14 : 5750 da.

¹⁵¹ Liao - shih 38 : 5774 ca.

¹⁵² Liao - shih 17 : 5754 aa.

¹⁵³ Liao - shih 17 : 5755 cb.

¹⁵⁴ Liao - shih 88 : 5834 ab.

¹⁵⁵ Liao - shih 89 : 5835 ab

sonraları Yeh-lü T'e-mo adında biri bu mansaba geçmiştir ¹⁵⁶. — 1063 te bir Hsi isyanı vukubuluyor: 2000 Hsi, Kitan imparatorunun sayfiye sarayına, - bir saray isyanı ile alâkalı olmak üzere, hücum ediyor. Bunlar İmparatorun avcılarıydı ¹⁵⁷. — 1064 te, sadık kalmış olan Hsi'lerin Yeh-lü Kuo-san adlı bir T'u-li'si bunlara karşı savaşıyor ¹⁵⁸. Bununla, zikrolunan ayaklanmalar arasında biricik büyük bir isyan olan bu isyan bastırılmışa benziyor. 1075 ten sonra Yeh-lü Ho-lu-sao-ku adında biri, Hsi'lerin T'u-li'sidir ¹⁵⁹. 1114 te 3000 Hsi, Kitan'larla birlikte Nü-chen'lere karşı savaşıyor ¹⁶⁰. 1116 da, 1000 Hsi ve Çinliden mürekkep bir yardımcı ordu zikredilmektedir ¹⁶¹. Az zaman sonra, Yeh-lü A-sih-pao adında biri Hsi'lerin T'u-li'sidir ^{161a}.

Bu kayıtlar gösteriyor ki Hsi'ler, aşağı rütbeden asker ve avcı olarak bir köle hayatı sürüyorlardı. Görüneşe göre bunların garbi Asya saraylarındaki mevkileri buna pek yakındı.

Önderleri ve talf şeflerinden pek az bir kısmı kendi aralarından çıkıyordu; bunların ekserisi Kitan'dı.

Şimdi, Hsi'lerin Önyasyada bulunan Türk saraylarına nasıl geldikleri meselesinin açıklanması gerekir. Evvel emirde şunu söylemeliyiz ki Yeh-lü Ta-shih ile beraber Türkistana gelen ve Kara-Kitay devletini kuran 24 kabile arasında Hsi'lerin de bir kabilesi bulunmaktaydı ¹⁶². Devletin mahvinden sonra münferit şahısların köle derekesine düşmüş ve garbi Asyaya gönderilmiş olması pekâlâ mümkündür. Şu var ki Hsi'lerin bu kısmının garbe doğru göçü ancak 1124 ten sonra vuku bulmuştur; halbuki Prof. Fuat Köprülü, Hsi'lerin bu tarihten önce garpta görüldüklerini ispat etmiştir.

Kitan'lara garptan gelen elçiliklere, hediye olarak, garp kiral saraylarında hizmet edecek kölelerin verilmiş olması pek muhtemeldir. Bunu şimdilik isbat etmek mümkün değildir. İsbat edile-

¹⁵⁶ Liao - shih 95 : 5838 aa.

¹⁵⁷ Liao - shih 96 : 5838 bb ve da.

¹⁵⁸ Liao - shih 25 ve 69 : 5817 db.

¹⁵⁹ Liao - shih 94 : 5837 cb.

¹⁶⁰ Liao - shih 27 : 5763 ba.

¹⁶¹ Liao - shih 28 : 5763 cb.

^{161a} Liao - shih 101 : 5841 ca.

¹⁶² Liao - shih 30 = S.5765 cb ve 69 : 5818 bb.

bilen nokta, garptan Kitan'lara müteaddit elçiliklerin gelmiş olmasıdır. Burada, Ta-shih ülkesinin şu elçiliklerini zikr ediyorum. Ta-shih (= Tacik) aslında, Arap hakimiyeti altında bulunan Önasya memleketlerine verilen addır. Bu ad, devletler müstakil olduktan sonra da, sonraları muhafaza olmuştur. 923 te Ta-shih bir elçi heyeti göndermiştir ¹⁶³.

1006 da, Tun-huang (şarki Türkistan) kralı Ta-shih atları ve güzel taşlar getirmiştir ¹⁶⁴.

1020 de Ta-shih yeniden bir elçi heyeti göndermiştir. Hediyeler arasında filler de vardı. Ta-shih kralı, oğlu Shan-ko ile evlendirmek üzere bir Kitan prensesinin verilmesini rica etmiştir ¹⁶⁵. 1021 de ikinci bir defa rica ettikten sonra Ko-lao adlı bir kız, prenses mertebesine yükseltilmiş ve Ta-shih'lere gönderilmiştir ¹⁶⁶. Kitan'larda daha sonraları da bir müddet bir Ta-shih kral sarayı bulunuyordu ¹⁶⁷. Bunun adı, Hsi kral sarayının adının aynıdır; birtakım Ta-shih'lerin Kitan'lar nezdinde aşağıca mevkide bulduklarını kabul etmek gerekir. Bu Ta-shih kral sarayından maada, Önasya ve Ortaasya devletlerinin daha bir takım "kral saray"ları burada bulunuyordu. Bu müstakil devletlerin tebarı Kitan'lar nezdinde yarı köle durumunda idilerse, buna mukabil Kitan'lara ve dolayısıyla Hsi'lere mensup kimselerin de Önasya saraylarında buna benzer mevkilerde bulunmuş olmaları kabul olunabilir. Bununla, Çin kaynak malzemesi, Profesör Fuad Köprülü'nün toplamış olduğu garba ait malzemeye ilâve olmaktadır. Netice olarak şunları ileri sürebiliriz: a) Hsi'ler, 10 uncu asrın başlangıçlarına kadar hemen hemen müstakil kalmış, arasıra Çin hakimiyeti altına girmiş, Moğollara mensup bir kavimdir. b) Hsi'ler 10 uncu asırdan itibaren Kitan'ların hakimiyeti altına girmişler ve kâh şahıslara ait köle, kâh bazı Kitan kabilelerine bağlı yardımcı asker, kâh Kitan sarayında avcı kıtası olarak yaşamışlardır. Kendilerine mahsus bir teşkilâtı vardır; ancak, bu teşkilâtın önderleri ekseriya Kitan'lardır. c) bu tarihten itibaren Hsi'ler Önasya da Kay adı altında

¹⁶³ Liao - shih 2 : 5739 db ve 70 : 5818 eb. Sonuncu vesika, elçiliğin 924 te vuku bulunduğunu iddea ediyor.

¹⁶⁴ Liao - shih 14 : 5751 ab ve 70 : 5818 da.

¹⁶⁵ Liao - shih 16 : ve 70 : 5820 ba.

¹⁶⁶ Liao - shih 16 ve 70 : 5820 ba.

¹⁶⁷ Liao - shih 46 : 5792 aa.

pek müşabih durumlarda görüldüklerinden, Kitan'ların Önasya saraylarının gönderdikleri elçiliklere büyücek Hsi köle gurupları vermiş olduklarını kabul etmek gerekir. Bunların, garp kaynaklarında yeniden zikredildiklerini görüyoruz. d) 12 inci asırda Hsi'lerden bazı kısımlar Kara-Kitay devletine göçüyorlar. Sonraları Türk saraylarında bulunan Hsi kölelerinin bunlardan neşet etmiş olmaları mümkündür. e) Çin kaynaklarında Hsi=Kay'lar, Türk olan Kay'lardan keskin surette ayrılmaktadırlar. Bir tasvirini verdiğimiz tarihi durumdan da anlaşılacağına göre, kudretli Türk kabilesinin, köleleşmiş Kay'lardan neşet etmiş olması kolay kolay tasavvur edilemez.

Ek : I

ONGUT'LAR HAKKINDA MÜLÂHAZALAR.

Profesör Abdülkadir İnan, "Çin'in şimal Komşuları," adlı kitabının 183 üncü sayfasında Ongut'lara Moğol demiş olduğuma işaret etmektedir¹⁶⁸. Bu ancak şu bakımdan doğrudur ki, benim eserimde bahse mevzu listeyi tanzimde esas tuttuğum Çinliler, (Wang-ku yahut Wang-ku-pu gibi bir Çinli adla adlanan) Ongut'ları, Moğol kabileleri arasında saymaktadırlar. Bu tesbit işinde, kendi araştırmalarımın bir neticesi karşısında değiliz. Araştırmalarım, başka bir yöne işaret etmektedir. Ch'ien Ta-hsi Moğol kabile ve klan'ları hakkında Çince bir araştırma (Erh-shih-wu-shih pu-pien Cilt 7, sa 8314 te çıkmıştır) Ongut'lar hakkında şöyle demektedir : "Ongut'ların kendileri, Şimal Şansi'de Yen-men mın-takasında askerî kumandanın ahfadı olduklarını iddea etmektedirler. İlk cedleri Pu-kuo, kabile reisi idi. Sonraları, A-la-wu-sih T'i-chi-hu-li (= Alakuş-tegit-kuri), T'ai-tsu (Cengiz) ile dostça münasebetler idame ettirmiştir; hatta T'ai-tsu bir kızını ona vermiştir. Bunlar (yani Ongut'lar) Tarih eserlerinde "Beyaz Tatar,, (Pai-ta-ta) diye adlandırılan kimselerdir.,,

Ongut'ların Beyaz Tatar'larla aynı olması keyfiyeti, şimdiye kadar, Bretschneider (Mediaeval Researches I, 212), Pelliot ve başka araştırmacılar tarafından iddea edilmiştir. Cengiz'in bir kızıyla evlenmekte bahse mevzu olan, Alakuş'un oğlu Po-yao-ho'-

¹⁶⁸ Belleten, Sayı 31, Sa. 456.

dur. Bu, Cengiz'in kızı A-la-hai pieh-chi adlı prensesle evlenmiştir. Kendisi ile babası, Cengiz'in kendilerine tevcih ettiği Kırıl (wang) unvanını taşırlardı.

Beyaz Tatarlar, bir kere Kitan'ların tarihinde zikr edilmektedirler. Karakitai devletinin müessisi, ülkelerinden geçmiş ve onlardan 400 at, 20 deve, sonra, birkaç koyun, hediye olarak almır (Liao-shih 30 = sa. 5765 bb; sonra, kısa olarak Liao-shih 69.)

Moğollar, gerçekten, Prof. A. İnan'ın tesbit etmiş olduğu gibi, (Belleten No. 31, sa. 453) 4 gurupa ayrılıyorlardı: asıl Moğollar, Sê-mu'lar yani yardımcı kavimler, ki çok erken Moğollarla birleşmişler, Şimal Çinlileri ve Cenup Çinlileri. Sê-mu'ların en eski listesi Cho-keng-lu (Fasıl 1) da bulunmaktadır. Burada 31 isim vardır, fakat bunlar biraz yakından inçelenirse sayıları aşağı yukarı 20 ye iner (karşılaştırınız: Meng Ssu-ming: Social classes in China under the Yuan dynasty, sa. 28-9, Peking 1938; Çince). Bu Sê-mu'lar arasında Nai-man'lar, Uygur'lar, Hui-hui-ler (müslümanlar), A-erh-hun'lar ve başka birtakım kabileler bulunmaktadır ki, bunlardan bir kısmı-hepsi değil-muhakkak Türktü. Fakat aralarında Ongut'lar yoktur. Asıl Moğollar, Cho-keng-lu'ya bakılırsa, 72 kabileden ibaretmiş. Bu adet de aşağı indirilebiliyor; öyle ki yukarıda adı geçen Ch'ien Ta-hsi 42 tane, Moğol Devrinin yeni Vekayinameleri'nin müellifi (Hsin Yüan-shih, Fasıl 28 = sa. 6651 da-b) 48 tane saymaktadır. Ch'ien, Ongut'ları zikr ediyor ve bunların "Beyaz Tatarlar,, olduğunu söylüyor; "Yeni Vekayinameler,, onları zikr etmemekte, fakat "Beyaz Tatar,, lardan uzun uzadıya bahs etmektedir. "Yeni Vekayinamelere,, göre asıl Moğollar da 4 talî gurupa ayrılmaktadırlar: a.) en eski kabileler (20), b.) siyah Tatarlar (9), c.) beyaz Tatarlar (15), d.) vahşi Tatarlar (4). Bu kaynağa göre beyaz Tatar kabileleri şunlardır:

- 1) Cha-la-erh (Calayır)
- 2) Su-wei-i-t'ê (yahut: Su-ni-t'ê, Sunit)
- 3) T'a-ta-erh (Tatar)
- 4) Mieh-erh-ch'i-t'ê (Merkit)
- 5) Kuo-erh-lu-wu (yahut: To-lu-po-t'ê, Dörbet)
- 6) Wei-la-t'ê (Oirat)
- 7) Pei-ko-lin (yahut: Mei-lin)
- 8) Pu-erh-ku-t'ê yahut: Pei-erh-hu-t'ê
- 9) Hu-li

10 T'u-kuan-la-sih (8-10 sonradan birleşip bir tek kabile teşkil etmiştir.)

11) T'u-ma-t'ê (Tümet)

12) Pu-erh-hsia - chin

13) Ko-erh-mou-chin

14) Hu-erh-han

15) Sai-ha-i-t'ê

Bunlardan Calayırlar 10 talf kabileye, Sunit'ler 2, Tatarlar (yani asıl hakikî beyaz Tatarlar) 6, Merkit'ler 4, Oirat'lar 5 kabileye ayrılmaktadırlar. Zikredilen bu 15 kabileden hiçbirinin Ongut'larla aynı olduklarını ileri sürmek mümkün değildir. Fakat bütün beyaz Tatar'ların Ongut'larla aynı olduğu kabul edilince, o zaman Ongut'lar Calayırlara, Sunit'lere, Merkit'lere, Dörbet'lere ve bütün ötekilere tekabül ederler; fakat bu da imkânsız görünmektedir. Bir hal çaresi, Eski Moğol Vekayinamelelerinde (Yüan-shih, fasıl 118 = sa 6420 aa) bulunan Alakuş'un tercümeyle haliyle yeni Vekayinameler (Fasıl 116 = 6856 da) deki tercümeyle hali karşılaştırmakla elde edilir.

“Eski Vekayinameler,, tercümeyle, i hale şöyle başlamaktadır: “Alakuş-tekit kuri Ongut kabilesinden (Wang-ku) bir adamdı. Sü-lâlesi Yen-men'li Sha-t'o'lardan iştikak ettirilmektedir. Ceddi, kendisinden on batın evvel kabile reisi idi. Chin (Curcen) devrinde Ch'an dağı, şimalle cenubu ayıran bir sınır ülke idi. Alakuş-tekit-kuri bir ordu ile bu mühim geçidi tutmakta idi. O zamanlar şimal-garpta Naiman adlı bir devlet vardı.”

Çok daha mufassal olan “Yeni Vekayinâmeler,, de bu hususta şu izahat vardır: “Alakuş-tekit kuri, Ongut'lar kabilesinin serkerdesi idi. Moğolcada bir Han'ın oğluna Tekit (t'i-chi), yahut Tegin (ti'-chin) derler. Bir kaç kabilenin birden başı olan serkerdeye, Kuri (Hu-li) derler. Alakuş'un adı işte buradan gelmektedir. Ongut'lar (Wang-ku) beyaz Tatarların 15 kabilesinden birini teşkil etmekteydiler. İlk zamanlarda adları, Pu-erh-ku-t'ê, yahut da Pei-erh-hu-t'ê (Burgut?) idi. Kitan'lar onlara Wu-erh-ku derlerdi. Bunlar, Kitan'lara karşı birkaç kere isyan etmiş ve birkaç kere isyanları bastırılmıştır. Sonraları, Chin (Curcen) 'lere tâbi olmuş ve şimali garbi ülkesinden Chao-t'ao merkezine bağlı bulunmuşlardır. Ta-ting devrinden sonra (1161-1189) şimal kabileleri yavaş yavaş kuvvet kazanmışlardır, Chin'lerde, Ch'an dağı,

şimal ile cenubu ayıran sınırdı. Wu-lu-ku (Ongut) kabilesinin 4000 çadırı vardı; bu kabile bir sınır geçidinde yaşar ve geriye doğru bir dağla muhafaza edilmişti. Bilâhere Moğollar sınır duvarına Yang-ku demişlerdir ki, bu ad daha sonra bozularak Wang-ku şekline sokulmuştur. Cengiz, Wang hanını mahvettiği zaman, T'ai-yang Hanı, Nayman'lardan korkmağa başladı.,,

Bu sözlere nazaran, Ongut'lar, eski Pu-erh-ku-t'ê (Burgut?) lardır, yani beyaz Tatarların 8 inci kabilesi.-Kitan'ların vekayinâmeleri (Liao-shih) bunları, Wu-erh-ku adı altında değil, Wu-ku olarak zikretmektedir. Daha 900 yılından itibaren Kitan'lar onlarla savaşmakta, ve onları mağlup etmekte, haraç almakta, onlar tekrar baş kaldırıncaya savaşmaktadır. Karakitay devleti müessesinin geçtiği memleketler arasında Wu-ku-li'lerin bir kabilesi de zikredilmektedir (Liao-shih 30 ve 69).; fakat bu noktada, Wu-ku-li ile Wu-ku'nun aynı olup olmadığı keyfiyeti şüphelidir (karşılaştırınız: Brettschn. I, 213), zira Wu-ku-li'ler biraz sonra Curcen'lerin bir kabilesi olarak meydana çıkmaktadırlar (Chin-shih 24=S. 5910 b). Fakat "Yeni Moğol Vekayinâmeleri,, müellifi, her iki adın aynı olduğu fikrindedir. Zira, burcen'ler altındaki Ongut'ların ikâmet yerleri hakkında söylediklerinin aynıını, Curcen'lerin vekayinâmeleri de (Chin-shih, zikredilen eser) Wu-ku-li'ler hakkında söylemekte olup, bu sonuncu vekayinâmeler, onun her halde kaynağı olsa gerek.

Wu-ku'larla Wu-ku-li'lerin aynı olduğu kabul edildiği takdirde, Ongut'ların da Karakitaylarla birlikte Türkistan'a gelmiş olmaları muhtemeldir. O zaman belki bunların Borqut'larla aynı olduğu iddia edilebilir. Borqut'lar Z. V. Togan'ın fikrine göre, 17 inci asırda Türkistan'a zikr edilen bir Üzbek kabilesidir. Çince'de Borqut, pekâlâ şu transkripsiyon'la verilebilir: Pei-erh-hu-t'ê. Diğer târaftan, Z. V. Togan'ın fikrine göre bugün Üzbekler arasında bir Burqut kabilesi vardır.

Bu ayniyet iddiaları, ki tamamen şüpheli mahiyettedirler, doğru çıkarsa, Ongutlar için Türktürler denilebilir. Bu tahmin, şu nokta yüzünden de kuvvet bulmaktadır. Ongut'ların kendileri Türk olduklarında şüphe olmuyan Sha-t'o'lardan geldiklerini iddia etmektedirler. Hiç olmazsa onların arasında yaşadıkları muhakkaktır.

Bu küçük not, Ongut'lar meselesini etraflıca halledemez. Çince kaynak malzemesi mefkut olduğundan, bu meseleyi daha ileri-

ye götürmeme imkân yoktur. Şimdilik, netice olarak şunlar tesbit edilebilir: Ongut'ların asıl adları Burgut (Borqut, Burqut) tur. Fakat bunlara protomoğol olan Kitan'lar Ongut (Wu-ku; Wu-erh-ku *değil*), asıl Moğollar da Ongut (Wang-ku-Yang-ku) demişlerdir. Ongut'lar ilk defa olarak Milâdi 900 den önce görünmüşlerdir. Türk Sha-t'o'larla birlikte Kitan'lar tarafından hâkimiyet altına alınmışlardır. Bir müddet Curcen'lere tabi olmuşlar ve sonra, „beyaz Tatar„ların bir kabilesi olarak „Moğol„lardan sayılmışlardır. Görünüşe bakılırsa, bunlardan bazı kısımlar, Karakitay'larla beraber garbi Türkistan'a geçmiş, oradaki Borqut yahut Burqut'lar bunlardan neşet etmiş olacaklardır.

BEŞİNCİ MURAD İLE OĞLU SALÂHADDİN EFENDİYİ KAÇIRMAK İÇİN KADIN KIYAFETİNDE ÇIRAĞANA GİRMEK İSTEYEN ŞAHISLAR

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. üyesi, Balıkesir Mebusu

Sayın Bay S. K. İrtem'e

İkinci Abdülhamid'in cülûsundan takriben iki buçuk ay sonra yani 1876 senesi ikinci teşrininin son yarısı içinde Sultan Murad'ı Çırağan sarayından alarak Avrupaya kaçırmağa teşebbüs edilmiş ise de zamanında haber alınan bu teşebbüs akım kalmıştır. Ben bu hadise münasebetiyle elde ettiğim bir vesikaya mukaddime olmak üzere aşağıdaki malûmatı veriyorum.

Abdülhamid'in cülûsu üzerine hal' edilen Sultan Murad, pâdişahların ikametine mahsus olan ve Beşiktaş sarayı da denilen Dolmabahçe sarayından Çırağana nakledilmiş ve yeni hükümdar da Dolmabahçeye yerleşmişti.

Henüz hasta bir halde bulunan Sultan Murad'ın taraftarları faaliyete başlayup kendisinin hâl-i sıhhatte olduğunu İstanbul halkı arasında işâa eylemişlerdi; bu sözler halkın dedi kodusunu mucip olup iki hali خلع vak'asında bulunmuş olan Mütercim Rüştü Paşa ile Şeyhulislâm Hasan Hayrullah efendinin iş başında bulunmaları yeni Pâdişahı korkuttuğundan Abdülhamid biraderi Sultan Murad'ı tekrar muayene ettirmeğe lüzum hissetmiş ve Murad'ın tedavisine memur Mepyo, Atıf Paşa, Monçeri ve Kapolyon taraflarından yapılan muayenede Sultan Murad'ın hakikaten hasta olduğu görülüp müşterek bir rapor verilmişti¹. Abdülhamid bu sıralarda biraderinin tekrar hükümdar olması için propağanda yapan bazı adamları tevkif ettirüp yanına çağırarak gûya anlara:

“Sizin biçare biraderimin ahval-i sıhhiyesi hakkında mugayir-i hakikat haberler işâa etmiş olduğunuzu işittim. Sizi ayıplamam, kendisinden ötedenberi iyilik gördüğünüz için şimdi sadakat

¹ Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı. s. 135, 136.

göstermeniz ve şifayap olmasını arzu etmeniz tabiidir; onun iyi olmasını ben de can ve gönülden arzu ederim; fakat verdiğiniz haberler doğru değil; anın için sükût etseniz daha iyi edersiniz.,,

Diyerek bunlara birer memuriyet vermek suretiyle bu propagandanın önüne geçmiş imiş ¹.

Abdülhamid, bu propagandacıları susturmak suretiyle işi hal ettim sanırken günün birinde Sultan Muradı kaçırmak isteyen ve filiyata geçen bir zümre ile karşılaşmıştı; bunlar sabık hükümdar ile oğlu Salâhaddin efendiyi kaçırıp Avrupaya götürecekler ve orada Murad'ın halinin şer'a ve kanuna muvafık olmadığını ve Muradın meşru hükümdar tanınmasını ve Abdülhamidin saltanatı gasbetmiş olduğunu bir beyannâme ile ilân eyleyeceklermiş ².

Bu işe yâni Sultan Muradı kaçıрмаğa iptida teşebbüs ile saraya girerek Sultan Muradla görüşen ve kaçmak programını tertip eden, kuvvetli ihtimale göre İngiliz konsolosu baş tercümanı.... İstavridisin biraderi.... İstavridis imiş ³; bu, Çırağan sarayı yakınında birinci feriyeye kısmında oturan şehzâde Kemaleddin efendinin dairesine gelmiş, buradan, Çırağan ile gizlice muhabere etmiş ve bu muhabereden sonra günün birinde çarşaf giyerek Kemaleddin efendinin iki kalfası arasında Çırağana girmişti ⁴.

İstavridis sarayda bir gece kalmış, Sultan Muradın dairesinde yatmış, o gece sabaha kadar ikisi kaçmak için plan hazırlamışlar.

¹ Bunlar Sultan Murad'ın harem kâhyası topal Süleyman Efendi ve kâtiplerden Seyid Bey ve Raif Efendi ile beraber on kişi imiş (Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı, s. 636).

² Bu beyannâmeyi hükümet elde etmiş (Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı, s. 138).

³ Bay Ziya Şakir bunun bizzat konsulato baş tercümanı İstavridis olduğunu söylüyor. Ben metinde Ebüzziyanın kaydını tercih ettim.

⁴ Ebüzziya Tevfik beğin, Süleyman Paşa zade Sami Beğe bildirdiğine göre İngiltere konsolosu İstavridis bir çarşafa hürünerek bir takrib Çırağana girip Sultan Murad'la görüşmüştür (Süleyman Paşa muhakemesi - zeyl kısmı s. 16). Ziya Şakir, Filizten Hanımdan naklen şehzade Kemaleddin Efendinin Feriyedeki dairesinden orta boylu, son derece zayıf küçük siyah sakallı gayet nazik bir Türkün girdiğini beyan ediyor ve bunun Ali Şefkati olması ihtimalini söylüyor; halbuki Ali Şefkati zayıf olmayıp balık etinde olduğundan bu girenin başka birisi olması icabeder; Ebüzziya Tevfik Bey merhumun, İstavridisin çarşafı saraya girip Sultan Murad'la mülâkatini söylediğine göre Çırağana girenin bu rum tercüman olması ihtimali kuvvetlidir. Bundan dolayı ben metinde öyle gösterdim.

Bu plâna göre sarayın karşısına bir İngiliz gemisi gelip demirleyecek ve bu geminin geldiği gün Sultan Muradı kaçırmağa memur olanlar bir takrip Çırağana girecekler ve gece yarısı gemiden fenerle saraya bir işaret verilecek ve bir de sandal gönderilecektir. Gemiden verilen işaret üzerine saraya girmiş olanlar Sultan Muradı alup yavaşça rıhtıma inecekler, oradaki nöbetçilerden birisini güzellikle veya zorla elde edüp sandal ile Sultan Muradı İngiliz gemisine götüreceklermiş.

Çırağana giren İstavridis, Sultan Muradla bu plânı tertip ettikten sonra ertesi günü yine Kemaleddin efendinin dairesinden çıkup gitmiş¹.

O sırada İstanbulda bulunup mütercim Rüştü Paşa kabinesinde Şûray-ı devlet reisi bulunan Midhat paşanın rivayetine göre müteşebbisler kadın kıyafetinde saraya girüp Sultan Muradı, sarayın önünde duran İngiliz vapuruna değil Rus vapuruna bindirüp Odesaya kaçıracaklar ve Murad oradan saltanat hakkını iddia edecekmiş; bunlar dört kişi olup içlerinden birinin İstavridis olduğu anlaşılmıştır. Kapuda duran nöbetçiler bu kadınlardan birinin peçesinin altında uzun bir sakal görüp şüphe ederek hepisini tevkif etmişlerdi².

Üçüncü bir rivayet de, bunlar Sultan Muradı değil, oğlu Salâhaddin efendiyi kaçıracaklarmış. Şehzâde bir kapalı araba ile Beyoğlunda Rus sefarethanesine götürülecek ve sonra münasip bir zamanda Rusyaya kaçırılıp vaktiyle Şeyh Şamilin oğluna yapıldığı gibi kendisine beylik verilecektir. Salâhaddin efendinin kaçırılmasına karar verilince evvelâ saray kapısına iki kadın gelmiş; bunlar vâlîde sultanı görmek istemişler, kapıcılar vâlîde sultanın meşgul olduğunu söyleyerek bunları bekletmişler; o sırada dışarıda bir araba durmuş içinde Rum İstavridis ile bir Lehli varmış; bunlar bilinerek tevkif edilüp Beşiktaş sarayına damad Mahmud paşanın yanına götürülüp isticvap edilmişler ve

¹ Beşinci Muradın hayatı s. 154; ilâ 156 Filizten hanımın rivayeti bu suretle saraya girenin kibar bir Türk olduğu suretinde ise de bunu tevsik edemediğim için ben bu saraya giren adamın İstavridis olduğu ihtimaline binaen şüpheli olarak metinde öyle gösterdim.

² Abdülhamid-i sâ'n ve devr-i saltanati, s. 138.

yukarıda yazdığımız şekilde cevap vermişlerdir ¹.

Bu birbirini tutmayan üç rivayetten Midhat paşaya atfedileninin doğru olduğu Sultan Muradın vâlidesinin, Muradın hemşiresi olan sultana gönderdiği 1293 tarihli bir mektubdan anlaşılıyor. Bu mektubun suretini yazmadan evvel bu işin ne suretle duyulduğuna dair olan rivayetleri de söyleyelim:

Bay Ziya Şakirin, gözde saraylılardan Filizten hanımdan naklettiğine göre mes'ele şöyle duyulmuştur:

Fethi Paşazâde damad Mahmud Paşa, Sultan Murad taraftarlarından olup şehzâde Kemâleddin efendinin dairesine de devam edermiş. Bu münasebetle Sultan Muradın kaçırılacağını kendisine açmışlar; fakat o sırada bir mes'eleden dolayı Sultan Hamid, damad Mahmud paşayı tazyika başlamış ve o da gûya padişaha:

“Benimle uğraşacağınıza asıl düşmanlarınızla uğraşınız, yakında sabık hâkâmı kaçıracaklar, başımıza büyük işler açacaklar.”

diye söylemiş; Pâdişâh bu cüretkârlığa inanmamak istemiş, el altından tahkikat yaptırmış ise de bir ipucu elde edememiş ve Mahmud paşayı saraya çağırarak isticvab etmiş ve bu mes'elenin hakikatini meydana çıkarmasını irade eylemiştir. Pâdişaha sadakatini göstermek ve müddeâsını isbat etmek isteyen Mahmud Paşa, Çırağan sarayına yedi, sekiz tüfenkçi yerleştirmiş ve bunlara lâzım gelen talimatı vermiş ve Kemâleddin efendinin dairesine sık sık devam ederek Sultan Muradın kaçırılacağı zamanı öğrenmiştir.

Çırağan sarayı kapısına memur edilen tüfenkçiler, kurnazlık ederek saraya girüp çıkana pek aldırış etmeyüp müsamahakâr davrandıkları zannını vermişler; günün birinde Çırağanın kapısında bir araba durmuş, içinden çarşafı dört kadın inmiş, bunlardan biri Kemâleddin efendinin saraylılarından imiş. Bu saraylı, kapıcılara vâlide sultanı ziyarete geldiklerini söylemiş; tüfenkçiler bunlara “buyurunuz şu odaya giriniz içeriye haber verelim,” diye gelenleri kapının yanındaki küçük odaya almışlar ve sonra hep birden odaya dalarak tabancalarını çekip bu ziyaretçilere çevirmişler ve

¹ Bu kaçırmada işinde Adliye nezareti memurlarından Üsküdarlı Mehmed efendi, Maliye nezareti memurlarından Hüsnü bey kullanılmış. Bunlar Beşiktaş zabıtası memurlarından Arif bey isminde birine üç yüz lira vererek yardımını temin etmişlerdi (Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı 136).

yüzlerini açtırıp kendilerini yakalamışlar ve ellerini bağlayup Beşiktaş sarayına göndermişlerdir ¹.

Mirât-ı Hakikat'te de bu vakadan bahsolunmakta ve Sultan Muradın bir akşam ikametgâhından alınarak İngiltere sefreti vasıtasıyla Londra'ya kaçırılmasına teşebbüs olunup bir aralık İngiltere sefreti tercüman yamaklığında bulunmuş olan bir Rum ile iki, üç kişinin çarşafına bürünerek Çırağan sarayı dahilinde tutuldukları kısaca beyan edilmektedir ².

Diğer bir rivayete göre Sultan Muradın kaçırılması işini Çırağan kadınlarından bâzıları biliyorlarmış. Sultan Muradın eski gözdelelerinden biri, bu sırrı, kendisiyle pek sıkı ve samimî görüştüğü Sultan Hamid cariyelerinden birine hikâye etmiş ve keyfiyyet bu suretle anlaşılacak tertibat alınmış ve İstavridis ile arkadaşları yakalanmışlardır ³.

Filizten hanımın bâzı eski kalfalardan naklettiğine bakılırsa -ki bu nakli *Mirât-ı hakikat* müellifi de teyit etmektedir- Sultan Muradın Çırağandan kaçması işinin Damad Mahmud Paşa tarafından Abdülhamid'e yaranmak için tertib edildiği anlaşılıyor ⁴. Bu husus hakkında *Mirât-ı hakikat* şöyle diyor ⁵:

“Çırağın sarayında karı kıyafetinde tutuldu dedikleri herifleri oraya sokan ve sonra ele geçirdik diye feryad eden mabeyin müşiri Damad Mahmud Paşa olduğu muahharen tahakkuk eylediğinden bu ilkaâtın başlangıcı o misillü müteneffizanın mücerret Pâdişahi havf ve telâşa düşürerek muhafaza-i nefsi için kendilerinin vücuduna muhtaç eylemek ve o tarik ile cah ve ikballerini vikaye ve ilâ etmek tasavvurundan ibaret idi...,,

¹ Bu vak'ayı, Filizten hanım Kleanti komitesiyle karıştırmış ve o suretle anlatmış ise de öyle olmayup vaka Abdülhamidin saltanatının ilk aylarına aiddir.

² *Mirât-ı hakikat* c. II, s. 39.

³ Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı, s. 138.

⁴ Filizten hanım şöyle naklediyor: «Bilmem yalan bilnem gerçek günahı söyleyenlerin boynunda kalsın; bu mes'eleden bahseden eski kalfalardan bâzıları Mahmud Paşa hakkında iyi söylemezlerdi, onu âdeta iki yüzlülükle itham ederlerdi, hattâ efendimizin kaçmağa hiç bir niyeti yoktu; zâten tabiati böyle şiddetli hareketlere müsait değildi; fakat damad Mahmud Paşa ne yaptı yaptı, bir manavra çevirdi Abdülhamide yaranmak için bu mes'eleyi bizzat tertip etti derlerdi» Beşinci Muradın hayatı s. 157.

⁵ *Mirât-ı hakikat* c. II, s. 39.

Bu hâdisenin kahramanlarından birisi İstavridisi ve diğeri Lehli adam Mihaloviski isminde Prodos mason bacasının nazır-ı evveli olup diğeri ikisi malûm değildir ¹. Eğer mütebaki iki kişi Türk ise onların da yukarıdaki bir notta ismi geçen maliye nezareti memurlarından Hüsnü bey ile adliye nezareti memurlarından Üs-küdarlı Mehmed bey olması iktiza eder. Bunların Mahmud Paşa tarafından Dolmabahçe sarayındaki isticvablarında Mehmed ve Hüsnü beyler (şeytana uyduk) diye cevap vermişlerdir. Ebuzziya Tefvik beğın yazdığına göre İstavridis iki üç ay kadar umumî hapisanede meriyyühâtır odasında tevkif edilmişti, hattâ Namık Kemal bey ile Teodur Kasap efendi de burada mevkuf bulunup İstavridis ile görüşürlermiş. Ebuzziya, Kemal beği ziyarete gittiği zaman İstavridisi de orada görürmüş ². Yalnız Ebuzziya merhum, Midhat Paşanın Birendiziye tebidinden birkaç gün evvel İstavridisin Çırağana girdiğini söyliyorsa da vaka epey zaman evvel ve hattâ Midhat Paşanın sadaretinden önce olup bu meseleye dair neşredilen suretini aşağıya koyduğum üstü örtülü hükümet beyan-amesi de bizim mütaleamızı teyid eder:

1 kânunuevvel 1292 (13 birinci kânun 1876 ve 26 zilkâde 1293) tarihli resmî beyannâme :

Geçenlerde bazı bedhâhan tebdil-i kıyafetle Çırağan Sarây-ı âlisine dühul kasdı için ol canibe azimetleri istihbar olunması üzerine ahz-ı tevkif olunup icray-ı tahkikat ile merkumlar istintak edildikte keyfiyyet mahz-ı isaet olduğu anlaşıl原因 olarak merkum müfsitler hakkında mücazat-ı lâzime derdest-i icra bulunmuş olmağla beyan-ı hale ibtidar kılındı ³.

* * *

1 — Yukarıki mütaleayı hulâsa edecek olursak Sultan Muradla oğlunu Avrupaya kaçırmak için bir teşebbüs yapılmış, pilan

¹ Bay Ziya Şakir, İstavridis ile Lehliyi zikrettikten sonra Kleanti Skaliyeyi de gösteriyorsa da henüz o tarihte Skaliyeyi daha sahneye çıkmamıştı.

² Süleyman Paşa muhakemesi(zeyl kısmı) s. 16 Ebuzziya Tefvik beğden sorduğu bir sual üzerine merhumun Süleyman Paşazâde Sami beye verdiği cevaptan.

³ Süleyman Paşa zade Sami Bey merhum, Sabah gazetesinde gördüğü bu resmî ilânı Kleanti - Aziz Bey komitesine ait zannederek Süleyman Paşa muhakemesi isimli eserinin 59 uncu sahifesinde not olarak kayıt etmiş isede sonradan gene kendisi bunun doğru olmadığını tahkik eyleyerek aynı eserin zeyil

Beşinci Murad

tertiple edilmiş, bu tertibe göre kadın kıyafetinde saraya girmek isteyenler yakalanmışlardır.

2 — Bir rivayete göre bu tertibat yapıldıktan sonra saray müşiri Damad Mahmud Paşaya haber verilmiş, diğer rivayete görede Sultan Muradı kaçırmak işini Damad Mahmud Paşa düzerek Pâdişahı avcu içine almak istemiştir.

3 — Bu vak'a 1876 birinci kânun başlarında veya ikinci teşrin sonlarında olmuştur.

4 — Bu hadisenin 1878 deki *Kleanti Skaliyeri - Aziz bey* komitesiyle alâkası olmayıp andan epi zaman evveldir.

5 — Beyannâmeye göre tutulanlar hakkında o tarihte henüz bir karar verilmemiş ve verilecek cezanın derdest olduğu zikredilmiştir.

6 — Valide Sultanın mektubundan da bu işin mürettep olduğu anlaşılmaktadır.

* * *

Sayın Süleyman Kâni İrtem, bu vak'anın hangi tarihte yapıldığını bilenlerin yazmasını arzu buyurdıklarına binaen bu makaleyi muhterem üstada ithaf ediyorum.

Hadiseye dair Valide Sultanın, Beşinci Murad'ın hemşiresine gönderdiği 1293 H tarihli mektubunun sureti¹:

Sevdiğim gözüm, ciğerim Hazretleri

İstifsare Ağa kullarını göndermişsiniz, teşekkür ederim. Bihamdillâh-i Teâlâ bildiğiniz vech üzere afiyetteyiz ve zât-ı Devletlerinin afiyet haberlerinden dahi memnunum. Ey Efendim şaşmaz mısınız, bundan bir kaç gün evvel kapumuza bir takım Çarlular (Carlular, Çarşafılular) gelmişler, tutup zabtiyeye götürmüşler, güya Efendimizi ve Salâhaddin Efendiyi Rusyaya kaçıracaklarmış da memurlar tutmuşlar; Allah akıl versin. Sultan Murad'ın millete ve devlete

kısımında (s. 16) tashih etmiştir. Muhterem Bay Süleyman Kâni İrtem üstadımızın vak'alar arasındaki mübayenet nazar-ı dikkatini celbetmiş fakat kendileri de mütereddi olarak şüpheyi halledememişlerdi (Saray ve Bab-ı âlinin iç yüzü tefrika numarası 351 ilâ 354). Elimize geçen Sultan Murad'ın validesinin mektubu bu vak'anın *Abdülhamid ve devri saltanatı* isimli eserde gösterildiği gibi Abdülhamid'in cülusundan bir kaç ay sonra olduğu anlaşılmış ve Mirat-ı hakikatın ifadesi de bunu göstermiştir. Abdülhamid, ancak bu vak'adan sonra Yıldız'a çıkmış olup Ali Suâvi ve Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey cemiyetlerinin faaliyeti Padişah Yıldızda bulunduğu sırada vukua gelmiştir.

¹ Fotografisi makalenin sonuna konmuştur.

ne ihaneti vardır ki hasmi olan Rusyaya kaçsın; Vallah buna kahkaha ile gülmelidir olkadar; hem kendileri bu desiseyi yapmışlar ve hemde bizim üzerimize atmışlar. Bâri yaptılar yapacak yolunda yapı idiler. Ne fayda böyle bir desiseyi herkes anlamışlar utansınlar. Allah onları daha cihâna rezil etsin. Zavallı bizim ağızımız kapalı bir şeyden haberimiz yok, kendi derdimizle. Bunların da işi kalmamış da böyle fesatlıkla uğraşıyorlar. Ortaliğa baksın daha iyi olur; eulâdim ne yapmış ki kaçsın. Kapuların miftahı memurlar da ve etrafımız kordon olduğu (olduğunu) cihan işitmiş de bu Çarlular duymamışlar mı? Böyle serbest kapıya gelip biz içeriye gireceğiz demişler. Gün ortası böyle şey olur mu? Zabtiye miralayı hiç gelmeyip o gün kapının önünde oturup hemen Çarlular geldiği anda yasaktır deyip bâdehû eline ve ayağına bakıp ve yüzünü açıp baktıktan sonra hiç bir şey demeyip arabaya bindirip mabeyne götürmesi bu ne rezalettir ki kendü işine bakmayup müfsitlikte geziyor ¹. Vallah pek büyük ayıptır, doğrunun muîni Allahtır; her ne ki bize fenalık tertip ediyorlar ise kendü başlarına getürsün. Artık bu dünyada bizim başımıza gelmeyen kalmadı; cümlesi Cenab-ı Hakkın cilvesidir; Allah şerlerinden bizi ve sizi muhafaza buyursun da sabrını da ihsan eylesün âmin. Doğrusu tahammül olunacak şeyler değildir. Allah Allah Allah ol kadar. Böyle bir hasta ² nereye kaçar? ve hem eyü olsun niçün kaçacaktır?

Cuma günü ikinci ve üçüncü kurenâsı istifsare geldiler ³ efendimiz de yüzlerine bakmayup heman validem nerededir? diyerek heman uzun yola (apdesthane) girdi. onlar da baka kaldılar. Sonra giderlerken ikisine dedim ki: Canım geçende kapumuza bir takım tebdil-i kıyafetle erkekler gelmiş diye işittim, onlar kimler imiş? bizim Kordon Altında olduğumuzu işitemişler mi? diye sordum. İkinci kurena bilmiyorum efendim dedi. Üçüncü evet efendim bir takım kalpazan adamlar imiş, derdest olunup taht-ı istintaktadırlar, ne olduğu daha belli değildir cevabını verdi. Ben de karşılık, burası saray değil mi? şehir evi midir ki kalp adamlar geliyor; vallah şaştım taaccüb olunacak şeylerdir dedim. Allah bilir

¹ Bu târiz Abdülhamide mi? yoksa Mahmud Paşaya mı? malûm değil.

² Bu tarihte Sultan Muradın hasta olduğu açıkça görülüyor.

³ Sultan Hamidin Kurenasından ikisini istifsar-ı hatıra yollaması bir gösteriş olup hakikatte sarayda olup olmadığını kontrol etmek içindir.

efendim mahcup oldular; şöyle ki ziyade cevaba muktedir olamadılar; çıkup gittiler; vay yazıklar olsun biraderlik böyle mi olur? ¹ maazallah şerlerinden. Bu husus için Sadr-ı âzama kâğıt yazmak istedim ise de yine durdum; çünkü tıpkısını duymuşlar imiş diye işittim. Eğerçi yazmaklığımız icabederse bildiresiniz efendim güzelim bâki dua. 25 sene 93 ².

Valideniz

¹ Abdülhamide târiz ediyor.

² 1293 senesinin hangi ayının yirmi beşinci günü olduğu gösterilmemiştir. Yukarıda sureti yazılı beyannamenin tarihine nazaran bunun hierî zilkade ayı olması muhtemeldir.

TERCÜMELER

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA CİZYE * (BAŞ VERGİSİ)

(BULGARİSTAN HUSUSİ BİR SURETTE NAZARİ İTİBARA ALINMIŞTIR)

BORIS CHRISTOFF NEDKOFF

Türkçeğe çeviren : Dr. ŞİNASİ ALTUNDAĞ

Birinci Kısım

İSLÂM MEMLEKETLERİNDE CİZYE

1. Cizyenin menşe ve teessüsü

Muhammed Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra, bütün kuvvetini ümmetinin siyasi teşekkülüne hasreti; çünkü dinî elçiliğini ancak bu suretle, muvaffakiyetle ifa edebilirdi. Muhammed ümmetinin mevcudiyeti için daimî, malî bir temelin, ictinabı kabil olmıyan bir zaruret olduğunu anladı. Eski Arap adeti vechile, düşmanlara karşı yapılan akınlarla zarurî maddeleri temin etmek, kısa bir müddet sonra, bu gaye için kâfi olmadığını gösterdi. Bunun üzerine Muhammed aslında gönül arzusuyla verilen sadaka demek olan zekât vergisini tabiatıyla katî surette bir nizama bağlamadan, vazetti¹. Emin bir gelirin zarureti ancak Halifelik devrinde apaçık bir surette, kendini meydana koydu; bundan dolayı ilk Halife'lerin cehd ve gayretleri, Muhammed'in Kurânında gösterilmiş olan veyahut onun tarafından pratik hayatta kullanılmış bulunan tedbirlerin temeli üzerine, sabit, dinî kanun (şer') üzerine müesses, bütün gelecekte, İslâm devletinde mükellefiyet tahmil eden bir vergi sistemi kurmağa tevvecüh etti.

* Sammlung orientalischer Arbeiten, 11. Heft, Otto Harrassowitz Leipzig, 1942 de neşredilen eserden çevrilmiştir.

¹ Th. W. Juynboll: Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden und Leipzig 1910, s. 94 vdd.

İslâm vergi sisteminin binası tabiatıyla, süratle Hilâfetin hemen ilk senelerinde meydana gelmedi; bilâkis bu, ilk Halifelerin bu sahada yaptıkları nizamlarla başlayan, uzun tarihî bir tekâmülün neticesi idi. İslâm müelliflerinin (Autor), alman bütün bu tedbirleri, bunlara uygun hadiselerle doğrudan doğruya Muhammed'e ve yahut sahabelerine isnad etmek¹ temayülü, tabiatıyla bu noktâi nazarı aksinedir. Fakat Arapların fethetikleri ülkelerde iç teşkilâtta derhal değiştirmeler yapmadıkları muhakkaktır². Devlet idaresinin diğer sahalarında olduğu gibi, başlangıçta vergi sisteminde de eski nizamlar oldukları gibi kaldı ve ancak zamanla şer'at kanunu usul ve nizamiyle beraber bunların yerine kaim oldu.

Tabiatıyla bu yenisi, eskisinin kuvvetli bir surette tesiri altında kaldı. Bunlardan başka dikkat edilmelidirki, İslâm devlet mefhumunun proplemleri, büyük Arap İmparatorluğunun muhtelif kısımlarında aynı zaviyeden mütelâa edilmemelidir; zira bunlar, zamanlarında Irak, Suriye ve Mısır için başka başka vazedilmiş bulunuyorlardı.

Yeni memleketlerin fethi ve İslâmiyeti kabul etmeyen yabancı milletlerin taht-ı itaate alınması, bir müslümanın, İmparatorluğun hudutları içinde, başka itikatta bulunanlara karşı, dinî ve hukukî münasebette ne tarzda hareket etmesi icapettiği sualini de birlikte getirdi³. İslâmiyet, umumî bir surette meriyette olmak iddiasında bulundu; aksi hallerde de diğer dinlere karşı harp açtı (cihad). Güneşin çıkmasıye ay ve yıldızların gözden kaybolması gibi, Muhammed'in semavî vahyinin ışığı da, İsa da dahil olmak üzere kendinden evvel gelen bütün peygamberleri gölgede bırakmıştı; Vakıa İslâmiyet İsa'nın Allah tarafından gönderilmiş olmasına karşı muarız bulunmuyordu; fakat Muhammed'in, Tanrı tarafından Kuran'ın tenziliyle taltif edilmesi üzerine, İslâmiyet hristiyan dinine yetişmiş ve onu geçmişti. Bu, bütün milletlerden itikatlarını terk ve İslâmiyeti kabul etmeğe ve yahut kılıç kuvvetiyle din değiştirmeğe icbar şeklinde değildi; fakat onları itaata almak

¹ J. Wellhausen : Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902, s. 177, bundan başka karşı. C. H. Becker : Islamstudien, I. s. 219.

² C. H. Becker : Islamstudien, I. s. 7, 8 ve 9.

³ Bununçün karşı. Bélin : Fetoua relatif à la condition des Zimmis. J. As. Série IV. T. 18, P. 417.

istemek için kâfi bir sebepti. Bununla beraber bunlar İslâm dini-ne geçtikleri takdirde, aynı haklara mâlik üyeler olarak İslâm ümmeti tarafından kabul edilecek¹, yani bunlar emlaklerine (Grundbesitz) ait bütün hakları muhafaza edecek ve yalnız bütün müslümanlara tahmil edilen vergiyi, öşrü² vereceklerdi.

Devletin Müslüman olmayan ve silâh kuvvetiyle zaptedilen memleketlerin halkına, bunun aksi vaki oldu; bunların emlakı devletin malı ilân edildi. Müminlerin başbuğu olan Halife bunlara tassarruf hakkını elde etti. Hakikat şu ki, bu memleketlerin zorla tahtı itaata alınmış olmaları, bunların talih ve nasibini (Schicksal) tayin etmek hususunda daima kati hükmü veriyordu. Bunlar (Bu memleketler), başlangıçta yalnız müslüman olmayanlara tahmil edilen haracı tediye etmeğe mecbur tutulan Fay arazisi oldular³.

Bir defa Fay olan araziden, sahipleri İslâm dinine girseler bile, yine Harac alınırdı⁴. Bu gibi sahalarda toprak halkın istifadesine terkedilir, fakat mülkiyet hakkı verilmez ve bu gibi arazi üzerine Haraç vaz edilirdi.

Harple tahtı itaata alınan gayri müslimlerin bütün menkûl malları şeriat kanununa göre ganimet muamelesi görürdü, yani bunların beşte biri Halifeye, geri kalan kısmı ise, hisselerine göre, muhariplere düşerdi.

Yeni zaptedilen ülkeler halkının talihi (Schicksal), her şeyden evvel, Ehl-i Kitap olup olmadıklarına bağlı idi. Ehl-i Kitap olmadıkları takdirde, bunlara ya İslâmiyeti kabul etmeği, ya kılıçla ölmeği veyahut bazı hususi hallerde, köleliğe düşmeği seçmekten başka yapacak bir şey kalmıyordu⁵.

Aralarında bilhassa hıristiyanlar ve yahudilerin, fakat aynı zamanda, mecusi, sabi ve samaritlerin de bulunduğu anlaşılan Ehl-i Kütüp⁶ Cizye vermek şartıyla kendi dinlerini muhafaza edebiliyor-

¹ J. Wellhausen: Das arabische Reich und sein Sturz, s. 184.

² Zekâtтан çıkmıştır, bk. yukarı s. 1.

³ Karş. Th. W. Juynboll, zikredilen eser, s. 347 vd.; yine bk. I. A. harpsiz teslim olmak suretiyle tahtı itaate giren memleketlere «Dar us-Sulh» denirdi.

⁴ Juynboll, zikredilen eseri, s. 348.

⁵ Şi'i mezhebine göre, bu zalimane emir, Avrupa hıristiyan milletlerinin çoğu gibi hıristiyanlığı Muhammed'in zuhurundan sonra kabûl etmiş olanlara da şamildi. Bunun hakkında bk. Juynboll, Handbuch des islamischen Gesetzes, s. 350.

⁶ E. Fagnan, Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier. Paris 1921, s. 187.

lardı. Bu kanun Kuran'a dayanmaktadır (sure 9, 29). Kuran'da şöyle deniyor: "Tanrıya, Kıyamete inanmayanlara ve Tanrının ve Resûlünün haram kıldığı şeyleri haram görmiyenlere, Ehl-i Kütüpten hak dinine girmeyenlere karşı, zelil bir halde, Cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar harbedin,"¹. Bizzat Peygamber tarafından başka din sâliklerine karşı gösterilen müsamahanın ilk ameli tatbiki Hicretin 10 uncu senesinde vukua geldi; Nacran hıristiyanlarının elçisi geldiğinde, Peygamber kendisine ya İslâmiyeti kabul veyahut senede 2000 parça elbise, 30 zırh, 30 at, 30 deve ve muayyen bir miktar para (silberne Unze) tediye etmeği şart koşmuştu². Hıristiyanlar bunu kabul etmekle, Muhammed'le bir ahidname akdetmiş oldular. Fatih İslâm devleti ile tahtı itaata alınan Ehl-i Kitap'lar arasındaki münasebetler hakkında olan şartların tesbiti bir muahede şeklinde olmuştu ki, bunda her iki tarafın bütün hakları ve yapmak mecburiyetinde oldukları karşılıklı mükellefiyetler sayılmıştı. Ehl-i Kitap olanlar, İslâmiyetin kendilerine vazettiği Cizye, vazife ve mükellefiyetleri yüklenmeğe hazır olduklarını bildirdiler. Bunların mahiyetini Muhammed'in bir çağdaşı bulunan *Abdurahman İbn Ganm*'in rivayet ettiği ve bundan evvel zikredilen Nacran hıristiyanlarının Halife Ömer'e gönderdikleri bir mektuptan anlıyoruz³:

"Bize hücum ettiğinizde, kendimiz, ailemiz, mal ve mülkümüz ve dinimize salık olanların hepsi için, sizden aman diledik. Size karşı şu vazifeleri yapmağa razı olduk: Bundan sonra şehrimizde ve şehirlerimizin dolaylarında, ne manastır, ne kilise, ne Patrik evleri yahut tariki dünya köşeleri bina etmiyeceğiz; bu gibi binalardan harap olanları ve bunlardan hassaten İslâm mahallelerinde bulunanlarını tamir etmiyeceğiz; Müslümanların gece ve yahut gündüz, kiliselerimize girmelerine mani olmayacağız; bunların kapılarını, geçenlerin ve yahut seyahat edenlerin girebilmeleri için açacağız; seyahat etmekte olan her müslümanı evlerimize kabul edecek ve onu üç gün barındıracağız; devletin düşmanlarının kiliselerimize ve evlerimize ilticalarına müsaade etmiye-

¹ C. H. Becker, I. A. Cizye maddesi.

² E. Fagnan, zikredilen eseri, s. 109.

³ Bélin, Fetoua relatif à la condition des Zimmis, J. As., seri IV, c. 18 s. 493 (İbn Nakkaş'tan).

ceğiz;¹ Müslümanlara zarar verecek bir şeyi kendilerinden saklamayacağız; çocuklarımıza Kuran okutmayacağız; kanunumuzu (dinimizi) vâzetmeyecek ve kimseyi buna döndürmeyeceğiz; fakat içimizden İslâmiyeti kabul etmek isteyenleri, bundan menetmiyeceğiz.

Müslümanları daima hürmet ve saygı ile karşılayacak, oturmak istedikleri takdirde yerlerimizi onlara vereceğiz.

Kendimizi hiç bir şeyde, ne elbisede, ne serpuşta², ne sarık, ne ayak kabıda, ne de saç kıyafetinde, onlarla bir tutmayacağız.

Konuşma tarzımızda, onların kullandıkları tabirlerden hiç birini kullanmayacağız ve onların lâkaplarını almayacağız.

Ata binerken kaltak kullanmayacağız; kılıç taşımayacağız; silâh yapmayacağız; bu gibi şeyleri üzerimizde bulundurmayacağız; mühürlerimizi Arap diliyle yazdırmayacağız; alkollü içkiler satmayacağız.

Başımızın yalnız ön kısmını tıraş ettireceğiz; elbise hususunda eskidenberi mevcut olan kıyafetimizi muhafaza edecek ve bunun üzerine bir kemer takacağız³ satılan yerlerden maada, İslâmların uğrağı olan caddelerin hiç birinde salibimizi ve kitaplarımızı teşhir etmiyeceğiz.

Kiliselerimizin çanlarını yavaş çalacak ve bir müslüman hazır bulunduğu takdirde yüksek sesle teganni etmiyeceğiz.

Gömmе törenlerinde mersiyelerimizi yavaş sesle söyliyeyeceğiz; Hurma dallarımızı ve mukaddes resimlerimizi alenen göstermiyeceğiz; caddelerde mum taşımayacağız; ölülerimizi, müslüman ölülerinin civarına gömmiyeyeceğiz.

İslâmların ganimet hissesinden köle almayacağız; bir müslüman evinin içine bakmayacağız.,,

İbn Ganm, şöyle diyor: "Ömer İbn al-Hattaba bu yazıyı getirdiğimde, bir de şunu ilâve etti: "ve hiç bir müslümanı döğmiyeceksiniz !,,

¹ Bunun hakkında, bundan başka bk. Maverdi: Les statuts gouvernements, s. 304 vdd.

² Karş. Björkmann, Kalansuwa, I. A.

³ «Zunnar» adı verilen bir kayış kemer ki, o zaman mecusi ve hıristiyanlar tarafından taşınmakta idi. (Bélin, J. As. seri IV, c. 18, s. 497).

“İşte biz ve bütün milletimiz tarafından imza edilen şartlar bunlardı. Buna mukabil bize aman verilmişti. Kabul ettiğimiz bu mükellefiyetlerden birini yerine getirmediğimiz takdirde, müslümanlar, bizi himaye (zimmet) etmekle muvazzaf olmayacaklar ve bize asi nazariyle bakmağa hakları olacaktı.,”

İbn Nakkaş şöyle yazıyor: “Bunun üzerine Ömer, İbn Ganm'e talep ve iltimasınızı imza ediniz, fakat size daha şu şartları koşuyorum dedi: Siz hiç bir zaman müslümanların esirlerini almağa mezun değilsiniz; sizden biri bilerek bir müslümanı döğerse, derhal kanun dışına çıkacaktır.,” (Bu muahedenin tekeffül ettiği himaye onun üzerinden kaldırılacaktır).

Gayri müslimleri zelil bir hale getirmek için, bu muahedede zikredilen şartlardan başka, diğer vasıtalar da vardı. Hak dinine salık olanlar karşısında gayri müslimlerin değersizliklerini, dikkat nazarını çekecek derecede vazih kılmak için, bunlar omuzlarına “al-Giyar¹”, tabir edilen bir bez parçası tesbit etmeğe icbar edildiler. Bunun renginin elbisenin renginden farklı olması lâzımdı; hıristiyanlar için mavi, yahudiler için sarı, mecusiler için de siyah ve yahut kırmızı renkte olacaktı.

Gayri müslimlerin silâh taşımağa, ata binmeğe, evlerini, komşuları müslüman evleri yüksekliğinde ve yahut daha yüksek daha güzel bina etmeğe hakları yoktu². Çarşıda her gayri müslim, bir müslümanın önünden kemali hürmetle çekilmek, merasim toplanmalarında, en şerefli mevkii onlara bırakmak mecburiyetinde idi. v. s³.

Mahkeme huzurunda, gayri müslümlerin, müslümanlar aleyhine yapacakları şahadetler kabule şayan addedilmezdi⁴. Ehl-i zimmet olanlara, alenen islâmiyeti ve yahut kuran'ı tahkir edecek mahiyette söz söylemek, alenen şarap içmek domuz eti yemek vs. memnu'du.

Bunlar kendi ibadetlerini icra edebileceklerdi; fakat islâm fet-hinden evvel, kilise ve yahut havra bulunmıyan yerlerde, bu gibi

¹ Bunun için karşı. İ. An. sinde, «Giyar» maddesi.

² Von Tornau, Das Eigenthumsrecht nach moslimischem Rechte. ZDMG, c. 36, 1882.

³ Karş. Zimmi maddesi, İ. An.

⁴ Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz. Berlin 1902, s. 187.

mabetler inşa etmeyecekler; lâkin şafii mezhebine göre, harap olmuş mabetleri tamir edebilecek ve yenileyebileceklerdi.

Ehl-i zimmet olanlar, sureti umumiyede, kendi dinî kanunlarından başka İslâm ceza kanununun da hükmü altında idiler. Bunlar medenî kanun bakımından müslümanlarla aynı haklara maliktiler; ehl-i zimmet olanlar da ticaret yapabilecek, mal, mülk sahibi olabilecek ve kanunen muteber olan işleri görebileceklerdi.

Sünnîlere göre bunlar "necis,, değildiler; fakat Mekke ve Medinenin "Mukaddes Yerlerini,, ziyaret etmek, bunlara memnu'du.

Gayri müslimler bu zillet verici şartlara boyun eğmek mecburiyetinde kaldıkları halde, muahedeyi akdeden diğer taraf, yani İslâm Devleti, bunlara karşı yalnız itikatlarında hürriyet vermek ve can, mal masuniyetini temin etmek vazifesini deruhde edecekti; bundan dolayı gayri müslimler, İslâm devletinin kefaleti altında bulunanlar ve yahut bir kelime ile "himaye görenler,, (Schutzgenosse) manasına gelen "zimmî,, ve yahut "ehl-i zimmet,, tabirini aldılar¹.

Ehl-i zimmet tarafından muahede şartları yerine getirilmediği takdirde, muahedenin feshini, yani islâm himayesinin kaldırılmasını intac edecekti; bu amelî sahada hapis hattâ, bir çok ahvalde ölüm demekti.

Diğer tarafın muahede mükellefiyetlerini yerine getirmemesi şıkında, Halife, yalnız Allaha karşı mesûldü. Cenabı Hak şöyle emretmişti: "Onlara karşı olan vazifelerinizi, mevut olan vakit geçinciye kadar, tam manasıyle yerine getiririz,, (Kuran, sure 5, 9).

İslâmiyetin diğer din salıklarına karşı mevkiini ifade eden en bariz tedbir Cizyenin idhâli idi; bu yalnız gayri müslimlerin küçülmesini, alçalmasını istihdaf etmiş olmakla kalmıyor, aynı zamanda İslâm müsamahasını da çok pahalıya mal etmiş oluyordu. Bu vergi (Cizye), muahedede en ziyade dikkat nazarını çeken nokta idi. Bununla beraber, Cizye gayri müslimlerin vermek mecburiyetinde oldukları tek vergi değildi, Şeriat kanununa göre esas vergi olan Cizye ve Haraçtan maada, gayri müslimlere, İslâm hakimiyeti altına girmelerinin ilk senelerinde, oldukça büyük

¹ Bk. Karabacek, Führer durch die Ausstellung, s. 176, s. 672 deki haşiye, Wellhausen, yukarıda zikredilen eserde, s. 180, bunlar «Himaye akrabaları» (= Schutzverwandte) adını almaktadırlar.

bir kemmiyette, İslâm işgâl kuvvetleri için ayniyat vermek mecburiyeti yükletilmişti. Mısır Papirus ¹ vesikalarından, Mısır fethedildiği sıralarda yerli halkın orduya muayyen bir mikdar Buğday, un, zeytin yağı, bal, koyun vs. vermekle ve her müslümanı üç gün barındırmakla mükellef kılındığını görüyoruz. C. H. Becker, bu ayniyat şeklinde yapılan vergilerin Bizans "annonae",² mükellefiyetine tekabül ettiğini iddia etmektedir.

2. Cizyenin mahiyeti.

Zikredildiği gibi, Cizye bir baş vergisi idi; bunu, İslâm Devletinin yalnız müslüman olmayan tebaası, yani zimmiler, kendilerine bahşedilen himayeye mukabil eda edeceklerdi. Verginin şekil ve miktarı ikinci Halife Ömer tarafından tesbit edilmişti.

Haddi zatında Cizye, vergi sisteminde yeni bir buluş değildi; bu vergi daha Mısırlılarda, Romalılarda ve Sasaniler devrinde İranda mevcuttu. Araplarda bu vergi, dinî sebeplerden neşet etti; bununla müminlerin gayri müslimlere karşı olan tekaddümleri, bilhassa tebarüz ettirilecekti.

Her şeyden evvel, Cizyenin idhali, tabiatıyla, Devletin geliri emniyete almak gibi, sırf maddî gaye güdüyordu. Her ne kadar, kâfirleri imana getirmek ve müslüman olmayanlara karşı daima cihad yapmak, evvel ve ahır, İslâmiyetin baş gayesi olarak kaldı ise de, Cizye, hakikatta karşılıklı bir anlaşma ifade ediyordu; zira bunun tediyesi, İslâm dininden gayri itikatta bulunanlara, itikatlarını muhafaza edebilmelerini mümkün kılıyordu. Bu tarzı hareket *Muhammed*'in ferasetine delâlet eder; çünkü süratle fethedilen yerlerde cebir ve tazyikle büyük kütlelere, İslâmiyeti kabul ettirmek, hemen hemen icrası mümkün olmayan bir şeydi. Bununla aynı zamanda zuhuru ihtimal dahilinde bulunan ayaklanmalar defedilmiş ve Devletin sükûn ve nizamı emniyet altına alınmış oluyordu. Fakat şunu kati olarak ifade edelimki, İslâmiyet, asıl hedefini, kâfirleri iymana davet etmek meselesini, hiç bir zaman bırakmamıştı. Bunu Cizye vasıtasıyla, daha az incitici bir

¹ Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer, Arap kısmı, s. 131-278.

² C. H. Becker, Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam, Heft 2, s. 85.

surette elde edecekti. Hakikaten vergi siyaseti bu hedefine kısmen erişti. II. Ömer devrinde, kütle halinde iymana girenlerden bahsedilmektedir¹. Fakat bu Arap zümehdarlarının istemedikleri bir şeydi; çünkü bununla maliye, emin bulunduğu vergi mükelleflerinden mahrum oluyordu.

Zikredildiği gibi, baş üzerine vazedilen vergiye Cizye deniyordu. Fakat bu, bazı defalar Haraç da tesmiye ediliyordu. Bilhassa Arap tarihinin ilk on senelerinde, bu iki tabir çok defalar bir birine karıştırılmıştı. Bu iki isim bir birinden tam manasiyle ayrı iki vergiyi ifade ettikleri halde neden bir birine karıştırıldıklarını kavramak güç oluyor. C. H. Becker "Beiträge zur Geschichte Ägyptens,"² adlı eserinde, bu meseleyi Mısır-daki ölçülere göre mutalaa etmektedir; ona göre, Cizye sureti umumiyede fethedilen ülkeler halkından, her baş üzerine 2 Dinar mikdarında alınan vergiyi (Tribut) ifade etmektedir. Başlangıçta "her şeyi olduğu gibi bırakan,"³ Fatihler, verginin hangi kaynaktan kendilerine geldiği hakkında yakından alâkadar olmadan onu almışlardı. Bu, bir çok nevi vergilerden, büyük bir kısmı arazi vergisinden (Grundsteuer), fakat bunun yanında da Romalıların baş vergisinden meydana geliyordu.

Vergi (Tribut) her eyalete toptan muhammen bir meblâğ halinde (Pauschasumme) vazediliyordu. Mahiyetine nazaran daha ziyade bir arazi vergisi şeklinde ise de, adam başına taksim edildiği için, bir baş vergisi karakterini kazandı; bundan dolayı da Cizye tesmiye edildi. Bu sebeple baş üzerine konmuş iki verginin yan yana mevcut olduğu kanaati vardır: Toptan muhammen (Pauschal) vergi ve Romalıların baş vergisi; bunların her ikisinin de baş üzerine hesap edilmeleri icabediyordu. Hatta bu hakikatı ispat etmek için, C. H. Becker bir Arap rivayeti zikretmektedir⁴.

Arap Cizye ve Haraç tabirlerinin idhalinde C. H. Becker'e göre Hicri ikinci asrın ortasında eskiden Cizye tesmiye edilen, fakat hakikatta bir arazi vergisi olan vergi (Tribut) doğru bir tesmiye olan haraç tabirini aldı; Cizye ise baş vergisini ifade eden bir tabir olarak kaldı.

¹ Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, s. 184.

² Aynı eser, s. 85 vdd.

³ Aynı eser, s. 87.

⁴ C. H. Becker, Beiträge zur Geschichte Ägyptens, II. cüz (Heft), s. 83.

Fakat bu nazariyenin, tam manasiyle doğru olup olmadığını sormak yerinde olur ; Bahusus, Mısırdaki bütün vergilere hep birden Haraç tabirinin kullanıldığını biliyoruz ¹. Maalesef selâhiyet sahibi Arap müellifleri ve Arap vesikalariyle, bu mevcut olan vuzuhsuzluğa bertaraf etmek mümkün değildir.

Haraç ve Cizyenin, aynı şekilde bir birine karıştığını, Türklerde de buluyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, halk arasında Haraç tabiri baş vergisi için kullanılmakta idi. Haraçta tesmiye edilen ve Türk vergi memurları tarafından istenildiği takdirde, gösterilmesi icabeden, baş vergisi makbuzunun hatırası, Bulgar milletinin hafızasında halâ yaşamaktadır. Halk arasında Cizye kelimesi tamamiyle mechüldü. Fakat resmî vesikalarda, meselâ beratlarda, baş vergisine Cizye denmektedir. Bu iki mefhumun halk dilinde biri birine karıştırılmış olması, kolayca anlaşılır; Alelade bir müslüman için, bu iki vergide ehemmiyetli olan şey, bunların gayri müslimlerden alındıkları idi. İslâmiyetin ilk devirlerinde de bu iki mefhumun bir birine karıştırılmış olması, aynı surette izah edilir. Gayri müslimlerin tediye ettikleri bu iki vergiye (Tribut), bir birinden ayırmadan Cizye veyahut Haraç deniyordu ; bu gayri müslimlerin bir vergisi olmaktan başka bir şey değildi ². Verginin nevi, daha kati ifade idilmek istenildiği takdirde, o zaman arazi vergisine Cizyat ul-Ard ve baş vergisine de Haraç ur-Ruus denilirdi ³.

Baş vergisi, yalnız tahtı itaata alınan gayri müslim halkın erkeklerine vazedilirdi ve sinni rüşte erişmekle, yani 15 yaşının tamamlanmasıyla başlardı. Bu vergi, her sene baş üzerine olmak üzere konulurdu. Reaya ⁴, yani müsliman olmıyan tebaa, Halife Ömer'in tesbit ettiği mukarrarata göre, üç sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıf, zenginler her baş için altın para ile 4 Dinar veyahut

¹ Aynı eser. s. 87.

² Karş. bunun için, Wellhausen, *Das arabische Reich...*, s. 173.

³ Wellhausen, *Das arabische Reich...*, s. 173, ayak notu 1 s. 179, 181. Wellhausen'dan alınan bu fikir iyi bir surette ifade edilmemiştir, Wellhausen, bu iki vergi tabirinin biri birine karıştığını göstermek için Cizyat ul-Ard denildiği kadar Haraç ur-Ruus'ta bahis mevzuu olmaktadır diyor, yoksa bu iki vergiyi, biri birinden ayırmak için bu terkiplerin bililtizam yapıldığını kasdetmemektedir (Mütercim).

⁴ Haddi zatında reaya, yalnız tebaa demektir.

48 Dirhem gümüş¹ (para); ikinci sınıf, orta halliler 2 Dinar veyahut 24 Dirhem; üçüncü aşağı sınıf ise, 1 Dinar veyahut 12 dirhem² Cizye veriyordu.

Baş vergisi miktarı hakkında İmamların, yani tanınmış hukuk mekteplerinin (Rechtsschule) mümessillerinin fikirleri, biri birinden ayırır. Abu Hanife reayayı üç katagoriye ayırır: 48 Dirhem veren zenginler, 24 Dirhem veren orta halk ve 12 Dirhem veren fakirler. Bu suretle yukarıya ve aşağıya doğru (azamî, asgarî) hudutlar konmuştu; bunların aşılması caiz değildi. Malik'e göre, tesbit edilmiş azamî ve asgarî miktarlar yoktur; bunun tayini Halifelere bırakılmıştır. Safî ise, bunun aksine olarak yalnız asgarî miktarını, daha aşağıya inmesini caiz olmıyan bir miktarla tespit etmektedirki, bu da 1 Dinar veyahut 12 Dirhemdir³.

Yani Abu Hanifeye göre, baş vergisi Halife Ömer tarafından kati olarak tespit edilmiştir ve ne yükseltilebilir, ne de alçaltılabilir. Malik'e göre, bunun tesbiti selâhiyet sahibi olması dolayısıyla İmama (burada Halife demektir) bırakılmıştır. Şafîye göre ise, Ömer tarafından tesbit edilen miktarın yükseltilmesi caizdir, fakat indirilmesi caiz değildir. Bununla beraber her hangi bir eyalet için tesbit edilen miktar, bir defa vazedildikten sonra, her devirde değişmeden kalması icabetmektedir⁴.

Fakat filiyatta yalnız doğmatik değil, pratik ve siyasî karakterde düşünce ve mülâhazatların da rol oynadığı görülüyor. Meselâ 812 senesine ait bir baş vergisi makbuzundan (Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer 670) Mısırdaki Fayyum'lu ekmekçi Abakire 195 Hicri senesi baş vergisi olarak 1,5 Dinar Cizye vermiştir. Şerî (kanunî) miktara nazaran vuku'bulan bu inhiraf, *Karabacek*'in yaptığı gibi, siyasî sebeplerle izahedilebilir.

Belki de Mısır valisi Abad İbn Muhammed, Harun ar-Raşid'in haleflerinin karışık devirlerinde, bu gibi mülâyim tedbirlerle halkın itimadını Halife al-Amin lehine kazanmak istemişti.

¹ Tabiatıyla buna tekabül eden fiyat, hükmü geçen rayice göre alçalıp yükselmekte idi.

² E. Fagnan, Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier, s. 187.

³ Mawerdi, Al-ahkam as-sultaniya, Les statuts Gouvernementaux, Ostrog tarafından tercüme edilmiştir, s. 303-304.

⁴ v. Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, s. 436.

Başka Papirus'lardan (Erzherzog Rainer, koleksiyonundan No. 3, 4 alınan malûmata göre) bu üçüncü, en aşağı tabakaya ait olan vergi miktarının 1,5 hattâ 1,75 Dinara çıkarıldığı görülmektedir; bu tabiatıyla diğer iki sınıfın vergi miktarının da artırılmasını mucip olmuştur.

Ekseriya baş vergisinin taksiminde kumulative (toplu) bir sistem de kullanılmıştır. Meselâ bu verği vermeye mükellef olan cemaatlar (Gemeinde) muayyen bir meblagla vergiye bağlanırdı. Nüfusun çoğalması veyahut azalması nazarı itibara alınmaz, bu miktar sabit kalırdı. Arap İmparatorluğunun diğer eyaletlerinde bunun ne suretle icra edildiği hakkında kati malûmat yoktur.

Cizyenin yalnız erkeklere tahmil edilmiş olması, insanı gayri müslim tebaanın muaf tutulmalarına mukabil tediye etmek mecburiyetinde oldukları bir harp vergisi zannını vererek yanlış bir düşünceye sevk edebilir. Fakat bu yanlıştır, çünkü kadın ve çocukların bundan hariç bırakılmaları, bizzat şeriat kanunu üzerine müessesdir. Şeriat bunlara İslâmiyetin himayesini temin etmiştir ki, bunun doğrudan doğruya (ceffekalem) kaldırılması artık bahis mevzuu olamazdı.

Fakat şeriatın kadın, çocuk, ihtiyar, köle ve daimi hastaları bundan hariç bırakması, yalnız tam sıhhatta olan erkekleri, yani eli silâh tutanları mecbur tutması, dikkat nazarını çeker bir halde kalmaktadır; ihtimal bu, iktisadî sebeplerden meydana gelmişti. Ömer'in bir devlet adamına yakışır zekâsı, bu vergiyi vermeye mükellef olanları malî kudretlerine göre, üç sınıfa ayırmasıyla, daha vazıh bir şekilde meydana çıkmaktadır. Arapça âlâ tesmiye edilen en yüksek sınıf, en yüksek miktarı veriyordu. Bu sınıf, sarraf, bezzaz, çiftlik sahibi, büyük tüccar ve bunlara benzer geliri 10000 Dirhemden yukarı olan zengin halktan teşekkül ediyordu. İkinci sınıf mutavassıt adını alıyor ve geliri 200 den çok ve 10000¹ Dirhemden az olan bütün orta halliler bu sınıftan sayılıyordu. Terzi, boyacı, kunduracı, kundura tamircisi gibi 200 Dirhemden az geliri olan sanat erbabı, Arapça edna denilen üçüncü, en aşağı sınıftan addediliyorlardı. Görülüyorki, verginin taksiminde, vergiyi vermeye mükellef olanların tediye kudreti esas olarak nazarı itibara alınmıştır.

¹ Abu Yusuf bunların hangi mesleklerden olduklarını zikretmemektedir.

Baş vergisi, her yeni senenin başlangıcında, nakit olarak tediye edilirdi. Kolaylık olmak üzere, bazı hallerde, taksitle ödemeğe müsaade ediliyordu. Bu takdirde kaide olarak her taksit 1-2 Dinar olmak üzere, dört taksitte ödenirdi. Taksit sistemi, inkişafı esnasında zaman ve mekâna göre, değişmiştir. Eshertzog Rainer'in Papiruslarına nazaran 2-6 taksit vardı. Lüzumlu hallerde, baş vergisi ayniyat şeklinde de tediye edilebilirdi; meselâ yük hayvanı ve yahut eşya kıymetlerine göre alınabilirdi. Sakat hayvanlar, domuz ve şarap reddedilirdi; fakat bunların satılmasıyla elde edilen para baş vergisi yerine kabul edilirdi ¹.

Baş vergisi, bazı hallerde, dört aydan fazla, kazanç maksadıyla müslüman ülkesinde kalmak isteyen başka devlet tabiiyetinde olanlardan da alınırdı ².

Zikredilen kadın, çocuk ve ihtiyarlardan maada, baş vergisinden şunlar muafı: Sakatlar, hiç bir kazanç vasıtasına iktidar ve kabiliyeti olmayanlarla dilenciler ve köleler. Rahiplere de (Mönch) hususî bir nizam vardı. Bunlar yalnız hibelerden (Almose=sadaka) maişetlerini temin etmekte iseler, baş vergisinden hariç tutulur, fakat zengin manastırlarda yaşadıkları takdirde, manastır reisi olan baş rahip, her bir papas için tam olarak baş vergisini tediye ederdi. Ulema (Juristen=hukukçular) delileri ve hunsaları da (erkeklik uzvu vazıh bir surette gözükmedikçe) ³ vergiden muaf olanlar meyanında addetmektedirler. Geçen bir zaman için Cizyenin tediyesi istenmezdi.

Baş vergisini vermekle mükellef olan birisi, İslâmiyeti kabûl ettiği takdirde, doğrudan doğruya, baş vergisinden muaf tutulurdu. Fakat İslâmiyetin kabûlü, vergi senesinin başlamasından sonra vukubulduğu takdirde, İslâmiyeti kabul etmesine rağmen, bu geçmekte olan sene için vergi vermek mecburiyetinde idi. Fakat artık buna şahsan getirilmesi icabeden bir borç nazariyle bakılmazdı ⁴. Geri kalan vergiler, İslâmiyeti kabul ve yahut ölüm hallerinde refedilirdi; çünkü bu takdirde iymansızlığın lekesi zail olmuş sayılırdı. Baş vergisini vermekle mükellef olan bir ölü,

¹ Fagnan, ismi geçen eseri, s. 187, 194-195.

² v. Kremer, ismi geçen eseri, s. 437.

³ Maverdi, ismi geçen eseri, s. 303.

⁴ Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer. No. 1181.

kendisine ait baş vergisini tediye etmemiş ve yahut ancak kısmen tediye etmiş ise, Abu Yusuf'a göre¹ vergi makamı (dairesi), bu ölünün veresesine karşı, vergiyi almak hususunda kanunî muamelede bulunmaktan vaz geçer: çünkü baş vergisi bir borç değil, bilâkis yalnız o ölüye yüklenmiş olan bir cezayı göstermektedir.

Şeriat kanununa göre, en yüksek vergi makamını işgâl eden kimse, yani İmam (Halife), vergi vermekle mükellef olanların hepsinin, elinde bulunan bütün vasıtalara muracaat ederek, yakalanmasını temin etmekle mükelleftir. Vergi memurları, bu verginin tam zamanında ve dürüst bir şekilde toplanması hususunda mesuldüler; çünkü baş vergisi İslâm Devletinin esaslı bir gelir kaynağı idi.

3. Cizyenin Toplanmasında (cibayetinde) yapılan muamele

Cizye Halife tarafından tayin edilen ve kendi nezareti altında bulunan memurlar tarafından cibayet edilirdi. Kitab ul-Harac müellifinin belirttiği gibi bunlar namuskâr ve şayanı itimad kimseler olmalı idiler². Baş vergisini cibayet etmekle tavzif edilenler, eyalet valileri idi. Bunlar da, kendi eyaletlerinin mıntakaları için tahsildarlar tayin ederlerdi. Tediye zamanı bizzat Halife tarafından, kaide olarak vergi senesinin başında olmak üzere ve vergi miktarının taksit ile ödenmesine izin verildiği takdirde de, ödeme zamanları katiyetle hükümet tarafından tesbit edilirdi. Toplanan meblağların vakit geçirmeden devlet hazinesine tevdiî lâzımdı. Verginin tahsili hususunda müsamaha kabul etmez bir sertlik emredilmekte idi. Hiç bir vergi memuruna bu vergiyi vermekle mükellef olanlara kolaylık göstermesi, müsaadede bulunması hele onu büsbütün vergiden kurtarması şiddetle menedilmişti; çünkü reayaya ayrı ayrı muamele yapmak, adilâne bir hareket olmadığı gibi, malileyi de zarara sokmak doğru değildi. Bahusus İslâmiyet bütün tebaasının hayat ve mallarını müsavi bir surette koruyordu. Baş vergisinden tek bir bağış bizzat Peygamber tarafından Banu Taglib'e ve Nacran hıristiyanlarına yapılmıştı³.

¹ Fagnan, Le livre de l'impôt foncier, s. 188 vd.

² Aynı eser, s. 188.

³ C. H. Becker, Is. An. Cizye maddesi.

Cizye, gayri müslimlerin İslâmiyeti inatla reddetmelerinden dolayı konmuş bir ceza addedildiğinden, İslâm hukukcuları (fukahası), bunun, başka birinin tavassutu olmadan, doğrudan doğruya¹, yani şahsan tediye edilmesi icap ettiğini istintac ettiler². Bundan başka bunun tediyesinin de mezellet verici bir surette yapılması gerekiyordu³.

Tediye günü, bu vergiyi verecek kimse, oturmakta olan me-mura, ayakta durduğu halde vergi meblâğını teslim etmesi icabedi-yordu. Bazı fukahanın (Juristen=Hukuk alimleri) yapılmasını istedikleri alçaltıcı teşrifati, Karabacek (Mitteilungen aus der Papyri) şöyle tasvir etmektedir: Emir tahta benziyen yüksek mevkiinde oturur; zimmi, baş vergisini açık avcunda tutarak, takdim etmek üzere, Emir'in huzuruna doğru ilerler; Emir bunu elinden alır, o tarzdaki, Emir'in eli üstte, zimmininki altta bulunur; bunun üzerine Emir zimmiye bir yumruk indirir, Emir'in önünde ayakta duran bir adam da zimmiyi kaba bir surette koğar. Bundan sonra ikincisi, üçüncüsü ilh. girerler ve hepsi de aynı muameleye tabi tutulurlar. Herkes bu sahneyi seyretmeğe bırakılırdı⁴. Fakat filiyatta bu kaba usul yalnız sembolik bir karakter aldı. Başka bir rivayete göre vergiyi alanın ayakta durması icabediyor, vergisini vermeğe gelen zimmiyi yakasından yakalayarak sarsıyor ve "ey zimmi Cizyeni ver!", diyor. Tediye'nin ifa edildiğini isbat için gayri müslimler, bir vergi makbuzu alırlardı; bundan başka boyunlarında kurşundan bir kontrol alâmeti taşırlardı⁵. Bir çok defalar zikrettiğimiz Karabacek, "Tolerans Markaları," dediği bu alâmetlerin, vesikalara dayanarak, boyunda ve elde taşındığını bildirmekte ve bunlara ait fotoğraf kopyaları vermektedir⁶. Bu alâmetlerin üzerindeki yazı şöyledir: "Baş vergisi . . . (isim) den . . . senesi için . . . (meblâğ) Dirhem.,

¹ Arapçada bu şu tarzda ifade edilmiştir: An nefsihi (Mitt. Erz. R. P. 13112 s. 174).

² Filiyatta, istisnâî hallerde, vekâlet yoluyla Cizye tediyesi vuku bulmuştur, fakat çok nadirdir (Mitt, P, 13820, s. 175). Toplu bir surette vergi vermek te vuku bulmuştur, vergi, bu tarzda verildiği takdirde, vergiyi veren grup toptan bir makbuz alırdı, Führer durch die Ausstellung, 853 867, 893.

³ Kuran, surc, 9, 29.

⁴ Bunun için karş. J. As. seri IV. c. 19, s. 107.

⁵ v. Kremer, Culturgeschichte des Orients, s. 62.

⁶ Mitt. Erz. R. s. 175.

Cizyeyi alanların, bunun tediyesi esnasında, Cizye ile mükellef olanlara karşı alçaltıcı muamelelerde bulunmaları icabettiği hakkındaki telekki, bir çok İslâm alimleri tarafından reddedilmektedir. Devlet içinde intizam ve sukûnetin haleldar edilmemesi ve İslâm Devlet adamlarının kendilerine itimad eden reayaya karşı Allahın huzurunda mes'uliyet taşıdıkları nazarı itibara alınarak, tahtı itaata alınanlara karşı, mülâyım ve doğru muamele yapılması emredilmektedir. Bunlara tazyik, fena muamele yapılmıyacak, tesbit edilen meblâğdan ziyade para alınmayacaktır.

Vergi memurlarının, gayri müslim halka, bunların tediye kudretlerini en ufak bir şekilde olsun nazarı itibara almayarak, gayri kanunî meblağlar elde etmek için yaptıkları cebir ve tazyiklere ait malûmata, İslâm tarih literatüründe sık sık rastlanmaktadır. Bu hususu meselâ Abu Yusuf'un Harac hakkındaki eserinden anlamaktayız: Baş vergisinin tahsilinde, vergi vermekle mükellef olanları ne döğmek, ne de vücutlarına, meselâ bunları kızgın tropik güneş şualarının altında brakmak gibi, menfur işkenceler yapmak caiz değildir., Abu Yusuf, bundan başka bir rivayet daha nakleder¹: *Ömer İbn al-Hattab*, Suriyeye yaptığı seyahatta, başları açık olarak kızgın güneşin altına konmuş ve üzerlerine zeytin yağı dökülmüş insanlar görmüştür. Bunun ne demek olduğunu sorduğunda, cevap olarak kendisine,: Bunlar baş vergisini ödemeyenlerdir, bundan dolayı cezalandırılıyorlar,, denmiştir. *Ömer'in* bunun için ne gibi bir mazeret gösteriyorlar sualine cevaben de, bir şeyleri olmadığını söyledikleri, bildirilmişti. Bunun üzerine *Ömer*, "Bu insanları serbest bırakın,, emrini verdi ve onlardan tahammül edemeyecekleri bir şeyi istemeyiniz; insanları tedip etmeyiniz, çünkü onlar, kıyamet günü Allah tarafından tedip edileceklerdir., sözünü Peygamberden işittim dedi. *Abu Yusuf'un* verdiği malûmata nazaran *Ömer* sık sık fakirlerin haklarını korurdu,² memurlarına tekrar tekrar, fakirlere karşı saygı ve merhamet göstermelerini tenbih ederdi; fakat, yanlışlığa mahal vermemek için, baş vergisinden tamamen affedilmenin olamayacağını ilâve ederdi.

Kaide olarak, baş vergisinden borçlu olan zimmiler, borçlarını ödeyinceye kadar hapsedilirlerdi. Baş vergisinin vaktinde ve eksik-

¹ Fagnan, Le livre de l'impôt foncier, s. 192.

² Aynı eser, s. 193.

siz olarak tahsili, devlet idaresinin muntazam bir şekilde yürümesi için büyük bir ehemmiyeti haizdi. Haraç ve Öşr'ün yanında (müslümanların ve gayri müslimlerin arazi ve mahsul vergisi), bu vergi içinden devlet ihtiyaçlarını tatmin ve temin eden vasıtaların çıktığı en önemli bir kaynaktı. Bundan evvelâ muntazam askerin ücreti ve kadıların maaşı verilir, geri kalan kısmı, İslâm cemaatinin, camiler, hudut istihkâmları, caddeler ve köprü masrafları gibi, umumî ihtiyaçlarını temin hususuna yarardı.

Son olarak bir daha söyliyelim ki, Cizye ve sureti umumiyede, bütün İslâm vergi sisteminin nazariyeleri ve tatbikleri, ancak uzun bir inkişaf devresi esnasında vazih bir şekil aldılar. Büyük Halife Ömer, muzaffer seferlerle Arap İmparatorluğunun hudutlarını önemli bir surette genişletti ve bundan önce Roma ve Fars İmparatorluklarına tabi ülkeleri zaptetti; vakıa fethedilen eyaletlere Arap valiler tayin edilmişti; fakat bu yerlerin idarî esasları, başlangıçta az müteessir oldu. Vergilerde de derhal bir değişiklik yapmak mümkün değildi. Hüküm süren Araplar, bidayette istilâ edilen her sahanın kaza (Bezirk) ve nahiyelerine (Gemeinde) muayyen toplu bir meblâğı, vergi olarak vazettiler. Bu verginin vaktinde ve tam olarak teslimi hususunda kaideten din adamlarından olan nahiyeye reisleri (Gemeindevorsteher) bizzat deruhte ederlerdi. Bunlar, vergiyi baş ve arazi vergisi olarak münferit şahıslara taksim ederek vazederlerdi. Vergi bazı eyaletlerde Harac¹ bazı eyaletlerde Cizye² tesmiye olunuyordu. Fakat hicretin birinci asrının sonlarına doğru, nazariyat ve tatbikat arasında olan ziddiyetler dolayısıyla büyük güçlükler meydana geldi. Bir çokları İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen vergilerini tediye etmek mecburiyetinde kaldılar. Devlet bundan vaz geçemiyordu; çünkü masraflar zamanla mühim bir surette yükselmişti. (Fakat) müslüman olanların da bu vergiyi vermek mecburiyetinde kalmaları dindar alimlerin (muslimische Juristen) hassas vicdanlarını rencide ediyordu. Aynı alimler, bu vaziyeti doğru dine aykırı buluyor hatta bunu İslâmiyete karşı bir hücum telakki ediyorlardı. Bundan dolayı bir vergi reformu kendini uzun zaman bekletmedi. II. Ömer devrinde (717-730) baş vergisi, arazi vergisinden ayrıldı³. Bunlar-

¹ Meselâ Suriyede. ² Mısır, Horasan vs. de.

³ C. H. Becker, Beiträge..., S. 107, Arap vergi sisteminin idhalinin II. Ömer'in halefi Yezid devrinde yuku bulduğunu yazıyor, bunun maliye müdürü Ubaydullah İbn al-Habbab Mısırdaki, İslâm hakimiyeti altında, ilk nüfus sayımını ve ilk olarak vergi mükellefleri listesini (Kataster) yapmıştır.

dan ikincisi, bundan sonra İslâmiyeti kabul edenler üzerine tahmil edilmiş olarak kaldı. Bu araziye tealluk ediyor ve şahsın kadr ve haysiyetini küçültmüyordu. Bundan sonra baş vergisi yalnız müslüman olmayanlara aitti ve bu vergi evvelden olduğu gibi şimdi de, Hilâfetin sonuna kadar, devlet bütçesinin önemli bir varidatı olarak kaldı. Öldürücü darbe 1258 senesinde Moğollar tarafından vuruldu. Muazzam Arap İmparatorluğunun zaten başlamış olan sukutunu tamamladı. Yeni kavimler kütleler halinde, Yakın Şarka (vorderer Orient) geçtiler. Geçmiş bir devrin harabelerinden, yeni siyasi bir hayat yetişti. Takriben yarım asır sonra Anadolunun batısında, Bizans hududu bitişiğinde Osmanlı Devleti teşekkül etti. Selçuk Devletinin feodal bir Prensi olan Osman kendisini müstakil bir hükümdarlığa çıkardı; halefleri devrinde bazı sallantı ve gerilemeyi icabettiren hadiselerle rağmen, muazzam bir kudret halinde inkişaf ederek, Osmanlı Devletinin temelini kurdu. Osmanlılar XV. asırda Bizans İmparatorluğuna nihayet verdikten sonra, XVI. asır esnasında, hemen hemen eski bütün arap sahalarını zaptettiler. Araplığın, İslâm dini dolayısıyla Türklere zaten yapmış olduğu tesir, bu yeni münasebetlerle bir kat daha kuvvetlendi. Kuran, bu ikinci İslâm İmparatorluğunda da halkın resmî ve hususî hayatını tanzim eden kanun vaz ve tedvininin esas kaynağı idi.

İran ve Bizans tesirleri (hatları) göstermekte olan Arap vergi sistemi Osmanlı İmparatorluğu için de esas teşkil etti. Bilhassa, Cizye diğer vergilerin yanında tekrar ötedenberi gelen mevkiini aldı. Cizyenin bundan sonraki, inkişafını, tetkikimizin ikinci kısmında takip edeceğiz.

İkinci Kısım

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA BAŞ VEGİSİ (CİZYE)

1. Türklerde vergi durumu ¹ (Steuerwesen)

Arap İmparatorluğunda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da Hükümdar bütün fethedilen arazinin yalnız başına hakiki

¹ Burada verilen malûmatın mühim bir kısmı, Heidborn, Les finances ottomanes, c. II. den alınmıştır.

sahibi idi. İslâm hukukuna göre, hükümdar, mutlak bir surette bunlara tasarruf edebilirdi. Sahaların çoğu, Türkler tarafından kı- lıç kuvvetiyle tahtı itaata alınmış olduğundan, bunları fetheden- ler, şeriat kanununa göre, mağlûp ülke ve milletlere kendi gani- meti nazariyle bakabilirlerdi; yani bunları, kendi aralarında taksim etmek hakkına maliktiler. Fakat bu ancak kısmen yapıldı; çünkü fethedilen sahaların muazzam çevresi ve tamamıyla muhtelif ha- yat şartları, tam bir taksimin yapılmasına amelî bakımdan müsait değildi. Müslümanlara harp ganimeti olarak arazi taksim edildiği takdirde, bunlar Devlete yegâne vergi olarak, dinî kanunun (şer- iat) emrettiği Zekât yahut Öşrü¹ tediye etmek mecburiyetinde idiler ve bu gibi araziye arazi-i öşriye namı verilirdi. Arazinin çoğu kaideten, istifade edilmeğe devam etmek üzere ve arazi vergisi olan Haracı vermek şartıyla eski sahiplerine bırakılırdı. Bundan başka bizzat Sultan ve Hanedan ferdleri malikâne ola- rak (Has) arazi alırlardı. Geri kalan kısım Devletin malı olarak kalırdı. Sultan bundan, ordu kumandanlarına ve cessor muhariplere dirlik verirdi. Bu dirliklerin 20000 akçe kadar geliri olanları Ti- mar, bundan fazla geliri olanları da Zeamet adını alırdı. Dirlik erbabına (Sipahiler) dirlik olarak verilen sahaların vergisini almak hakkı verilirdi. Bunlar da bunun mukabilinde kendi mıntakala- rında sükûnet ve intizamı temin etmek ve harp halinde ellerinde bulunan dirliğin büyüklüğü nisbetine uygun bir miktarda tam tehzatlı askerle sefere gitmek vazifesiyle mükelleftiler.

Osmanlı İmparatorluğunda iki nevi vergi tefrik etmek müm- kündür :

1. Rüsûm-u şeriye, dinî kanun (şeriat) tarafından emredilenler;
2. Rüsûm-u urfiye, hükümdar tarafından keyfi olarak vaze- dilenler.

Bunlardan birincisi yalnız gayri müslimlere yükletildiği halde, diğeri bütün müslüman ve müslüman olmayanlara ait bulunmaktadır.

Aşağıya dercedeceğimiz Türk vergi nevilerinin sayımına, şahsî vergilerle başlarsak, gayri müslimlerin baş vergisi olan Ciz- yeyi birinci mevkie koymamız icabeder. Buna ilâveten esir ver- gisi (İспенç = 25 akçe, her baş için)² gelir; bu, şeriat kanununa

¹ Bk. yukarı, s. 601.

² Müslümanlar da 22 akçe olmak üzere, İспенç vergisi öderlerdi. Karş. Millî tettebbu'lar Mecmuası, s. 109.

göre, Devletin, her harp esirinin kıymetinin beşte birini, kendi hakkı olarak iddia etmesidir. Bundan başka şahsî vergi olarak şunlar vazedilmişti: 12 akçe "Benak", vergisi (her evli olandan), 6 akçe mücerret "vergi", (bekârlardan), gelin vergisi (resm-i arus), ocak vergisi (resm-i duhan).

Osmanlı vergi sisteminde Harac, iki şekilde olmak üzere, mühim bir mevki işgâl ediyordu: Harac-ı muvazzaf, arazi vergisi ve Harac-ı mukassem, mahsûl vergisi. Arazi vergisine resm-i çift¹ ve yahut boyunduruk resmi de denilirdi. Vergisi alınan çiftlikler için arazi ölçüsü, İmparatorluğun muhtelif yerlerinde başka başka idi. Kaide olarak (bir çiftlik addedilen arazi miktarından iyi topraklı, verimli arazide 60, orta verimli toprakta 80-90, fena verimli toprakta 100-150 dönüme balığ olurdu². Arazi vergisi kaideten her çiftlik için 36 akçe ve her yarım çiftlik için 18 akçe idi. Yarım çiftlikten az bir araziye sahip olanlar 12 akçe miktarında olan Benak vergisini verirler, bir çiftlikten fazla arazileri olanlar da, bir çiftlikten fazla olan miktar için, dönüm resmi verirlerdi; bu da, iyi topraklı arazide her iki dönüm için 1 akçe, orta verimli topraklarda her 3 dönüm için 1 akçe ve fena topraklı arazide de her 5 dönüm için 1 akçe idi. Arazilerini ekmeyenlerden Çift bozan resmi alınır: Bir çiftlik sahasına tekabül eden araziden 300 akçe, yarım çiftlikten 150, yarım çiftlikten az olan bir sahadan da 75 akçe alınır. Arazisini üç sene müddetle arka arkaya ekmeyenlerin elinden arazileri alınır ve başkasına verilir.

Mahsûl vergisi, yani Harac-ı Mukaseme, Öşr namı da veriliyordu; çünkü bu verginin toprak mahsûlünün onda birine balığ olması lâzımdı; fakat bazan bu miktar yüzde 20, 30 hatta 50 ye çıkardı. Hububatın onda birinin takdiri "Demet,"³ yahut "Dane," ve yahut ta "Nümune," ile yapılırdı.

¹ Böyle tesmiye edilmekte idi; çünkü bir köylünün bir çift öküzle idare edebildiği toprak sahası, bazı yerlerde vergi maddesi ölçüsü (Mass des Steuerobjektes) addedilmekte ve yahut ta (aşağıya metne bk.) bir çiftliğe muadil tutulmakta idi.

² Bir dönüm, 40² adım sahayı iativa eder. v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I, s 189.

³ Bununçün karşı. Leo Barbar, Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683, s, 12 Wiener staatswissenschaftliche Studien, Wien und Leipzig 1916.

Bağ, meyva ve sebze bağçelerinin Öşrü, rüsûm-u bağ, bağçe ve bostan namını alır ve yem olarak kullanılan nebatlardan alınan Öşre de rüsûm-u Salâriye adı verilirdi.

Muayyen bir sahanın arazi ve yahut mahsûl vergisi, Hükûmdar tarafından tesbit edildimi, bir daha değişmezdi. Osmanlı İmparatorluğunun vergilerinin mahiyeti tamamiyle muhafazakâr bir sisteme bağlı olup elâstiki değildi. Meselâ mahsûl vergisinin miktarı, kati olmayan, toprak verimine bağlı olduğu halde¹, arazi vergisi her sene aynı miktarda, arazinin senelik verimi nazarı itibara alınmadan, aynı olarak vazedilirdi.

Hayvanlar da başka bir vergi maddesi teşkil etmekte idiler. Koyun ve keçi vergisine resm-i agnam ve yahut Adet-i agnam denilirdi ve hayvan başına 1-2 akçe tutardı. Cer hayvanı olarak kullanılanları, şeriat, kanunî vergiden istisna etmesine rağmen Osmanlı Devleti bunu nazarı itibara almamış ve öküz, manda, inek, deve, at, katır, eşek vs. ye de vergi koymuştur. Bu vergiler, Gülhane hattı hümayunu ile (1839) kaldırıldılar ise de, sonradan vazedildiler. Hatta son zamanlarda resm-i hinzir ismi altında, domuzlara bile vergi kondu. Hayvanlara bundan başka çayır resmi (otlak, kışlak, yaylak resmi), ağıl resmi ve çit resmi ki bir geçidi ve yahut senelik pazarlarda satılan hayvanların fiyatları üzerine yapılan ilâve; kesilen hayvanların nevine göre alınan (zephiye, kassabiye, dem resmi) resim gibi vergiler de konmuştu. Bundan başka değirmenlere resm-i asiyab, değirmen resmi konmuştu; bu vergi, bütün bir sene işleyen bir değirmen için 1 Mud, yani 18 litre buğday ve yahut arpa = 60 akçe miktarında idi; 6 ay işleyen değirmen 30 akçe, bundan daha az işleyebilenlerden de her ay için 3 akçe resim alınırdı. Yel değirmenleri için 24 akçe verilirdi. Arı kovanlarından bile, resm-i kovan ismi altında 1-2 akçe ve yahut elde edilen miktarın yüzde onu nisbetinde bir vergi alınmakta idi.

Bac-ı Bazar denilen pazar vergisi, ticaret vergileri meyanında idi. Bu vergi, satmak hakkı mukabilinde vazedilmişti ve satılan şeyin nevi ve kemiyetine uygun bir miktarda alınmakta idi; İstanbulla ecnebî memleketlerden getirilen eşyalar, alenî kullanma ver-

¹ Kanaatımca bu cümle ile bundan evvelki cümle arasında bir tenakuz vardır, (Mütercim).

gisi olan "Masdariye,, vergisine tabi idi. Kumaşlar ve buna benzer mamulât, altın ve gümüş eşya, resmî daireler tarafından muayene edilir ve bir kontrol damgasıyla damgalanırdı; bunun için de damga resmi alınırdı. Kile, ölçek ve ağırlık ölçülerinin muayenesinde de aynı muamele yapılırdı. Gümrük resmi Osmanlı İmparatorluğunun mühim bir gelir kaynağını teşkil ediyordu. İç ve dış gümrükleri almak üzere, iki türlü gümrük vardı.

1. Dış gümrükler, idhalât, ihracat ve aynı zamanda transit geçen eşyaya vazedilirdi; vergi miktarı müslümanlar için eşya kıymetinin yüzde 4, gayri müslimler için yüzde 5 ve ecnebilér için, Babıâli ile akdettikleri kapitulasyonlar mucibince yüzde 3 nisbetinde idi.

2. İç gümrükler, dahilî pazarların çevresi içinde, muayyen bazı eşyaya vazedilmişti; bunlar 1874¹ senesinde kaldırıldılar.

Nihayet "istimâl,, vergileri zikredilebilir: bütün alkollü içkiler demek olan, şarap vergisi, resm-i Hamr, bu meyana dahildir. Bunun 1687 tarihinde idhali, her ne kadar şarap içmek Kuranda menedilmiş ise de, bu içkilerin halkın büyük bir tabakasında bir itiyad haline gelmiş olmasıyla izah edilebilir. Şarap vergisini, tütün vergisi takip eder; bu vergi bir okka tütün için 8-10 akçe miktarda idi; fakat sonraları iyi nevi tütün için 60, orta için 40 ve aşağı nevi tütün için de 20 akçeye kadar çıkmıştı. Türkler arasında umumiyetle sevilen kahve de "istimâl,, vergisine tabi tutulmuştu. Yemen kahvesinin her bir okkası için müslüman kahve tiryakileri 8, gayri müslimler 10 akçe vergi verirlerdi (Bidat).

Bu zikredilen vergilerden mada, Devletin şu aşağıdaki gelirleri vardı: Harp ganimetlerinin beşte biri, Tabi' hükümetlerden (Vasall) alınan vergi, veresesiz ölenlerin serveti ve zaptedilen emlak. Bunlara ilâveten, maden, memleha vs. imtiyazlarından alınan vergilerle büyük bir adet tutan ve her fırsatta, hükümet tarafından alınan, idarî vergiler (resimler).

Bununla çok karışık olan Türk vergi sistemini bitirmiş değiliz. Keyfi vergilerin (Rusum-u Örfiye) listeleri daima büyütülmekte idi. Bundan başka Saltanat idaresi (die Regierung des Sultan), bilhassa harp zamanlarında, ordunun geçmesi icabeden mıntakalardan harp vergisi (Kontribution) ve yahut kanun dışında olarak

¹ Heidborn, Les finances ottomanes, I, s. 26.

ayniyat (Requisition) vazederdi. Bunlardan mada bir de çok ağır bir yük olan angaryalar vardı. Reaya bu hizmetleri ekseriya ücretsiz olarak yapmak mecburiyetinde idi. Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif vergileri hakkında verdiğimiz bu malûmattan sonra şimdi mufassal bir surette Cizye ile meşgûl olacağız.

2. Baş vergisinin tahsili (Cizyenin cibayeti)

Osmanlı İmparatorluğunda baş vergisi, çok eski zamanlardanberi alınırdı. Bu, Devlet hazinesinin, yalnız mühim bir gelir kaynağı olmakla kalmıyor, bilâkis şeriat emirlerinin, İslâm Devletinin, Cihadla tahtı itaata alınan diğer din salıklarına karşı olan münasebetini tanzim eden, tabif bir neticesini ifade ediyordu. Sultanın Cizyeye ait hemen her resmî tahriri, yukarıda (s. 608 vdd.) zikrettiğimiz, dinî kanunun¹ (şeriatin) Cizyeye ait kararlarına dayanıyordu. Türkler bu kararların tatbikinde, kendilerinde meriyette bulunan Abu Hanife ve onun mektebinin (mezhebinin) kanaatlarına istinat etmişler, yani yüksek, orta ve aşağı tabakalara (Alâ, vasat, edna) 48, 24 ve 12 Dirhem olan sabit vergi miktarlarını kullanmışlardır. Reayanın baş vergisini tediye etmeleri hususundaki diğer şartlar Araplarda olduğu gibi idi. Fakat buna ait Fermanlarda gördüğümüz veçhile bu şartlar daima ifa edilemiyordu.

Vergi vermekle mükellef olan, vücut ve akılca salim her ferd, 14 yaşını doldurunca Cizyeye tabi tutulur ve bunu 75 yaşını dolduruncaya kadar tediye ederdi. Türklerin mutad veçhile frenk dedikleri ve İstanbulda oturması resmen tasdik edilen (itimatnamesini vermiş) bir sefirin himayesi altında bulunan, ecnebîler, baş vergisinden muaf idiler. Jacob Elssner, bundan başkâ, Sultanın hizmetinde barut muhafazasına memur 100 kadar Rumun ve bunların donanmada çalışan vatandaşlarının da bu muafiyetten istifade ettiklerini zikrediyor².

Cizyenin (ve yahut halk arasındaki tabiriyle Haracın)³ cibayeti, eski devirlerde devlet memurları tarafından yapılmakta

¹ Bunun için karşı yazının sonundaki Beratlar.

² Elssner, *Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei*, Paragrapgh VII.

³ Haraç tabiri, resmî, yazılı emirlerde de bulunmaktadır. Karş. yukarı s. 607.

idi. Fakat bu tarzda vergi tahsilinde, Devlet hazinesi aleyhine bir çok suiistimaller meydana geldiğinden, II. Mehmet devrinde, vergi iltizam sistemi konuldu.¹ Tabiatıyla bununla da suiistimallerin ardı kesilmedi; eskiden Devlet aleyhine olan zarara, şimdi vergi vermekle mükellef olanlar katlanmak zorunda kaldılar; çünkü tahsildarlar, kendi menfaatları için, zorla, kanunun müsaadesinden daha yüksek meblâğlar aldılar.

Cizyenin tahsili, bir baş mültezime terkedildi. Bu da, kendi tarafından takriben 180 e baliğ olan tahsildarlarını, memleketin muhtelif vergi mıntakalarına (Steuerbezirke) tayin ederdi. Defterdarlığın sekizinci kalemi olan Cizye Muhasebesi kalemi, senede 15000000 Cizye kâğıdı çıkarıyordu; bunlar 180 bohça (paket) içinde tahsildarlara veriliyordu: bunlar da, vergiyi tahsil ettikleri esnada, Cizyeyi veren her ferde, Cizye kâğıtlarını verirlerdi. Cizye kâğıtları her mıntaka (Bezirk = Kaza, Sancak) için muayyen miktarda idi ve kaide olarak nüfus miktarı azaldığı ve yahut çoğaldığı takdirde de, değişmezdi. Bu suretle vaziyete göre, Devlet ve yahut vergiyi veren halk zarar görmekte idiler. Baş vergisi kâğıtları her üç sınıf için ayrı ayrı idi. Vergiyi vermekle mükellef olanların bu üç sınıfa ayrılması yahut daha doğrusu, Cizye kâğıtlarının bu üç nevinin muayyen bir mıntakaya verilen miktara nazaran nisbetleri (zira bu tasnif, görüldüğüne göre, tahsildarlar tarafından, az çok o mıntakanın devlet memurlarıyla ve yahut hıristiyan cemiyetlerinin reisleri, muhtarları ile anlaşdıktan sonra yapılmakta idi.), her sene hüküm sürmekte olan Sultan tarafından verilen bir Fermanla, kati olarak tesbit edilirdi. Bunun ne gibi esaslara göre yapıldığını, kısmen vesikalardan istihraç edebiliriz². Bunun için esas olan şey, geçen senenin tecrübeleri ve tabiatıyla Devlet hazinesinin ihtiyaçları idi. 1693 ve 1694 senesi için 1 numaralı vesikanın muhtevasından istihraç edileceği veçhile, her 100 Cizye kâğıdından 20 si zengin tabakaya, 60 şı ortaya, 20 Cizye kâğıdı da aşağı, fakir tabakaya isabet etmektedir. 1695 senesinde bu nisbet, 10 yüksek tabakaya, 70 orta tabakaya. 20 en aşağı

¹ Koçu Beye göre, bu I. Süleyman devrinde vukubulmuştur. Karş. Bernhauer, Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Süleiman dem Grossen. in : ZDMG, Bd. 25, Kapitel 10.

² Bk. aşağıya, s. 641 vd.

tabakaya olmuştu. Bu nisbet yalnız senelere göre değil, mıntakalara göre de değişirdi. Şiyoz (Chios) adasındaki nisbet 10 : 80 : 10¹ şeklinde idi.

Cizye kâğıdının üzerindeki yazı şöyle idi: Gayri müslimlerin Cizyesi, (Cizye-i Gebran); üzerinde beş tane mühür vardı; Cizye kâğıtları, Cizyenin sınıfını, Cizye senesinin (Hicrî), Baş Hazine-nedarın, Cizye muhasebecisinin ve Cizye Umum Mülteziminin isimlerini ihtiva ediyordu. Tahsildar Cizye kâğıdına mevkiin ismini, Cizye verenin adını işaret eder ve bilhassa hususî alâmetlerini tebarüz ettiren, uzun boylu, aralık kaşlı, matruş, kır bıyıklı² gibi kısaca şahsî vasıf ve farik alâmetlerini sayardı. Cizyeyi vermekle mükellef olan tebaa tahsildara vadesi gelen baş vergisini tediye eder ve bundan sonra Cizye kâğıdını alırdı. Bu kâğıdın itina ile saklanması ve vergi memurlarının talebi üzerine gösterilmesi icabederdi.

Her yeni Hicrî senenin başında, yani Muharrem ayında³ tahsildarlar mıntakalarını dolaşırlar ve vergi vermekle mükellef olan herkesten baş vergisini toplarlardı. Elllerinde bulunan Cizye kâğıtlarından mümkün mertebe süratla kurtulmak için, cebir ve tazyikle, müdafaasız halkı korkutmaktan hali kalmazlardı. Cizye mültezimleri, Devlet Hazinesine vermek mecburiyetinde oldukları vergi miktarından fazla olarak kendilerine de yüksek bir gelir elde etmeği istihdaf ettiklerinden, henüz sinni rüşte varmamış çocuklardan ve çok ihtiyarlardan bile zorla vergi alırlardı; halbuki, bunlar kanun mucibince bundan muaf idiler. Bunlar, kanuna muhalif hareketlerini, ekseriya, merkezi hükûmetin pençesinin erişmeyeceği çok uzak eyaletlerde yapmağa meyletmekte idiler; suiistimler, bilhassa karışık devirlerde tehlikeli bir surette çoğalırdı.

Vergi mecburiyeti yaşına girme meselesi, çok defalar büyük müşkülli mucip oluyordu; çünkü o devirlerde bazı mıntakalarda muntazam kayıt defterleri yoktu. Bundan başka vergiyi verenlerin de, hakikî yaşlarını, vergi memurlarından gizlemek, tabiatıyla

¹ Karş. bununçün : Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, c. I, s. 146.

² Karabacek, Führer durch die Ausstellung... , s. 176.

³ Ve yahut ta Ramazan ayının başında. Karş. Bununçün D. Ichtshieff, Sultanska Zapoved, izdadena kam rajata woynigani za danaka « djizya-haradji », Perioditschesko Spisanie, kn, LXVI.

kendi menfaatları icabı idi. Bu gibi hallerde Türk memurlarının vaziyeti aydınlatmak için ne gibi muameleler yaptıklarını Fransız Şark seyyahı Tournafort, "Relation d'un voyage du Levant, c. I, s. 146," da bildirmektedir. Bu zat üç sınıfa göre Cizyenin 10, 5 ve 3 Ecus (Taler) olduğu Şiyoz adasında vergi vermekle mükellef olanın bu yaşa gelip gelmediğini anlamak için şu aşağıdaki usulü kullandıklarını anlatıyor: Bahis mevzuu olanın bir iple boynu ölçülür ve bunun iki misli alınır; bundan sonra ölçüsü alınan, ipin iki ucunu dişleri arasında tutardı; bu suretle ipten vücade gelen dairenin bunun başından geçirilmesi denenirdi. İp kolaylıkla geçerse, baş vergisini vermek mecburiyetinde tutulur, aksi takdirde vergiden affedilirdi.

Yukarıda zikredildiği gibi, ecnebler baş vergisinden muaf tutulmuşlardı; bunların müslüman topraklarında bir seneden fazla kaldıkları haller, bundan haricti. Fakat vergi tarhedenler uzak eyaletlerde bu kanuna pek ehemmiyet vermezlerdi. Ekseriya yolda karşılıklarına çıkan ecnebleri Cizyeyi vermeğe icbar ederlerdi, bu takdirde bunun sınıfını, görünüşüne, iyi ve yahut fena giyinişine nazaran tayin ederlerdi ve kendisinden 10, 5 ve yahut 2,5 Ecus (Talar) alırlardı. Bundan dolayı müellif ecnebt misyonerlere, Türkiyede seyahat ettikleri takdirde, yalnız Babıâlinin verdiği seyahat izniyle iktifa etmeyerek, Fransız konsolosluğundan gideceği eyalet valiliğine tavsiye mektupları almalarını tavsiye etmektedir. Bu çok mühimdir, çünkü müslümanlar nezdinde, Fransız kralı, sadece Roma müftüsü dedikleri, Papadan daha ziyade malûm ve itibardadır. „

Şimdiye kadar zikrettiğimiz fenalıkların çoğu, küçük vergi memurlarının keyfi kanunsuz muamelelerinden ileri geliyordu. Fakat bazan Devletin sustuğu yolsuzluklar da vardı. Bu haller, Devletin Hazinesi tükendiği ve Devletin fena bir duruma düştüğü, zarurî ihtiyaçların temini vasıtalarını vaktinde hazırlamak zorunda kaldığı harp zamanlarında meydana geliyordu. Hükûmet bilhassa ulûfeleri vaktinde verilmediği takdirde, Yeniçerilerin isyan etmesinden daima korku içinde idi. Osmanlı tarihinde, çıkan karışıklıklarda, Sadrazamların idam edildikleri, Sultanların halledildikleri vakalar eksik değildir. Bu gibi güç zamanlarda, hükûmet bir çıkar yol arıyor ve bir takım hususî vergi tedbirleri ittihaz ediyordu: Vergi mültezimlerine daha fazla Cizye kâğıdı sürümünü temin et-

melerini ve yahut baş vergisini vaktinden evvel toplamalarını emrediyordu. Bu gibi hususî hallerde, tahsildarlar, vadesi gelmeden önce, yeni senenin vergisini isterlerdi.

Baş vergisinin toplanması hususundaki nizam ve kaideler bütün memleket için bir değildi. Meselâ F. Babinger'in¹ Osman Paşanın arşifinden neşrettiği beratlardan görüldüğü gibi, Kıbrıs adasındaki Cizye vergisinin vazı baş üzerine değil, hane üzerine yapılmakta idi ve 450 akçe tutuyordu. Bundan başka vergiyi alanlar için iâşe bedeli olarak 40 akçe ve her kuruş başına 2 akçe fark (tefavüt) almırdı. 1673 senesinde, Kıbrıs adasında 12029 evden umum yekûn olarak 54 yük ve 13050 akçe ve yahut 5413050 akçe alınmıştı (1 yük o zamanlar 100000 akçeye müsavidi).

Macaristanda da baş vergisi evlere veyahut kapılara tahrediliyordu; bundan dolayı bu vergiye orada kapı resmi² adı verilmekte idi. Sofya Sancağı (Gerichtsbezirk) çevresinde, I. Ahmed devrinde (1603-1617), bir ev idare eden her kesten (yani her ev için) senede 200 akça baş vergisi ve buna ilâveten 30 akçe de Bedeli Menzil (Portogebühren) alınırdı³.

Bununla beraber, vergi iltizam sisteminin konulması, Hükûmetin bunu bizzat idare etmesinin tamamiyle sona erdiğine delâlet etmez; hükûmet imparatorluğun muhtelif mntikalarda, bu iki sistemi, arzu ettiği veçhile kullanmıştır. Ichtschieff tarafından tercüme edilen 14 Eylül 1617⁴ tarihine ait bir Ferman, yani I. Ahmed devrine ait bir vesika bunu ispat etmektedir. Sofya Sancağındaki Voynugan'ın [I. Murad devrinde hıristiyanlardan istabl-i amireye (Marstal) bakmak üzere teşkil edilen küçük askerî bir kıta] baş vergisini toplanmasına devlet tarafından maaşları verilen bir Emin ve bir de kâtip bakardı. Her ikisi de buldukları mntakanın kadısının nezareti altında idiler; bunların hepsi vergilerin

¹ Franz Babinger, Das Archiv des Bosniaken Osman Paşa... Berlin 1931, vesika VIII-XVII.

² Karş. Walter Björkmann, Ofen zu Türkenzeit, s. 49.

³ Ichtschieff, zikredilen eseri, 1617 senesine ait vesika. Dr. Leo Barbar "Wiener Staatswissenschaftliche Studien., 1916, Bd. 13, 1. Heft te bu vesikanın muhteviyatı hakkında Almanca olarak malûmat vermektedir, fakat maalesef, Ichtschieff'in tercümesinde bulunan bütün hatalar burada da bulunmaktadır.

⁴ Ichtschieff, Perioditschesko spissannie, 1915, Bd. LXVI, S. 711 de bu tarihi yanlış olarak 1614-15 vermektedir, Lea Barbar, zikredilen eser, s. 15.

vaktinde ve hadisesiz bir surette toplanmasında Sultana karşı mesuldüler.

Cizyenin tahsilinde çoktan beri mevcut olan suiistimaller, zamanla büyüdüler. Vergiyi alan ister devlet memuru, ister mültezim olsun, zorla para alma ve para yemelerine devam ettiler ve bu suretle hem Devlete, hem de reayaya karşı zarar verdiler. Rüşvet ve suiistimaller inhitat devrinde büyük küçük bütün devlet memurlarını sardı. Kadılar, selâhiyetlerini suistimal ettiler; vergi memurlarından, her biri resmî muamele için takriben 10 akçe miktarında hususî bir resim istediler (Kadı hakkı veyahut icazetname rüsumu). Vergi memurları da bu masrafı vergi verenlere yüklediler. Bunların yardımcıları olan Kolcular vergi vermekle mükellef olanları, vergilerini, memurların önünde teslim etmek üzere evlerinden alıp getirirlerdi; bu zahmet için de hususî bir ücret isterlerdi. Hatta bunlar, her hangi bir bahane ile paralarının tam raice uygun olmadığını göstererek, cahil halktan para farkı koparmağa tevessül edecek derecede ileri gittiler.

Bütün bunlar vergilerin haddinden fazla yüklü olmasını mucip oldu ve neticesi olarak ta son devirlerdeki ayaklanmaları ve isyanları meydana getirdi. Bu karışık ve güç devirlerde hayatlarını vatanlarında emniyette hissetmiyen birçok halk kaçtılar, bu meyanda toplu kütleler halinde göçler de eksik değildi. Bu hususta meselâ, XVI. ve XVII. âsırlarda, Banat, Romanya ve Basarabyaya göç eden Bulgarları hatırlatırız. Fakat köylüler yerlerini terkedince arazi ekilemiyor ve devlet vergi verenlerini bu suretle kaybetmiş oluyordu.

Senelik iltizam usulünün sokulması, durumu az değiştirmişti. Vakıa devlet, vergi mültezimlerinin yardımıyla süratle vergileri elde ediyordu. Fakat bu sistemle tebaanın iş görme kabiliyeti mahvediliyor ve tamamiyle istismar ediliyordu. Sistemin en zayıf noktası elâstiki olmayışı idi. Masraflar zamanla büyüdüğü halde, vergi geliri daima aynı kalmıştı. Ne olursa olsun, vergi mültezimleri, devletin zararına olarak daima kârda idiler. *II. Mustafa* (1695-1703), Defterdar Köse Halil'in tavsiyesi üzerine, fenalıkları bertaraf etmek gayesiyle, vergi iltizamının kaydı hayat şartıyla verilmesini denedi¹. Fakat maalesef hissedilir bir muvaffakiyet

¹ Senelik vergi iltizamı olan mukataanın aksine olarak buna malikâne denmiştir.

elde edilemedi. Senelik iltizam, memuriyetin kısalığı dolayısıyla, vergi alanları keyfi harekete sevkettiği halde, bunlar kaydı hayat şartıyla olan iltizamda, memuriyetlerinin katiliğinden kuvvet alarak başka türlü hareket etmediler. Bunun neticesi olarak, kaydı hayat şartıyla yapılan iltizam *III. Ahmet* devrinde kaldırıldı; bunu takip eden devirde yeniden kondu, tekrar kaldırıldı. 1839 senesine kadar Cizye meselesi böylece kaldı. Bu senede Sultan Abdülmecit büyük çapta bir reform plânı ilân ettiki, bunda vergi sisteminin değiştirilmesi de göz önünde tutulmuştu.

3. Baş vergisinin, tamamiyle kaldırıldığı tarih olan 1909 yılına kadar, geçirdiği değişiklikler

XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlangıcında, Osmanlı İmparatorluğunun askerî muvaffakiyetsizlikleri, dahilî inhitatla el ele gitti. Bu dahilî inhitat kendisini, merkezî hükümetin zafında, eyalet valilerinin ayrılmak hususunda yaptıkları mesaide ve millî duygusu uyanan, hürriyet ve istiklâlê karşı olan arzuları günden güne büyüyen, Osmanlı hakimiyetinde bulunan milletlerin isyanlarında gösteriyordu. Eski Devlet teşkilâtının devrini geçirdiği görülmüş ve reform (Tanzimat) devri başlamıştı. Batı Avrupa Devletlerinden alınan yenilikleri tatbik ve icra etme tecrübeleri, başta büyük memurların donmuş kafaları ve dinî muhalefetler dolayısıyla semeresiz kaldı. Bu devir *III. Selim'in* (1789-1807) az muvaffak olan reform tecrübeleriyle başladı ve daha büyük muvaffakiyetlerle *II. Mahmut* (1808-1839) ve *Abdülmecit* (1839-1856)¹ devirlerinde devam etti. Baş vergisinin toplanmasında malûm olan suiistimalleri ortadan kaldırmak için *II. Mahmut* bazı değişiklikler icra etmek tecrübesinde bulundu. 26 Nisan 1834 (16 Zilhicce 1249) tarihinde bir irade ile, Cizyeyi 60, 30 ve 15 kuruş olmak üzere tesbit ve Cizyenin toplanması için yeni bir usûl tanzim etti².

D. Ichtschieff'in "Beiträge zur Frage der Sipahi im Osmanischen Reich,"³ adlı yazısında, Hükümetin resmî ceridesinden alına-

¹ 1839 - 1861 olacak.

² Karş. Calier de Pinon, Voyage en Orient (publié par Blochet), s. 108.

³ *D. Ichtschieff, Zbronik za nadorni umotworenija, nauka i kniznina, kn. XXV. Jahrg. 1910. (Çeviriniz)*

rak, Bulgarcaya çevrilen 14 Muharrem 1250 (23 Mayıs - Ichtschi-eff'in yazdığı gibi 27 Nisan değil - 1834) tarihli bir İrade-i Şahane, işaret edilen bu reformların bir tablosu verilmektedir. Bu irade ile evvelâ bütün vergi memurları ve Kolcular vazifelerinden uzaklaştırıldılar. Bu tedbir, bunların cebir, tazyik ve zorla para almak gibi işledikleri suçlar dolayısıyla ittihaz edilmişti. Baş vergisinin tahsili için yeni bir usûl tanzim edildi. Her kazada (Gerichtsbezirk) başında kadı bulunan bir meclis, baş vergisinin idaresini üzerine aldı. Vergi kâğıdı bohçası mıntaka kadısına gönderiliyor, bunun vasıtasıyla de diğer köy ve nahiyelere (Ortschaft) sevkediliyordu. Kadı meclisin tasdikiyle vergi kâğıtlarının tevzii için müslüman mahallelerinin birinde bir yer tesbit ederdi. Kadı, mütesellim¹ ve Voyvodadan² müteşekkil mahallî bir komisyon, müslümanlardan, orada sakin, şayani itimat kimselerden tahsildarlar seçerdi. Hıristiyanlar tarafından da bir komisyon seçilirdi; mevzuubahs mahallin din adamı bu komisyona reis ve cemaatin bazı ihtiyarları da, üye olarak bu komisyona dahil idiler. Komisyon haftada birkaç defa toplanırdı. Bunlar vergiye bağlı olanları, vakti gelen verginin tediyesi ve mukabilinde Cizye kâğıdının alınması için, çağırırlardı. Cizyenin tarihinde ilk defa olarak, bu verginin toplanmasında, hıristiyan mümessillerin de bulunmasına müsaade edilmişti. Bu suretle kanuna uygun ve suüstimsiz olarak vergi tahsilinin temini mümkündü. Bunlar burada bir rol oynadıklarını, kadının ve şehir Voyvodasının mühürleriyle mühürlü olan vergi kâğıtlarının arkasını imzalamak suretiyle isbat etmiş oluyorlardı.

Eski usule göre, vergi kâğıtları bir bohçada olarak, iki sancağa ve yahut 3-10 kazaya birlikte olmak üzere, o eyaletin mali-

Not : Burada bahis mevzuu olan bu iki Fermanın aynı bir Fermen olması muhtemeldir. Tarihlerinin biri birine çok yakın oluşu buna delâlet etmektedir. Milâdî 26 veyahut 27 Nisan 1834, fakat Hierî tarihleri biri birine tetabuk ettirilememektedir. Orijinal metni halen kontrol edecek bir durumda olmadığım için, bunu tamamiyle izah etmeğe muktedir olamadım.

¹ Bir Paşa ve yahut Valinin bir şehir veya Sancakta vekili ki, devletin mali gelirini idare ederdi. Karş. v. Hammer, Des osm. Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, II, s. 246.

² Zatı Şahane'nin dirlik emlakini (Has) idare eden. Karş. Grzegorzewski, zikredilen eseri, Bk. Glossarium Wojewoda.

ye bürosuna teslim edilirdi. Maliye bürosu da vergi kâğıtlarının muhtelif yerlere teslimini bir Tatar'a havale ederdi. Yine nizamaya göre, bunların her kaza için nüfus miktarına tamamiyle uygun bir surette hususî olarak gönderilmesi lâzımdı. Vergiyi vermekle mükellef olanlar yalnız vergi kâğıdının üzerine işaret edilen meblağı vermeğe mecburdular. Toplanan vergi miktarından muayyen bir yüzde, maaş olarak, vergi memurlarına tahsis edilmişti. Fakat bunlara hakları, vergi paraları Baş Şehire vardıktan sonra geri gönderilirdi.

Diğer bazıları gibi baş vergisinin tahsilinde de dış siyaset dolayısıyla, yapılan yenilikler, muvaffakiyetsizlikle neticelendi. Çünkü büyük mevkilerde öyle insanlar vardıki, bunlar İslâmî görüşlerinden henüz hiç bir şey değiştirmemişlerdi.

Bu hislerin esası, İslâmiyetin, Hıristiyanlığa faikiyeti duygusunda köklemişti. Bundan dolayı bir müslüman bir kâfirin kendisiyle aynı haklara malik olduğunu görmek düşüncesine ancak güçlkle alışabilirdi. Dinî kanun, gayri müslime alçaltıcı bir muamelede bulunulmasına müsaade bile etmişti¹. Kısaca Cizyenin toplanmasında sui istimâllerin bu reformdan sonra da ardı kesilmedi. Eskiden olduğu gibi, şimdi de cebir ve tazyik görenlerden şiddetli şikâyetler yağıyordu; eskiden olduğu gibi, şimdi de esaslî bir reform isteyen sesler yükseliyordu. Buna ilâveten, Fransız ihtilâlinin, beşer umumî hakları hakkındaki fikirleri, Osmanlı İmparatorluğunun geniş hudutları üzerinden geçerek, hıristiyan halk arasında iyi bir zemin buldu. Avrupa Devletleri reform hareketlerini himaye ettiler. Babîâli, bu kötü duruma hakim olabilmek için küçük reformlarla, ümitsizce gayret sarfediyor, fakat bu gayretler boşa gidiyordu. Bilhassa baş vergisi, hıristiyanlar için arzu edilmeyen bir şeydi; Bu vergi kendilerine hala tahammülü güç bir yük olduğu gibi, moral bakımından da bir mezellet ifade ediyordu. Burada müslümanlarla hıristiyanlar arasında geçilmez bir uçurum açılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, bu gibi iç ihtilâflar neticesi olarak mahvolmamak için son olarak tek bir çıkar yolu vardı: Bütün bu muhalif kuvvetleri müsavî tutmak ve bunları bir birlik halinde toplamak. İşte *Sultan Abdülmecit* tarafından 3 İl. Teşrin

¹ Bk. yukarıya, s. 602 vdd.

1839 tarihinde merasimle Gülhanede ilân edilen Hattı Şerifin ihtiva ettiği reformlar, bu hedefi tahakkuk ettireceklerdi.

Bu Hattı Şerif ile Cizye iltizamının fena sistemi sureti umumiyede kaldırılmışdı¹; Baş vergisi baş üzerine değil, bilakis cemaatlara göre konarak en yüksek din adamları tarafından toplandı. Miadı gelen vergi on taksitte Devlet Hazinesine girmiş olacaktı. Bütün bunlara rağmen müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki ihtilâfı tamamiyle tesviye etmek mümkün olmadı. Bunda iki şeyin kabahati vardı: Cizyenin hala devam etmesi, gayri müslimlerin askerliğe kabul edilmemeleri. Uzun tereddütlerden sonra, Osmanlı Hükûmeti, daimî memnuniyetsizliklerin tazyiki neticesi olarak, nihayet baş vergisini kaldırmağa ve gayri müslimlerin askerlik hizmetine alınmalarına müsaade etti. Bu 10 Mayıs 1855 tarihli bir İradei Şahane ile vukubuldu ve 1856 Hattı Hümayunu ile bir defa daha tasdik edildi². Fakat müslümanlar, bu gibi cezri reformlar için henüz olgun değildiler. Bunlar, ötedenberi gelen, hukukan daha önde buldukları hakkındaki düşüncelerinden kendilerini kurtaramadılar. Gayri müslimler de yine memnun değildiler; bunlar, şimdi de askerî hizmeti, iktisadî hayatları için bir engel addettiler; bundan başka bunlar Sultan için hayatlarını feda etmeye hiç te meyyâl değildiler. Böylece bu iradeden de ümit edilen muvaffakiyet elde edilemedi. Bunun üzerine, Hükûmet o âna kadar alınan baş vergisini, müdafaa vergisine (askerî vergi, bedel) çevirmeği emretti; bunu bütün gayri müslimler askerlikten affedilmelerine mukabil vereceklerdi. Fakat bununla da müslümanlarla gayri müslimler arasındaki ihtilâfların tesviyesine erişilemedi. Bu, ancak Jön Türkler devrinde 7 Ağustos 1909 tarihli Cizyenin son bakıyyesi olan askerlik vergisini tamamiyle kaldıran ve umumî askerlik mecburiyetini idhal eden kanunla temin edildi.

¹ Bununçün karş. : Fr. v. Kraelitz-Greifenhorst, Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches s. 16 vd.

² Hattı Hümayun, madde 15.

Üçüncü Kısım

BAŞ VERGİSİ HAKKINDA VİDİN SANCAĞINA
AIT İKİ VESİKA

1. Tarihi bir hülâsa

Yazıya eklediğimiz her iki Berat ta Vidin Sancağına aittir. Vidin Sancak Beyinin idare merkezi, aynı isimde olan, Tuna üzerindeki eski Bulgar şehri idi. Bunun idaresi altında, bir çok Bulgar ve Sırp karyeleri (Ortschaft) vardı.

Korkunç Türk akını Balkanları tehdit ettiği vakit, ikinci Bulgar devleti, fikri sefalet ve siyasi parçalanma dolayısıyla çok zayıflamış, Bulgaristanın bir çok küçük devletlere ayrılmasıyla inhitat en yüksek noktasına erişmişti; bu şartlar içinde Türk istilâ programı kolaylıkla başarıldı. *I. Beyazıt*'ın oğlu *Süleyman Çelebi* tarafından baş şehir Tırnova'nın zaptı (1393) ve hıristiyan ordusunun Niyboluda mağlûbiyeti (1396) ile Bulgaristanın talii, bir çok asırlar için mühürlenmişti. Bundan sonra, Bulgaristan 480 sene Türk idaresinin boyunduruğu altında kalacaktı. Bu istilâ ile Bulgaristanda, büyük Osmanlı İmparatorluğu içinde, idarî bir birlik bile kalmamış, bilâkis Rumeli eyaletine tabi kılınmış ve parçalanmıştı.¹ Rumeli eyaleti 24 Sancak ihtiva ediyordu. Valinin (Beylerbeyi) idare merkezi Sofya idi. Bu 24 Sancaktan 6 sı, yani Sofya, Vidin, Niybolu, Silistire, Köstendil ve Çirmen takriben eski Bulgaristan hudutlarını ihtiva etmekte idi. Sofya Sancağı (takriben) 13, Vidin 4, Niybolu 15, Silistire 12, Köstendil 6 ve Çirmen de 3 Kazadan ibaretti. Trakyanın güney ve güney batısından bir kısım Gelibolu ve Kırklarelina tabi idi. Şu Kazalar da Vidine tabi bulunmakta idi. Fethulislâm (Kladova), İsfelik (Svrlig) ve Bana (Banja). Timuk Kazası da aşağıya dercedilen Berat II den anlaşıldığına göre Vidine tabidi. Hacı Halife devrinde burası, komşu Kaza olan Semendireye tabidi². Berat II ye göre Polovine'nin de Vidin San-

¹ Osmanlı İmparatorluğunun en geniş zamanında Avrupadaki arazisi dört eyalete ayrılmıştı: Rumeli, Bosna, Tamesvar (Banat) ve Budin (Macaristan) J.v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. II, s, 248 vdd.

² Burada Osmanlı devrinde Bulgaristanın taksimi hakkında verilen malûmat v. Hammer'e istinad etmektedir, coğrofi tavsifi, Mustafa b. Abdullah Haç Kalfa tarafından yapılmıştır. Viyana 1312.

cağına tabi olduğu anlaşıyor. İdarî taksimin gelişmesi hakkında muvassal malûmat hemen yok gibidir.

Zaman itibariyle vesikalar *II. Mustafa* (1695-1703) ve *III. Ahmed* (1703-1730) saltanatlarına tesadüf etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, *I. Süleyman* devrinde (1520-1560)¹ en büyük genişliğine, askerî kuvvete ve iç devlet idare ve teşkilâtının inkişafına erişmişti. Fakat bundan sonra durmadan devam eden bir inhitata başladı. İnebahtı (Lepanto) deniz muharebesi mağlûbiyeti (7 I. Teşrin 1571), bu tarihten hakikat, her ne kadar, galipler için o sırada denizde kazanılmış bir muharebeden başka bir şeye delâlet etmiyorsa da, Osmanlı inhitatının başlangıcı olarak gösterilmesi, haksız değildir. Eski devirlerde Devlet teşkilâtının temel ve mesnedi olan adetlerin ve sıkı askerî disiplinin gevşemesi Devletin zafını ve haricî muvaffakiyetsizliklerin sonsuz zincirini meydana getirdi. Bazı bazı iktidar mevkiine gelen mahir ve devlet adamı evsafını haiz Sadrazamlar, sukutu kısa bir müddet için durdurmağa ve şurada burada askerî bir muvaffakiyet kâzanmağa muvaffak oldular. Türklerin Viyanayı zaptetmek için yaptıkları son tecrübe muvaffakiyetsizlikle neticelendi; Talih yüzünü Batı Devletlerine çevirdi. Müttefik Devletlerin orduları, Osmanlı ordusunu her yerde mağlûp ederek, Osmanlı İmparatorluğundan büyük sahalara kopardı. Cessur ve enerjik bir Sultan olan *II. Mustafa* da bizzat idare ettiği seferlerde harp talihini değiştiremedi. Savoyen Prensi Eugen tarafından Zenta'da mağlûp edildi. Osmanlı ordusu diğer cephe-lerde de muvaffakiyetsizliklere maruz kaldığından, Babıâli Karlofça muahedesini akdetmek mecburiyetinde kaldı (26 II. Kânun 1699): Avrupada bulunan ülkesinin büyük bir kısmını elinden çıkardı.

Karlofça muahedesine tekaddüm eden uzun, muvaffakiyetsiz harplerle Türk Devleti malî bakımdan, bitkin bir hale gelmişti. Bundan dolayı Yeniçeri birliklerine ulûfelerinin vaktinde tediye edilmesi büyük güçlükler arz ediyordu. Bilhassa büyük askerî caddelerinin geçtiği veyahut ordugâhların kurulduğu eyaletler, bu harp neticelerinden şiddetle mütessir oldular. Ordunun iaşesi orada sakin halka müthiş bir vergi tazyiki getirmekte idi. Ordunun idaresi için lâzımgelen büyük meblâğları temin etmek, ancak

¹ 1565 olacak (Mütercim).

gelecek senelerin vergilerini de önceden tahsil etmekle mümkün oluyordu. Bundan başka, mahallî halk ayniyat tediyesi, angarya ve saire gibi fevkalâde zamlar altında inliyordu. Bunlar bu suretle zamanla tamamiyle istismar ediliyor ve iktisaden harabiyete sürükleniyorlardı. Bu gibi zamanlarda bir çokları yurtlarını terkederek, ordu uğrağı olan caddelerden uzak dağ mıntakalarına kaçıyorlardı. ¹ Burada gayri münbit sahalarda, sefilâne bir surette mevcudiyetlerini temadî ettiriyorlardı; fakat hiç olmazsa, Osmanlı memurlarının tasallutundan azade idiler.

Münbit sahaların halkının bir çoğu, yerlerinden göçmüştü; Devletin geliri bundan hissedilir zararlar görmekte idi. Tabiatıyla Devlet bu gibi hallere karşı kayıtsız kalamazdı. Bunları bertaraf etmek için duruma uygun tedbirler almak mecburiyetinde idi. Bu tedbirlerin ekseriya gayeye erişmeyişleri, küçük memurların hırs ve gabavetleri dolayısıyla, Hükûmetin hüsnü niyetle izhar ettiği arzuların tahakkuna engel olmalarıyla izahedilebilir. Hakikatta Türk Hükûmetinin mahiyetini toptan harabiyete götürücü bir rejim olarak telin etmek haksızlık olur. Bazı hallerde sukutun umumileşmesi, bilhassa hıristiyan misyonerler tarafından hazırlanmıştır. Türk vesikalarının yakından tetkiki, bu hususta bir fikir verir. Buna nazaran Osmanlı İmparatorluğunun talihinin menhus bir şekilde değişmesini, münhasıran Devlet Ricalinin (Machthaber) iktidârsız ve yahut bozulmuş olmalarına hamledilmemelidir; bunun esas sebebi İmparatorluğu teşkil eden kavmi elemanların mütebayin yapılışında idi. Irk ve din bakımından tamamiyle muhtelif olan bu kadar çok adette milletler devamlı olarak bir arada tutulamazdı. Ta başlangıçtan beri muazzam Osmanlı İmparatorluğunun Devlet binası, sağlam olmayan bir temele dayanıyordu. Karışık problemler, basiret, azim ve sebat istemekte idi. Hakikaten bu gibi şahıslar eksik değildi. Bahis mevzuu ettiğimiz bu devirde meşhur Köprülü ailesinden yüksek rical, Sadrazamlık mevkiini işgal etmişlerdi. XVII. asrın sonlarına doğru, felâketli harplerin müthiş tahribatını düşünecek olursak, bu ricalin, ne büyük vazifeleri çözmek mecburiyetinde kaldıklarını anlarız. Bosna, Banat, Sırbistan ve Bulgaristanın kuzey batı tarafları feci bir şekilde tahrip edilmişti; her tarafta boş tarlalara ve terkedilmiş mes-

¹ Karş. Gerlachs Tagebuch, s. 369.

kûn yerlere rastlanıyordu. Geri kalan halk ta zavallı bir hayat sürmekte idi; Devletin gelir kaynakları çekilmişti; çünkü iş gören ve kazanan vergi mükellefleri kalmamıştı.

Bosfor'daki "Hasta Adam," bu öldürücü darbelere rağmen yaşamağa muktedir oluşunu, Köprülü ailesinden gelen Sadrazamların hizmetlerine medyundur. Köprülülerden gelen üçüncü Sadrazam Mustafa Paşa, her şeyden evvel, maliyenin islâhı için mesai sarfetmişti, imar ve ordunun kuvvetlenmesi için zarurî olan en esaslı şart bu idi. Köprülü Mustafa Paşa, akilâne, sonraki devirler için model ittihaz edilen malî politikasına, vergi sisteminde yaptığı bazı esaslı reformlarla başladı, Gayri kanunî ve keyfî zamları kaldırdı; ¹ diğer taraftan tahammülü mümkün olan vergileri yükseltti; ² Bu suretle halk hafiflediğini hissettiği gibi, Devlet te yükseltilmiş olan vergilerden fayda gördü. Mustafa Paşa, Padişahı bile fedakârlığa teşvik ederek, saraya ait zengin gümüş eşyayı, para basdırmak üzere kullanmağa muvaffak oldu. İç siyasette uzağı gören bu Devlet adamı bütün tebaanın, hangi millet ve yahut hangi dinden olursa olsun, muayyen bir dereceye kadar müsavatını temin etmeği bile tecrübe etti.

Büyük bir ihtimalle Mustafa Köprülü, ilk defa olarak, baş vergisi kâğıtlarını, vergi vermekle mükellef olanların üç sınıfa taksimine göre yaptı. *J. v. Hammer, Des Osmanischen Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (c. I, s. 330 vdd.) adlı eserinde, üç mühürlü, beyaz ve yahut muhtelif renkte olan "Haraç kâğıtlarının," 1691 senesinde II. Ahmet devrinde yapıldıklarını yazmaktadır. Bu üç sınıfın her birinin vergi miktarı, yüksek sınıf için 4, orta sınıf için 2 ve aşağı sınıf için ise 1 Eşrefî Altını miktarında idi. Bu malûmatın doğruluğunu Berat I den anlıyoruz. Burada, Cizye kâğıtlarının başlangıç senesi olarak 102, yani 1102 Hicrî senesi verilmektedir. 1102 Hicrî senesi 1690 Milâdiye tekabül etmektedir; fakat bu *Hammer*'in verdiği malûmata karşı bir aykırılık teşkil etmez; çünkü bu sene içinde yalnız yeni nizam verilmiş, bunun bilfiil tatbiki ancak 1691 senesinde yapılmıştır.

¹ Burası için karşı. Bélin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie*, s. 174 vdd.

² Meselâ tütün vergisi gibi (Karş. Bélin, zikredilen eser, s. 183.)

Dediğimiz gibi, Mustafa Köprülü'ye atfedebileceğimiz bu vergi reformu Osmanlı İmparatorluğunun yalnız eyaletleri için yeni bir şeydi; yoksa seyahatnâmelerin¹ verdikleri malûmata nazaran, İstanbul'da baş vergisi eskidenberi üç sınıfa göre alınmakta idi. Avrupa eyaletlerinde bu vergi, bu zamana kadar evler üzerine konmuş bulunuyordu. (karş. yukarı s. 625). *Koçu Bey* de her ev için 240 akçe vergiden bahsetmektedir². Corlier de Pinon, eserinin bir yerinde şöyle demektedir: "*Les finances du sultan consistent principalement en tribut que chaque père de famille paye par an, etc.*."

Bundan başka, Mustafa Köprülü, Sırbistandan kaçan halka, halen boş mıntıklar halinde duran yerlerine döndükleri takdirde muayyen bir zaman için vergiden muaf tutulacaklarını vadetmişti³.

Cizyenin yeni nizamı, Mustafa Köprülü'nün halefleri devrinde de baki kaldı. Karlofça muahedesinden sonra (26. I. 1699) Osmanlı İmparatorluğunun kuzey batı eyaletlerinin durumu, 1690 senesinde, Mustafa paşanın devrinde olduğu gibi idi. O zaman olduğu gibi, şimdi de Sırbistan ve Bulgaristanın kuzey batısı tahrip edilmiş, halkı boşalmıştı; bu sefer de *Sadrızam Hüseyin Köprülüzade* (1 Rebi I. 1108-12 Rebi II. 1121)⁴ bu durum için çare bulacaktı. O da selefinin tecrübe tedbirlerine uzandı, görüş ve zekâda ondan geri değildi. Evvelâ, halkın yerlerini terk etmesinin önüne geçmek için, Hüseyin Paşa da Mustafa Paşanın yaptığı usule müracaat ederek, yerlerine dönecek olanları 5 sene müddetle vergiden muaf tutacağını garanti etti. Geri kalan halk iktisaden o derece fakir bir duruma düşmüştü ki, vergisini vermeğe muktedir değildi. Bundan dolayı, Raşid'e dayanan Hammer'e göre⁵, Sırbistan ve Banat hıristiyan halkının Cizyesi (muahedeyi takibeden) ilk sulh senelerinde tamamen terkedilmiştir⁶. Burada zikredilen 1102-1111 (1690-1699) seneleri arasında 1110 (1698) senesinin eksikliği nazarı dikkatı celbetmektedir. Bu senenin mev-

¹ Gerlachs Tagebuch, s. 52.

² Bernhauer, Koğabegs Abhandlung . . . , ZDMG. Bd. 15, Jahrg. 1861, Kap. 10.

³ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, c. V, s. 299.

⁴ 17. IX. 1697-5. IX. 1702.

⁵ v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, c. VII. s. 44.

⁶ Raşid'de bulunan bu malûmatı, Bélin'de nazarı itibara almıştır.

cut olmayışı Vidin sancagına 1111 (1699) senesi için baş vergisi konmadığını göstermektedir. 1108 (1696) senesi de zikredilmediğinden, 1109 (1697), yani Zenta meydan muharebesinin vuku bulunduğu seneye ait baş vergisinin düşürüldüğü kabul edilebilir.

Berat I 1700 senesine ait, bu esnada Vidin sancağına tabi bulunan kuzey batı Bulgaristan ve Sırbistan mıntıklarında, baş vergisinin toplanmasını anlatmaktadır. Harpten zarar gören mıntıklar için baş vergisinin hususî bir nizamı tabi tutulduğunu, şu aşağıdaki cümleden istintac edilebilir: "*Serhadde oturanlar ve arazileri küffarın akınlarıyla zarara uğrayanlar, ilh.,*" aşağı tabakanın verdiği miktara göre tediye edeceklerdir. Bu tedbirler, Sadrazamın gayri müslim tebaanın iktisaden fena durumunu nazarı itibara aldığı göstermektedir.

Berat I, II. Mustafa tarafından 27 Eylül 1699 senesinde, yani Karlofça muahedesinin imzasından 8 ay ve Sultanın, seferde bulunduğu uzun bir gaybubiyetten avdet ederek merasimle İstanbul'a girişinden (10 Eylül 1699) takriben iki hafta sonra emir ve irade edilmiştir. Bu Berat-ı Şahanede, Vidin sancağına ait her vergi mükellefinden, vergi miktarı, umumiyetle en aşağı tabakaya göre hesaplanarak adam başına 1 Eşref Altını alınması emredilmektedir. Bu miktar daha Mustafa Köprülü tarafından tesbit edilmiş bulunuyordu. Cizye vergisinin alınmasında, üç sınıfa göre yapılacak taksim, vergi yükünün daha adilâne bir surette tevziini temin edecekti. Hüseyin Paşa daha ileri gitti. Baş vergisinin konservatif karakterine rağmen, onu zamanın tevlit ettiği ihtiyaçta göre uydurdu, Hüseyin Paşanın bu aşikâr iyi niyeti, onun gayri müslimlere karşı beslediği toleransında köklemişti.

Cizyenin üç sınıfa göre tahsili dinî hukuktan (ahkâm-ı şeriyeden) neşet etmişti. Baş vergisi bu hukuka göre muhtelif sınıflara nazaran miktarı 48, 24, 12 gümüş dirhem ve yahut 4, 2, 1 altın Dinara baliğ oluyordu. Bu miktarlar devrin rayicine tahvil edilirdi. Sultan ve yahut Halife reayanın hangi sınıfa ait olduklarını tesbit etmek hakkına malikti. Sadrazam Hüseyin Paşanın, şeriat bakımından mümkün olan bu noktaya istinaden, tamamiyle fakir düşen Vidin Sancağı halkının baş vergisini en aşağı miktarda tediye etmelerine müsaade eden bir irade-i seniyye elde etmiş olması muhtemeldir. Bir Sancağın bütün halkından en aşağı dereceye göre vergi almak, hususî ahvalden neşet ediyor ve dolayısıyla mu-

vakkat bulunuyordu. İhtimâl bu muvakkat durum, daha bunu takip eden sene zarfında, maliyenin lehine olârak değiştirilmişti. Devletin, henüz sona eren harbin açtığı yaraları kapatmak için paraya ihtiyacı vardı. Ordunun yeniden teşkili de büyük masrafları mucip oluyordu. Bunun tehire tahammülü yoktu, çünkü Ruslar, Osmanlı İmparatorluğunu kuzey istikametinden tehdit etmekte idiler. 1703 tarihinde II. Mustafa haledilerek yerine kardeşi III Ahmed tahta çıkarıldı. Bundan bir sene evvel, Rami Paşa, Hüseyin Paşa yerine Sadaret mevkiini eline almıştı. Bu da aşağı yukarı umumiyetle selefinin siyasetini temadi ettirdi, Berat II, ölümünden bir sene evveline aittir. Bu Berattan, Rami Mehmet Paşanın, baş vergisiyle hazine gelirini mümkün mertebe yükseltmek için, ne gibi vasitalara baş vurduğu görülebilir. Zira bu, Osmanlı Devletinin halâ en ehemmiyetli ve doğrudan doğruya kendine ait bir gelir kaynağı idi. Çünkü bazı muayyen eyaletlerin diğer vergileri dirlik erbabi tarafından alınmakta o andaki mahallî ihyiaçlar için kullanılmakta idi. Halbuki Cizye durmadan İstanbul hazinesine akıyordu. 1710 senesinde Vidin Sancağında baş vergisi bir sınıfa göre değil, orta ve aşağı olmak üzere iki sınıfa göre toplanmıştı. Orta sınıf nüfus başına 2, aşağı sınıf 1 Eşrefi Altını vermişti. 1708 senesine ait aynı defterde¹ buna benzer bir Berattan, vergi kâğıtlarının, orta sınıf için 8000, aşağı sınıf için ise 6000 adet olduğunu anlıyoruz. Bu, Vidin Sancağının, umumiyetle baş vergisi olarak 22000 Esrefi Altını (Dukat) vermiş olduğunu göstermektedir.

Sadrizam Rami Paşa da malî sahada, bazı reformlar yaptı². kendi devrinde taksitle ödeme usulünün konulmasıyla, baş vergisinin inkişafında yeni bir adım atıldığı anlaşılıyor. Bu, nüfuz sahibi büyük ricalin, gayri müslimlerin yükünü hafifletmek hususunda iyi niyetlerinin bir delilidir. Eski kaideye göre, baş vergisinin, Hicri senenin ilk ayı olan muharremde (ve yahut ilk üç ayı zarfında) toplanması icabediyordu. Hakikaten, Avrupa eyaletlerinde, baş vergisi Ramazan ayında, yani yeni senenin başlangıcından üç ay sonra toplanmağa başlanırdı. Bilhassa fena zamanlarda, kısa bir mühlet verilmek suretiyle, baş vergisinin amelî olarak toplanması büyük müşkülâtı mucip oluyordu. Her vergi mükellefinin, tahsildarın geldiği anda, derhal tediye edebilmek için lâzım olan

¹ Sofya milli Kütüphanesi, Defter 38.

² Bélin, zikredilen eseri, s. 190 vdd.

parası her zaman bulunmuyordu. Şiddetli cezadan kurtulmak için, zaruret halinde bu meblâğı bir murabahacıdan, ekseriya bir yahudiden borç almak mecburiyetinde kalırdı; Bu da, ondan istediği gibi yüksek faiz alırdı. Murabahacı aleyhine tevcih edilmiş hiç bir Devlet kanunu, onu himaye etmemekte idi. Bundan dolayı, tahsildarlara, alınan verginin dört taksitte Devlet hazinesine teslimini emreden yeni nizam, vergi mükelleflerine de, hissedilir bir kolaylık ifade etmektedir. Bu tedbir Berat II de zikredildiği gibi, fakirleri murabahacıardan kurtarmakta ve aynı zamanda, salim, malî bir siyasete hizmet etmektedir. Bu vergiyi bir defada tediye edebilen zenginler, ve her hangi bir şekilde kendilerini vergi vermekten kurtarmak için, seyahatta bulunanlar, bu yeni nizamdan istisna edilmişlerdi.

Aşağıdaki iki vesikadan, verginin toplanmasının tamamiyle kanunlara uygun bir şekilde yapılmasına büyük bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu vesikalarda, vergi mükellefiyetinden istisna etmek ve yahut kendini her hangi bir suretle bundan kurtarmak teşebbüsü, gemilerde kürekçi olarak nefi ve istihdam gibi, en şiddetli cezalarla tehdit edilmektedir.

Baş vergisinden, bazı istisnaî hallerde affetmek hususunda, zikredilen şeriat emirleri cariydi¹. Bunun dışında baş vergisinden affetmek mümkün değildi. Bu nokta Berat I ve II den katiyetle anlaşılmaktadır²: Bu iki Berat, bazı farklardan sarfı nazar edilecek olursa, aşağı yukarı aynı şeyleri ihtiva etmektedirler. Baş vergisinden başka diğer vergilerden, Devlete ve yahut Sultana her hangi bir suretle hususî bir hizmet ifa eden imtiyazlı tabakalar kurtulabiliyorlardı. Bu gibileri Rumelide çoktu. Meselâ Voynugan³, Levend (Kal'a muhafızı müfrezeleri), müsellemler (gayri muntazam süvari), Menzilciler (Postacı), Derbendci (dağ geçitleri muhafızları), Kürekçiler, Şahinciler, Köprücüler, Martolos⁴ (hudut muhafızı) gibi yalnız Bulgaristanda takriben 20 istisna hali vardı. Fakat bunlar yalnız dirlik sahiplerine, sipahilere vermek mecburiyetinde olduk-

¹ Karş. s. 611 vdd.

² Berat I, s. 643 vd.; II, s. 645 vd.

³ Karş. s. 625.

⁴ Grzegorzewski, Z Sidzylatow Rumelijskich epoki wyprawy Wiedenskiej akta tureckie, s. 41, Martolos için bk. Fekete, I. A. (ilâve); Rossi, ZDMG. c. 93, s. 305.

ları vergiden muaftılar. Bunlar, Devlet tarafından alınan baş vergisinden eskiden verilmiş olan malûmatlarda, yanlış olarak, iddia edilmesine rağmen, hiç bir zaman muaf değildiler. En ziyade, Voynuganın, Cizye de dahil olmak üzere, bütün vergilerden muaf oldukları şayidir¹. Bunun doğru olmadığını Berat II den vazıhan anlayabiliriz².

Vidin Sancağıyla altı Kazasında 1699 ve 1709 senelerinde İbrahim isminde biri, baş vergisini toplamağa memur edilmişti. Bunun rütbesi Kapucu Başı idi. Anlaşıldığına göre, İbrahim bu selâhiyeti bir çok seneler elinde tutmuştur. 1699 senesinde Demir Kapı Kazasının da idaresi vazifesini üzerine alınca, kendisine Ali isminde bir de yardımcı verilmişti. Bunlar (İbrahim ve Ali) memur değildiler ve maaşları yoktu; bunlar daha ziyade hükûmetin tavzif ettiği kimselerdi ki, yaptıkları işe mukabil, Devlet hazinesine teslim ettikleri miktardan bir hisse almakta idiler. Bu hissenin miktarı her bir aşağı vergi kâğıdından 6³ ve her bir orta vergi kâğıdından da 9 para idi. Buna göre Ali 1699 senesinde Vidin Sancağında 14000 aşağı sınıf vergi kâğıdı için 84000 para, İbrahim de 1709 senesinde 8000 orta ve 6000 aşağı sınıf vergi kâğıdı için ceman 108000 para almıştı.

Tahsildarların ücret miktarı kâğıtların adedine göre tanzim edildiğinden bunlar muhakkak, mümkün mertebe bütün kâğıtları, bazı hallerde ihtimal zorla tevzi etmek için çalışırlardı. Her vergi kâğıdı için 1 para kıymetinde bir hisse de, Cizye muhasebesi kalemi memurlarına verilirdi. Vesikalarımızdaki tahsildarlara, polis memurlarına, kadınlara ve umur-u idareyi ellerinde tutan diğer şahıslara tevcih edilen tenbih ve öğütlerden, baş vergisinin idaresinde, taaddilerin daima meydana geldiği istihrac edilebilir. Her halde merkezî hükûmete karşı lâzım olan saygı yoktu. İdare makamında bulunanın (kanunun) müntekim eli, uzak Avrupa eyaletlerindeki bu fesad erbabına ancak güçlkle erişebiliyordu; çünkü mesafe çok uzak, seyr ve sefer vasıtaları kâfi değildi. Şu da muhakkak ki, idare memurları ve eşraf, rüşvet ve

¹ v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I, s, 413 vd.

² Karş. Ichtschieff, Perioditschesko Spissanie 1905, c. LXVI, s. 711,

³ Paranın muhtelif devirlerde muhtelif kıymeti vardı. (Karş. I. A. para maddesi)

yahut angaryalar mukabilinde kendi malikânelerinde bulunan vergi mükelleflerinin, tahsildarların o mıntakada buldukları müddetçe, saklanmalarına imkân vermekte idiler. Hükûmet kendisini zarardan korumak için, bu gibi kanuna muhalif harekette bulunanları, azil, emlâkin zaptı, hapis vs. cezalarla tehdit etmektedir.

Baş vergisini toplamağa memur olanlar bir defter tutmakla mükelleftiler. Bunlar, baş vergisi tahmil edilen bütün gayri müslim erkeklerin adlarını, mahalle ve köylere göre tanzim etmek suretiyle kaydediyorlardı. Bu suretle vergi alanların faaliyetleri kontrol edilebiliyordu; bundan başka bu defterler, mükemmel olmasa bile, bütçenin tertibi için ip uçları vermekte idiler.

Vergi kâğıtlarının paketlenmesi, mühürlenmesi, taksimi vs. hakkında, en ufak teferrüata kadar inen emirlere; şiddetli ceza ve tehditlere ragmen, baş vergisinin tahsilinde vuku bulan suiistimallerin ardı kesilmedi. Bu suiistimallerin azalıp çoğalması, Osmanlı İmparatorluğunun en yüksek idare mevkiinin (Sadaretin) kuvvetli ellerde bulunup bulunmamasına bağlı idi. Köprülü ailesinden gelen sadrazamlar, takriben 50 seneden fazla bir zaman için idarede doğruluk ve disiplin yaratmağa ve vergi sistemine daha fazla nizam ve adalet sokmağa ve bu suretle inhitatı bir müddet için daha durdurmağa muvaffak oldular; fakat son Köprülü *Nu'man Paşa* zamanında (1710), Osmanlı İmparatorluğunun artık durdurulmasına mani olunamayan inhidamının alâmetleri meydana çıktı. Nüfuz sahibi olanlarla tahtı itaata alınanlar arasındaki uçurum, günden güne derinleşti; bunda baş vergisinin mahiyetinin de suç ortaklığı vardı.

Aşağıya dercedilen her iki vesika da Vidin arşivi defterlerinden alınmışlardır; bu defterler halen Sofya millî kütüphanesinde mahfuzdurlar; Berat I 14 No. lı defterin 15-16 sayfalarında, Berat II ise 38 No. lı defterin 141-143 üncü sayfalarındadır. Berat II Berat I den daha itinalı ve daha güzel yazılmıştır. Büyük bir ihtimale nazaran D. Ichtschieff¹ (Arşiv katologunu yapan zat) muhtelif yerlerini mürekkeple çizmiştir. Bu hareket memnu olduğu gibi Arap yazısının okunmasını da güçleştirmektedir. Berat II nin birinci satırının üzerine Ichtschieff şöyle bir işaret koymuştur "Da se prevede,, (=tercüme edilecek), fakat çalışmalarının tetkikinde böyle bir tercüme bulunmamıştır.

¹ Grzegorzewski, zikredilen eseri, s. 40

Şekil ve muhteva itibariyle her iki vesika da bir birine benzemektedir. Berat II, Berat I in iki misli kadardır, çünkü burada bazı noktalar, daha mükemmel ve daha mufassaldırlar; uslup bakımından, her ikisi de, o devirde Osmanlı vesikalarında umumiyetle olduğu gibi, ağdalıdır.

Berat I

Nışan-ı şerif-i âlişan-ı samî mekân-ı sultanî ve tugray-i cihanistan-ı... (hakânı nefeze bi) (?)' l-avn ir-rabbânî ve bi's-savn issamedî ve bilmesned is-sübhanî hükmü oldur ki,

Bundan akdem memalik-i mahrusemda vaki 'ehl-i zimmetin ruusu üzerine mevzua olup beyt ül-malın usul-ü emval-i meşruasında olan mal-i cizye mezheb-i eimme-i Hanefiyyeye muvafık vech-i vecih üzere fakirinden on iki dirhem fıdda bedeli bir dinar ve mütevassit ül-halden yirmi dört dirhem fıdda bedeli iki dinar ve zahir ül-gina olanlardan kırk sekiz dirhem fıdda bedeli dört dinar alınmak üzere yüz iki ve yüz üç¹ senelerinde a'lâ ve evsat ve edna itibariyle cibayet olunub lâkin yüz üç senesinde tevzi olunan a'lâ ve evsat kâğıdı yüz iki senesinde noksan sürülmele yüz dört senesinde ehl-i zimmet esnaf-ı selâseyi beyinlerinde mer'i tutmak üzere alesseviyye evsat kâğıdı verilmek ferman olunup badehu yüz beş ve yüz altı senelerinde her yüz evrakta yirmisi alâ ve altmışı evsat ve yirmisi edna tevzi olunmak için ferman olunmakla bu vech üzere biaynihi esnaf-ı selâse kâğıtlarını tevzide dahi hem cizyedârlara ve hem reayaya usretti mutazammın olduğundan yüz yedi senesinde esnaf-ı selâse itibarını reaya beyinlerinde mer'i tutmak üzere her yüz kâğıtta on âlâ ve yetmiş evsat ve yirmi edna itibariyle alesseviyye bilcümle evsat kâğıdı verilüb yüz dokuz senesine gelince bu vech üzere cibayet olunmağın bunda dahi ehl-i zimmetin egniyası mutavassıt ve fukarasına gadr ve ekseriya gani olanları evsat kâğıdı akçesin verüb bu sebep ile beyinlerinde olan ihtilâlden tahsil olunacak emvâl-i cizye dahi tehire kalmakla yüz on bir senesi cibayet olunacak cizyelerinden serhad olup istilâyı kefereden mallarına za'f gelüb edna veregelenlere tahammüllerine göre edna evrakı verilmek ferman olunmakla ancak Vidin sancağında vaki

¹ 1102 ve 1103 seneleri kastedilmektedir.

ehl-i zimmetin her bir neferinden edna itibariyle bir cedid Eşrefi Altun alınmak üzere liva-i mezburda vaki kazaların bin yüz on bir Ramazan-ı şerif guresinden cibayet olunacak bin yüz on iki senesine mahsup olmak üzere cizyeleri cibayetine memur dergâh-ı muallâm kapucu başlarından olup Timur Kapu mübaşiri olan İbrahim dame mecduhu ya tabi işbu ¹ rafi-i tevki-i refi üşşan-ı hakanî kudvetülemasili ve l-akran Ali zide kadruhu'nun yedine verilen işbu berat-ı alışınamda mezkûr liva-i mezburda vaki kazaların her bir beldeinde ve her bir karyesinde sakin ve mevcut bulunan ehl-i zimmetin bir ferdi haric kalmamak üzere cizyesi edna vechi üzere alınıp eda-i cizye eyledüğü malûm olmak ² edna mühriyle mahtum yedlerine kâğıt verilüb ve kazanın kendilerine dahi bundan akdem kayd ve tahrir olunan maişetleri hazine mande olunmakla ba'delyevm verilmeyüb ve cizye umuruna karışub reayaya ihtilâl ve tekâsülleri sebebiyle miriye gadirleri zuhur edenlerin yerleri hâk ve azl-i ebed olunur ve cibayetine memur olanlar takdir ve tayin olunduğu miktardan ziyade bir akçe ³ ve bir habbe almayub ve cem'eyledüğü ⁴ her ne miktar ise teslim-i hazine edüb muhasebesin gördükte her edna cizyeden kendüsine maişet olmak üzere altı para ⁵ ve bundan mada her re's cizyeden birer para muhasebecisi ve kâtiplerine ücret-i kitabet olmak üzere taraf-ı miriden mahsûb oluna ve ehl-i zimmetin üzerine eday-i cizye lâzım gelenlerden eğer bir ferd zill ü sigar ile cizyesin vermeyüb bir tarikle ihtifa ve yahut firar ederse eda-i cizyeden iba'eyledüğü zahir oldukça rakabesi üzerine madrube olan cizyesi alındıktan sonra eşedd-i ukubet ile muakab olunur ve bundan mada memâlik-i mahrusemde vaki'cümle evkaf kurasında sakin ehl-i zimmetin ve havass-ı salâtin ve vüzeray-i izam ve mir-i miran ve mir-i liva ve sairleri ve ocaklıklar ve muhassılık ve voyvodalıklar ⁶ dahil bazı esbaba binaen ifraz ve

¹ işbu kelimesi sonradan ilâve edilmiştir

² Burada «içün» kelimesi eksiktir. karş. Ber. II, s. 645, satır 19.

³ Akçe = 1/40 kuruş

⁴ Burada her halde «cizye» kelimesi eksiktir. karş. B. II, s. 645, satır 21.

⁵ 1 para = 3 akçe (Karş. I.A.)

⁶ Bu tabirlerle ne gibi bir dirlik ve yahut idarî taksim kastedildiğini lâyi-kiyle anlamak, daha esaslı bir tetkike muhtaçtır. Göründüğüne göre Ocaklık tabiriyle irsî bir dirlik beyliği kastedilmektedir. Karş. Dr. Caskel, İslamîca'da, IV, 84 vd. Voyvodalık olarak Avrupada Eflâk, Bogdan vs Erdel vardı :

maktu olanlar ¹ gerek rahip ve batrik ve kissis ve gerek bir tarikte ellerine berat olub tercümanlık ve müsellemlik ve muafiyet iddiasında olanlar mademki iktisap ve amele kadir alub iktisapta mani olur zamanda ve dararet ve mefluc olmak gibi ve yahut ekser amında mariz olmak gibi aزار-ı sahihası olmaya sayir ehl-i zimmetten istisna olunmayub ammenin beyninde şayi ve meşhur, elsine-i nasda mezkûr olan kavlı ile rühbandan cizye alınmaz deyu eda-i cizyeden imtina ettürmeyüb bu makulelerin dahi cizyeleri vech-i sabik üzere cizyeleri yed-i vahidden cem ve tahsil olunmak üzere hatt-ı humayun-u şevketmakrunum sadir olmağın bu berat-ı humayun-u saadetmakrunu verdüm ve buyurdumki sizki kadılar ve a'yan-ı vilâyet iş erlerisiz mal-i cizye irad-ı hazinenin ahlâs ve esiffasını ² olmakla ehl-i zimmetin bir ferdine cizyeyi verme ihtifa eyle ve yahut firar et diyen ehl-i islâma habs-i medid ve darb-i şedide müstahak olduğu zahir ve mübeyyen iken mütenebbih olmayub şöyleki her biriniz beyt ül-mala gadr tariki ile sahip çıkmayub ve bu babda müsamaha etmeyüb miriye gadr ve zarar tarafında olur her kim olur ise olsun elbette ukubet olunmakta tavakkuf olunmaz efrad-ı nasta bir kimesne ehl-i zimmetin bir ferdine sahib çıkmayub gerek bağ u bahçelerde ve çiftlik ve değirmenlerde ter oğlanı namıyle sayir alâkanızda olan ehl-i zimmetin cümlesinden fermanım olduğu vech üzere cizyelerin aldırub bir ferde himaye ve ketm u ihfayı ihtiyar eder iseniz mesmu'-u hümayunum oldukta kadısı azl-i ebed ve yeri hak ³ olunur ve a'yan-ı vilâyet nefy-i beled ve emvâl ve erzakı miriçün ahz olunur ol vecihle muateb olmanızı mukarrer bilesiz ve senki zikr olunan kazalarda vaki ehl-i zimmet nasara ve yahud ve eramine-i Acem⁴ taifelerinin cizyeleri cibayetine memur cizyedar-ı mumailayhsin gereği gibi tekayyüd ve ihtimam edüb bir ferde zûlm ve teaddi ve celb-i mal sebebi ile bir nefer haric kalmamak üzere sene-i mal sebebi ile bir nefer haric kalmamak üzere sene-i mezbure

bunların beylerine Voyvoda denirdi. Anadolu'da Mardin valisi Voyvoda ünvanını taşıyordu. bk. Oppenheim, Braunlich, Caskel, Die Beduinen, c. I, s. 53.

¹ Bu hususi bir cetvelde kayıtlı tebaa için bk. Hammer, des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I. s. 430.

² Esiffası şeklinde oku.

³ Kadı defterinden kaydı silinenler.

⁴ İhtimal burada İrandan nakledilen Ermeniler bahis mevzuudur.

mahsup olmak üzere fermanım olduğu vech ile cizyeleri malın cem ve tahsile mübaşeret eyledikte eda-i cizye eylediği malûm olmak için başka defter tutub kasabada olanları mahallesi ve karyede olanları dahi kezalik karyesi ve kendilerinin ve babalarının ism u şöhretleriyle alâlesami defter edüp hesabını gördükte cizye muhasebesi kalemine teslim etmek üzere hıfz edüb götürsin ve cizyedar evrakı ne tarikle götürmek murad ise evrak vaz edeceği şeyi sene-i mszkürenin evrakı mühürlenenden dört aded mühür ile bu tarafda mühürlenüb memur olduğu kazaya vardıkta Ramazan-ı şerifte hakim ül-vakt muvacehesinde cümle ehali-i vilâyet ve iş erleri marifetleriyle mühürleri kat' ve evrakta olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz' ve kadısı mühürleyüb ve arz ve mahzar ¹ olunub Dersaadetime irsâl oluna ve bundan mada cizyedar-ı mumailiyh memur olduğu kazanın kura ve navahisine gönderdiği kolcularına ² cizye kaleminde mahfuz olan temessüki mühriyle kendüler binefsihi mühürleyüb kolcularına tevzi eyliye ki bir kâğıd ele girdikte cizye kaleminde mahfuz olan temessüki mühriyle tatbik olundukta def-i şüphe olunmak için min ba'd kolcular mühürlemeyeler ve derun-u berat-ı alışanımda mezkûr olan şurut ve kuyudun icrasına ihtimam edüb hilafından ihtiraz oluna şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kılalar.

Tahriren fi'l-yevm is-sani min şehr-i Rebi il-Ahir sene ihda aşer ve mae ve elf ³.

bi makam Kostantıniyye al-mahruse
vasale ileyna fi 5 Ramazan
sene 1111 ⁴

Berat II

Nişan-ı şerif-i alışan-ı samî mekân-i sultanî ve tugray-i gar-ray-i cihanistan-i hakanî hükmü oldurki,

Memâlik-i islâmiyede vaki ehl-i zimmetin üzerine mevzua olub ruuslarına mazruba olan cizye-i beyt ül-mâlin usul-ü emval-i şeriyesinden ve nizam-ı Devlet-i Aliyyenin umur-u külliyyesinden

¹ Burada «vav harfi» fazladır: Arz-ı mahzar şeklinde izafet terkibi olacak

² Kolcularına kelimesi burada yersiz bulunmaktadır, buna mukabil «evrakı» kelimesi yoktur. Karş. Berat II. s. 649 satır. 20.

³ = 27 Eylül 1699

⁴ = 25 Şubat 1700

olmakla mezheb-i Hanefiyye üzere ehl-i zimmet reayanın fakirinden on iki dirhem fıdda bedeli bir dinar ve mütevasıtülhal olanlarından yirmi dört dirhem fıdda bedeli iki dinar ve zahirülgına olanlarından kırk sekiz dirhem fıdda bedeli dört dinar alınmak üzere nizam verülüb ancak Vidin ve Feth ül-İslâm¹ ve Polovine² ve İsfelik³ ve Bana⁴ ve timok⁵ kazalarının cizyeleri evsat ve edna itibariyle cibayet olunmak fermanım olmakla evsatından iki ve ednasından bir Eşrefi Altun cizye ahz u cibayet olunmak üzere bin yüz yirmi iki senesine mahsub olmak üzere sene-i sabık mucibince işbu bin yüz yirmi bir senesi Şaban-ı şerifi guresinden cizyeleri cibayetine mübaşeret olunmak üzere zikr olunan kazaların cizyeleri cibayeti dergâh-ı muallâm Kapucu Başlılarından işbu rafi'-i tevki-i refi'üşşan-ı hakanî iftihar ülemacîd ve'l-ekârim İbrahim dame mecduhu'ya deruhde ve cibayeti tefviz olunmağın yedine verilen işbu berat-ı alışanımda mezkûr olan Vidin ve Feth ul-İslâm ve Polovine ve İsfelik ve Bana ve Timok kazalarının her belde ve karyesinde sakin ve mütemekkin ve mevcut bulunan ehl-i zimmetin bir ferdi hariç kalmamak üzere cümlesinin cizyeleri alınub ve cizyelerin eda eyledikleri malûm olmak için avsat ve edna itibariyle her ferde yedi mühür ile mahtum bir kâğıd verüb ve cemeyledüğü cizye her ne mikdar ise hazine-i amireme teslim ve muhasebesin gördükte ve harc-ı ruznamçe ve muhasebe namıyla bir akçe alınmamak şartıyla ancak tevzi eyledüğü evrakın evsatından dokuz ve ednasından altı para her re's cizyeden kendisine maişet verilüb ve her bir varakdan birer para cizye muhasebesici ve kâtiplerine ücret-i kitabet olmak üzere asıl mal-i cizyeden tarafı miriden mahsub oluna ve memâlik-i mahrusemde evkaf karyelerinde sakin ehl-i zimmetin ve havas ve⁶ salatin-i izam ve vüzeray-i

¹ Feth ül-İslâm (= Kladowo) Tuna kenarında, bu gün, 1800 nüfuslu bir kasabadır, Timok Sancağının içindedir. Karş. J. Th. Zenker, Diktionnaire Turc-Arab-Persan, Leipzig 1866-67.

² Vidin Sancağına tabi olması icabeden Polovine'nin ne haritalarda ne de yer fihristlerinde ismi geçmemektedir. Sırp resmî yer fihristi (Rijecnik Mjesta) bu isim altında Slunj Sancağına tabi üç evli bir çiftliği göstermektedir.

³ İsfelik (= Sverlig) Niş Sancağında Knjazewac'ın güneyindedir.

⁴ Bana (= Banja, Swrliska).

⁵ Bu isim Tuna'nın sağ tarafına dökülen bir nehrin adından gelmektedir. Eski Bulgar-Sırp hududu üzerindedir.

⁶ «vav» harfi burada fazladır, izafi terkip olacak.

kiram ve mir-i miran ve mir-i liva ve sayirlerinin haslarına ve ocaklıklar ve muhassıllık ve voyvodahlıklara dahil olanlar ve bazı esbaba binaen defterden ifraz ve maktu olanlar gerek rahip ve batrik ve gerek kissis ve gerek bir tarikiye ellerine berat alub tercümanlık¹ ve müsellimlik ve muafiyet iddiasında olanlar mademki iktisaba ve amele kadir olub iktisabdan mani olur zamanda ve dararet ve mefluc ve yahut ekser amında ibtilây-i maraz gibi a'zar-ı sahihası olmaya sayir ehl-i zimmetten istisna olunmayub ruhbandan cizye alınmaz deyu halk beyninde meşhur ve elsine-i nasda mezkûr olan kavlı ile taallül ve eday-i cizyeden imtina ettürmeyüb verilen fetvay-i şerife² mucibince bu makulelerin dahi cizyeleri vech-i sabık üzere yed-i vahidden asnaf-ı sani³ itibariyle cem ve tahsil ve zaman-ı sabıktan ilâ haza'l-an ehl-i zimmet reayanın cizyeleri cibayetine memur amillerin maişetleri canib-i miriden hesablarına mahsub olunur iken bundan akdem seferlerin imtidadı ve masarifin kesreti hasebiyle biliktiza cizyedarlardan peşin alınmakla cizyedarlar dahi peşin verdik deyu evsattan iki Eşreff ve ednadan bir Eşrefiden ziyade kendüleri için dahi başka maişet talebiyle taaddiye tasaddi etmeleriyle ehl-i zimmet reayanın iztirab hallerine bais oldukları sem-i hümayunum lâhik olmakla cizye umurunun cümle taaddiyattan arı vechile hüsn-ü nizamı ve ehl-i zimmet reayanın saye-i şafkat-i padişahanemde istirahat-ı aramı murad-ı hümayunum olmakla reaya fukarasına merhamet ve cizyedarlara dahi suhulet için geçen sene cizyedarlardan peşin ve cayize ve sayir harc namiyle bir nesne alınmamakla cizyedarlar dahi inşaallâhu taalâ cibayetine mübaşeret eylediklerinden sonra emval-i cizyeyi tahsil ve vakti ile taksitlerin hazine-i amireme irsâl ve teslim eyleyüb ve berat-ı alışınamda tayin ve tasrih olun-

¹ Yalnız yabancı tercümanlar, vergi vermekle mükellef olan tebaa sınıfına dahil değildiler, Bk. Hammer, Des osman. Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I. s. 135.

² İhtimâl burada, cizye hakkında Müftü Feyzullah Ef. tarafından verilen bir fetva kastedilmektedir. Berat I de bunun yerine «ferman» kelimesi geçmektedir.

³ Burada sani kelimesi yerine isnan kelimesinin bulunması icabederdi. Yani din adamları ikinci sınıfa göre değil, bilakis her üç sınıfa göre ve hususî hallerde lki sınıfa göre baş vergisini vereceklerdi Berat I aynı yerde, «vechi sabık üzere» tabiri geçmekte ve daha vazıh olarak başka bir beratta (Defter 38, s. 131, satır 19) «evsat ve edna şurutu itibariyle» denmektedir.

duğu miktardan bir akçe ve bir habbe ziyade mutalebesiyle reaya teaddi olunmamak üzere fermanım olmağın ancak mukta-zay-i hale göre bu ana değin acalet tahsil olunduğundan reaya za'f-ı hal iras edüb amma tedricle tahsil olunduğu surette cizyeleri akçesini tedarikte ribahorlara müracaat etmeyüb kendü mekâsiblerinden peyda ve sühulet ile cizyelerin eda edüb mevcud olanların takviyetlerine ve diyar-ı aharda olanların dahi kadimi yerlerine ricatlarına bais olmakla işbu sene-i mubarekede ehl-i zimmet kefere ve yahudanın cizyeleri ayende ve revendelelerinden ve defaten edaya kadir olanlarından madasının cizyeleri tedricle tahsil ve cizyedarları dahi dört taksit ile hazine-i amireme teslim eylemek şartıyla cibayet olunmak üzere fermanım olub ve bu vech üzere suret-i nizam verilmeğın inşaallâhu Tealâ taksiti evveli Ramazan-ı şerifin on beşinde ve taksit-i sani İyd-i Adha'da ve taksit-i salis Reb'ul-Evvel'in on beşinci günü ve taksit-i rabi'-i Cemazilâharın on beşinci günü ber vech-i tekmil hazine-i amireme teslim eyleyeler amma emval-i cizye cizyedarlara taksit olunmuştur deyu ehl-i zimmet reaya daha teallül etmeyüb üzerlerine edası lâzımgelen cizyelerin vakti ile edada tehavün ve tekâsül eylemeyeler ve berat sicille sebt için muhakime vardıklarında kadılar dahi bir nesne taleb eylemeyüb ve ehl-i zimmet reayanın cizyelerine müteallik davaları zuhur eyledikte mahkeme harcı namıyla ve gayr tarikile ahz u celb-i mal sevdasında olmayub muktezay-i şer'-i kadim üzere olmakule daaviyi hasbî fasl u hâsm eyleyeler bahusus cizye cibayeti hususunda bize bir faide-i aide değildir deyu umur-u cizyenin kesr ve tatiline sebep olacak vaz ve hareketten bigayet isga eyleyeler ve emr-i şerifimle sual olunmadıkça ehali-i vilâyetin murabaha ile vesair tarikile ahvali kuraya karışanların ihbarıyla reayayı tahrik ve cizye tahsilinin tatiline bais olacak mevaddı arz u i'lâm eylemeyeler ve cizyedarlar dahi reayaya size mehl verdik deyu mühlet zımında asıl cizyelerinden ziyade akçe zam edüb bu takrib ile taaddi eylemeyeler şöyleki bundan sonra eğer cizyedarların ve eğer kadıların keyfiyyet-i ahvalleri sirren ve ciharen ve müteakiben ve mütevaliyeten tefahhus ve teccessüs olunub cizyedarların işbu berat-ı alışanımda tasrih olunan şuruta mugayir vaz'u hareketleri zuhur eder ise sayire mucib-i intisah olacak vech ile bilâ tereddüd şeran lâzımgelen cezaları tertib olunur alelhusus mal-i

cizye nassan ve ictihaden icabeden varidat-ı şeriyeden olup tavaif-i kuzata tahsilinde ianet lâzime-i zimmet için her kangısından cizye umuru halel verir vaz'u hareket vaki olur ise nefy-i beled ve azl-i ebed gibi muakabet ile mücazat olunalar ve ehl-i zimmet reayadan sukut-u cizye müstelzim olur özürden salim iken zill u sıgar ile müstehak oldukları cizyelerin vermemek için bivech özür iradına ictira ve yahut bir yerde ihtifa edüb hasılı cizyelerin edadan bir tarik ile iba ederler ise defatla hallerine merhamet olunmuşken bu güne şirrete cesaret eyledikleri için şar'ile keyfiyetleri mübeyyen olduktan sonra ahz ve kürek çekmek üzere tersane-i amiremde olan çekdirir sefinelerine vaz'oluna deyu sadir olan hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum mucibince bu berat-ı alışan-ı mevhibet feşanı verdim ve buyurdumki vech-i meşruh üzere şerefyafte-i sudur olan hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum mucibince işbu berat-ı madelet gayatımda tafsil ve beyan ve tasrih ve ayan olunan şurut ve kuyudun icrasına muraat olunub dahi ehl-i zimmet reayanın cizyeleri tahsiline eğer kadılar ve ayan-ı vilâyet ittihad ile cizyedarlara ianet eyleyüb efrad-ı aferideden bir ferd vechen min al-vücuuh muhalefet eylemeyeler ahali-i vilâyetten her kim ehl-i zimmet reayaya sahib çıkub bizim bağ ve bağçelerimizde ve değirmen ve çiftliklerimizde çoban ve ter oğlandır deyu ve sayir bahane ile cizyelerin verdirmeyüb bu güne harekete cesaret ederler ise bais-i hazelân-ı ebed olur muakabat-ı şedide ile muakab olacakların mukarrer ve muhakkak bilüb ve eğer kadılar dahi bu makulelerin tarafında bulunup sözlerine müsaade ederler ise isimleri ceride-i hükümetten hak olunub ebed ül-abad mahzül ve menküb kalacakların teyakkun edüb selâmet-i halleri için kemal-i intibah üzere hareket eyleyeler ve ehl-i zimmet reaya dahi kendulere bu kadar merhamet olunmuşiken cizye vermemek için bir yerde ihtifa etmeyüb ve tarik-i şirrete gitmeyüb üzerlerine lâzımgelen cizyelerin berat-ı alışanımda taayyün olunduğu üzere cizyedarlarına bitemam eda ve teslim eyleyeler ve eday-i cizyede muhalefetleri ve şirretleri zuhuriyle müddet-i medid kürek çekmekten kemâl mertebe hazer eyleyeler ve cizyedarlar dahi berat-ı alışanımda taayyün olunandan ziyade ehl-i zimmetten bir nesne ziyade talep etmeyüb vechen minelvücuuh taaddı eylemeyeler ve eğer taaddileri

istima olunur ise derakab azl ve yerlerine ahar kimesneler nasb u tayin olunduğundan mada bilâ tereddüd şar'la lâzım-gelen cezaları tertib olunacağıın muhakkak bilüb ana göre ziyade istikamet ile hareket eyleyüb sene-i mezburede فرمانım olduğu üzere ehl-i zimmet reayanın cizyeleri malın cem'u tahsil ve her nefer cizyesi malın eda eylediği malûm olmak için başka defter tutup kasabada olanları mahallesiyle ve karyede olanları dahi karyesiyle ve kendulerinin ve babalarının isimleri ve şöhretleriyle alâ'lesami tahrir ve defter hesabı görüldükte cizye muhasebesi kalemine teslim eylemek üzere hıfz edüb Der-i Devletmedarıma götüre ve cizyedarlar mahalline götürecekleri cizye evrakını ne tarikile götürmek murad ederler ise vaz edeceği nesne sene-i mezburenin evrakı mühürlenmiş dört adet mühür¹ ile memhuren götürüb memur olduğu kazaya vardıkta hakim ül-vakt muvacehesinde Şaban-ı şerif guresinde ahali-i vilâyet ve iş erleri marifetleriyle mühürleri kat ve evrakta olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz ve vilâyet kadısı mühürleyüb Dersaadetime irsal oluna ve cizyedar-ı markum memur olduğu kazanın kura ve nevahisine gönderdiği evrakı cizye kaleminde mahfuz olan mühriyle mühürleyüb kolcularına tevzi eyleyeki hin-i iktizada def-i iştibah için tatbik olunub min ba'd kolcuları kâğıt mühürlemiyeler ve derun-u berat-ı alışanımda mezkûr olan şurut ve kuyudun icrasına her biriniz ziyade ihtimam edüb hilâfiyle vaz'u hareketten bigayet ihtiraz edeler şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kı-lalar tahriren fi'l-yevm il-hamis min şehri Receb il-Ferd li seneti ihda ve işrin ve mae ve elf².

Kostantiniyye

al-Mahruse

vasale ileyna fi gurreti Şaban il-Muazzam
li seneti 1121³

¹ Mühür adedi muhtelif devirlerde değişmiştir; 3-7 arasında tehalûf etmektedir.

² = 10 Eylül 1709.

³ = 6 İ. Teşrin 1709.

Kullanılan eserler

- A y n i A l i, Kavanin-i Al-i Osman der hulâsa-i madamin-i defter-i divan, Istanbul 1280 H.
- B a b i n g e r, F., Das archiv des Bosniaken Osman Pascha . . . Berlin 1931.
- „ „ „, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927.
- Barbar, Leo, Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683. Wiener Staatswissenschaftliche Studien, Bd. 13, I. Heft, Wien 1916.
- Becker, C. H., Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam, 2 Teile. Strassburg 1902-3.
- „ „ „, „Djizya“, E. I.,
- „ „ „, Islamstudien, Leipzig, Bd. I, 1924; Bd. II, 1932.
- „ „ „, Papyri Schott-Reinhardt I. Heidelberg 1906.
- Behr n a u e r, W. F. A., Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des Osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen. in: ZDMG, Bd. 15.
- Bélin, M., Essais sur l'histoire économique de la Turquie. Paris. 1865.
- „ „ „, Fetoua relatif à la condition des Zimmis, J. A. série IV., t. 18
- van Berchem, M., La propriété territoriale et l'impôt foncier, étude sur l'impôt du Kharâğ. Leipzig 1886.
- Björkmann, W., Ofen zur Türkenzeit. Hamburg 1920.
- Brockelmann, C., Geschichte der islamischen Völker und Staaten. München und Berlin 1939.
- Ellsner, J., Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei. . . , Berlin 1737.
- Fagnan, E., Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier. Paris 1921.
- Fekete, L., Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest 1926.

- „ „, Türkische Schriften aus dem Archiv des Palatins Nikolaus Esterházy 1606 - 1645. Budapest 1932.
- Gerlachs, Tagebuch. Frankfurt a. M. 1674.
- Grzegorzewski, J., Z Sidžyllatów rumelijskich epoki wyprawy Wieden'skiej akta tureckie. Lwówie 1912.
- Hajek, Alois, Bulgarien unter der Türkenherrschaft. Stuttgart-Berlin. Leipzig 1925.
- von Hammer, J., Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, 2 Bde. Wien 1815.
- „ „ „, Geschichte des Osmanischen Reiches. 10 Bde. Pest 1827 - 1835.
- „ „ „, Über die Länderverwaltung unter den Chalfate. Berlin 1835.
- Handbuch zur Kenntnis der Geschichte der Provinzen und der Staatsverfassung des türkischen Reiches. Prag und Leipzig 1789.
- Heidborn, A., Droit public et administratif de l'Empire Ottoman 2 Bde. Vienne - Leipzig 1908.
- Ichtschieff, D., Istoritscheski prinos za „woyniganite,, pri turskata woyska ot 1374 dori do g. 1839 g. sled R.Chr.-do Tanzimata „Otdelen otpetschatak ot „Perioditschesko Spissanie,, kn. LXVI).
- „ Prinos kam waprossa za sipachiite w Osmanskata darjawa... (Zbornik za narodni umotworenia, nauka i knijnina, kn. XXV, 1910).
- Jirecek, C. J., Geschichte der Bulgaren, Prag 1876.
- Jorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha 1908-1913.
- Juynboll, Th. w., Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden und Leipzig 1910.
- Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer. Wien 1887.
- Kraelitz-Greifendorst, Fr. von, Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches. Wien 1919.

- Von Kremer, A., *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. Wien 1875-1877.
- Lybyer, A. H., *The gouvernement of the Ottoman Empire*. Cambridge 1913.
- Marsigli, Le Comte de, *L'état militaire de l'Empire Ottoman*. Amsterdam 1732.
- Mawerdī, *Al-ahkām as-Sultaniya, Les statuts gouvernementaux, Ostrorog tarafından tercüme edilmiştir*.
- Millî tettebbu'lar mecmuası. İstanbul 1931.
- d'Ohsson, M., *Tableau général de l'empire Othoman*, 7 Bd. Paris 1824.
- de Pinon, C., *Voyage en Orient, publié avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet*. Paris 1920.
- Raşid, *Tarih-i Raşid*.
- von Tornau, *Das Eigenthumsrecht nach moslemischem Rechte*. ZDMG, Bd. 36, 1882.
- de Tournefort, M. P., *Relation d'un voyage du Levant*. Amsterdam 1718.
- Wellhausen, J., *Das arabische Reich und sein Sturz*. Berlin 1902.
- Worms, *Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans et subsidiairement en Algérie*, J. A. série III, 14; série IV. 18, 19.
- Zinkeisen, W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 7 Bde. Hamburg und Gotha 1840-1863.
-

BİBLİYOGRAFYA

W. Tiesenhausen. Altınordu tarihine ait materyeller dergisi II. cilt. (*Sbornik materialov otnos. k istorii Zolotoy Ordı*). Moskova-Leningrad 1941, 305 sah.

Bundan tam 60 yıl önce bu mesainin ilk I. cildi neşredilmişti (1884). Bu birinci cilt arapça kaynaklardan Altınordu tarihine ait metinleri ihtiva etmektedir. Bu eser Prof. İsmail Hakkı İzmirli tarafından yapılan türkçe tercümeleriyle beraber *Altınordu devleti tarihine ait metinler* adıyla 1941 de Maarif Vekilligi tarafından yayınlanmıştır.

Tiesenhausen bu mesaisinin ikinci cildini teşkil edecek olan farsça metinleri de toplamış ve kısmen işlemiş, fakat ikmâl edemeden 1902 de vefat etmiştir. Topladığı materyeller 1908 de kızı tarafından Akademi yanındaki Asya Müzesine verilmiştir.

Altınordu devletinin tarihi Rus tarihini yakından ilgilendirdiği için Rus bilginleri bu konu üzerinde çoktanberi çalışmaktadırlar. Daha 19. asır başlarında Rusya İlimler Akademisi, Altınordu tarihi yazdırmak için bir müsabaka ilân etmişti. Salâhiyet sahibi Rus bilginlerinin itiraflarına göre, bu konu üzerinde şimdiye kadar kanaat verecek bir eser yazılmamıştır. Bunun sebepleri «Materyeller» in bu cildine Akademi namına yazılan *Önsöz*'de izah edilmektedir. Bu izaha göre, Altınordu devletinin dahilinde hiç bir tarihî eser yazılmamıştır, yahut böyle bir eser bize erişmemiştir. Sikkeler ve başka maddî kültür eserleri pek önemli kay-

naklar olmakla beraber bu büyük devletin tarihini temamiyle aydınlatmaya kâfi değildir. Altınordu tarihine ait yazılı malûmat bu devletle o veya bu suretle münasebetlerde bulunmuş olan kavimlere mensup müelliflerin eserlerinde bulunur. Bu malûmat o kadar çok ve dağınık ve o kadar muhtelif dillerde - Rus, Leh, Macar, Latin, Ermeni, Gürcü, Arap, Fars, Türk va Çin dillerinde - yazılmıştır ki bunların hepsinden faydalanabilmek kolay bir iş değildir, belki imkân dışındadır. Diğer cihetten bu müellifler Altınordu olaylarını söz konusu ederken ancak kendi ülkelerini ilgilendirenlerini yazarlar ki bunlardan Altınordu devletinin siyasi, içtimai ve iktisadi teşkilâtını ve iç durumunu öğrenmek güçtür. Bundan dolaydır ki Altınordu tarihini yazabilmek için önce bu kaynaklarda bu devlete ait yazılan malûmatı ihtiva eden metinleri ve Rusça tercümelerini yayınlamak lüzumu anlaşılmıştır. İşte bunun üzerinedir ki W. Tiesenhausen başlamış olduğu mesaiyi Sovyetler Akademisi devam ettirmeğe karar vermiş, *Altınordu tarihine ait materyeller*'in II. cildini de yayınlamıştır.

Tiesenhausen'in topladığı materyeller ve yaptığı tercüme Rus müsteşriklerinden A. A. Romaskeviç ile S. L. Volin tarafından yeniden tanzim ve tertip edilmiştir: Tiesenhausen'in hazırladığı metin ve tercümeleden bir çoğu çıkarılmıştır: çünkü bunlardan bir çoğunun neşredilen başka kaynaklarda verilen malûmata yeni bir şey ilâve etmedikleri görülmüştür. Mu-

hammed İbn Hinduşah'ın دستورالکاتب فی تعیین المراتب adlı eseri de bu cilde konulmak üzere Tiesenhausen tarafından istinsah edilmiş ise de çıkarılmıştır. Moğol devrinde İran'ın içt.mâî teşkilâtını ve idare sistemini tetkik için çok zengin bir kaynak olan bu eserin ayrıca yayınlanacağı bildirilmektedir, ki tarihçiler için önemli bir müjdedir.

Altınordu tarihine ait materyeller'in bu II. cildinde neşredilen materyeller şunlardır:

1 — *Tabakat-i Nasiri*'den. Kalkutta'da basılan nüshadan alınmıştır (tercüme)

2 — *Cihanguşai - Cüveyni* 'den (GMS) (tercüme).

3 — *Selçuk Name* (muhtasar İbn Bibi) den (tercüme).

4 — *Camî'at-tevarih*. Reşid - ed - Din'den (terc..)

5 — *Tarih-i Vassaf* (Bombay basımından) (terc..)

6 — *Tarih-i -güzide* Hamdullah Kazvini'den(terc..)

7 — *Tarih-i -güzide zeyli*'nden (terc..)

8 — *Tarih-i Şeyh Üveys* (Leyden Akademisi kütüphanesindeki tek nüshadan) (tercüme ve metin).

9 — *Zafer Name-i Nizam-ad-Din Şami* (F. Tauer'in neşrettiği nüshadan metin ve tercüme).

10 — «İskender anonimi» nden tercüme ve metin. Akademi yazmasından.

11 — *Hafız Abru*'dan tercüme ve metin (Akademi nüshasından).

12 — Şeref -ed-Din Yezdi'nin *ZN*. mukaddemesinden tercüme ve metin.

13 — Abd-ar-razzak'ın *Matl-üs-sadayin*'inden tercüme ve metin.

14 — «Şeceret-ül -Etrak» (anonim) dan tercüme ve metin (British Museum nüshasından).

15 — Kadı Ahmet Gaffari Kaz-

vini'nin *Nusah-i-Cihanara*'sından (Brit. M. nüshasından) tercüme ve metin.

16 — *Tarih-i Haydari*'den tercüme ve metin (Rus Devlet kütüphanesi yazmasından).

Metin tercümeleri faydalı notlarla tahşiye edilmiştir. Moğolların batı seferleri hakkında verilen malûmatta adı geçen kavim, şehir ve şahıs adlarını muhtelif nüshalardaki varyantları ve transkripsiyonları verildiği gibi bazı kavim ve şehirlerin tayini tercübesi de yapılmaktadır. Bu ciltte metinlerin hepsi verilmemiş, birçoğunun yalnız Rusça tercümeleri ile iktifa edilmiştir, ki bu kıymetli eser için eksiklik sayılabılır. Yalnız tercümeleri verilen metinlerin aslı basılmış olması buna sebep gösterilemez sanırız. Çünkü basma eserlerden de tercüme ve metinler verilmiştir.

Sovyet inkilâbından sonra Altınordu tarihine ait bir kaç mühim monografi de neşredilmiştir. Bunlardan N. İ. Veselovski'nin *Altınordu tümen beylerinden Nogay ve zamanı* (Zap. R. Ak. Nauk. 1922, c. XIII), A. Yakubovski'nin *Doğuda feodalizm. Altınordu'nun paytahtı Bereke'nin sarayı* (Leningrad 1932) ¹, Yakubovski ile Grekov'ın müşterek yazdıkları *Altınordu* (Leningrad 1937) adlı eseri Altınordu tarihini aydınlatmak yolunda atılan önemli adımlardır. Bu monografiler bize Altınordu devletinin iç yüzünü tanımağa yardım etmektedirler. Malûmdur ki Altınordu tarihinin dış yüzünü Tiesenhausen ve diğer bilgin müsteşriklerin toplayıp neşrettikleri materyellerden yahut doğrudan doğruya kaynaklardan epeyce öğrenilmiş bulunuyorsa da iç yüzü hâlâ muam-

¹ Bu monografi hakkında Abdülkadir İnan. *Doğuda Feodalizm...* (Türkiyat mecmuası, 1935 C. III, S. 307-310).

ma gibi durmakta idi. Meselâ Altınordu'nun islâmlaşmasında rol oynayan dahili sebepler bugüne kadar iyi öğrenilmiş denemez. Altınordu için bu büyük tarihi olayın sebebi olarak Altınordu'nun Mısır Kıpçak devletiyle siyasi münasebeti ve İlhanlılarla olan rekabeti gösterilmektedir. Halbuki bunlar hadisenin dış görünüşüdür. Dahilde hristiyan Kıpçakların veya müşriklerin (budist ve şamanistlerin) islâm dinine karşı durum ve münasebetleri, Altınordu devletinin inhilâl ve sukutunda rol oynayan dahili sebep ve âmiller, Altınordu'nun şimal ve cenubunda bulunan eski Türk-islâm kültürü ve şehir hayatı yerleşen sahalarda (Bulgar ve Harzem'de) yaşayan yerli halk ile esas hâkim olan göçebeler arasındaki münasebetler ve s. gibi konular iyi ve teferruatıyla incelenmiş değildir. Bilhassa Altınordu'nun inhilâl ve sukutu, ortalıkta dolaşan bir fikre göre, Timur'un Toktamış üzerine seferiyle izah edilmektedir ki hiçbir esaslı araştırmaya dayanmaz; bu sefer Altınordu devletinin yıkılış tarihinde birbirini takip eden halkaların sonu ve dışarıdan görülebilen halkasıdır. Bu izaha inananlar bu devletin dayandığı kütlenin göçebe boyolar olduğunu, bunlar arasında devletin kurulduğundan beri sürüp gelen mücadeleleri, Edgü beğın Mangıtlarını, Canıbek ²

² Bu hanın adı *Canıbek*, kardeşinin adı *Tınıbek*'dir. Özbek (eski telaffuza göre: *Özübek*), Canıbek ve Tınıbek adları hep bir mana ifade ederler ki, *Canı pek* = *muhkem* demektir. Bu adlardaki *bek* "Bey" demek değildir. (krş. Prof. M. Fuad Köprülü. *Türk Edebiyatı* tarihi, İstanbul 1926, S. 358).

hanın ölümünden sonra (1357) Altınordu'da devam eden kargaşalıkları dikkat nazarına almıyorlar... Bütün bunlar Altınordu'nun inhilâl ve sukutunu hazırlamış bulunuyordu; Timur'un seferi bu yıkılışı çabuklaştırmış oldu. Altınordu hanları göçebeleri yerleştirmemiş, Harzem, Bulgar ve Kırım gibi kültür sahalalarına malik oldukları halde göçebe devlet olarak kalmış.. Bu devletin en son büyük hanı Toktamış bile, tarihî olayları çok iyi aksettiren Kırım, Nogay ve Kırgız-Kazak destanî rivayetlerine göre, yaylarından, at sürülerinden binlerce koyun ve kuzularından ayrıldığına ağlamıştır....

Altınordu ilk kuruluşunda bile inhilâl unsurlarını içinde bulunduruyordu: Kırıma ve Tunaya mutlak hâkim olan Nogay ve «orda» sı, *Ak Orda* ile *Kök Orda* ³ hahedanı arasındaki rekabet bu inhilâlin ilk tohumları idi. Bütün bu meselelerin aydınlatılması için sürekli mesailere lüzum vardır. W. Tiesenhauzen'in mesaileri bu yolda atılan en önemli adımlardır. Bu «Materyaller» tarih meraklılarını kütüphaneleri dolaşmaktan kısmen kurtarmaktadır.

Abdülkadir İNAN

³ Altın Orda = Altınordu adına şark eserlerinde raslanmıyor; bu terim aslında rusça *Zolotaya Orda*'nın türkçeye tercümesidir. Şark kaynaklarına göre Cuci ulusu *Ak Orda* ve *Kök Orda* adıyla iki "orda" ya ayrılırdı. *Anonim İskender*'e ve *Ebulgazi*'ye göre doğudaki "orda", *Ak Orda*, batıdaki *Kök Orda*'dır. Rus kaynakları doğudaki "Orda", yi "Kök Orda", tesmiye ederler. Hosrev-ü Şirin'e göre *Ak Orda* batıdaki ordadır. "Ak Orda", yı Rusların *Altınordu* tesmiye etmeleri ihtimal ki Ötemiş hacı tarafından yazılan "Dost Sultan", tarihindeki rivayetle ("... han bularğa üç öрге saldı: *Altın bosağalı ak örgenü* Sayın hanğs saldı...., ZWO, XV, 23) izah edilebilir. ("Altın bosağa", = altın eşik).

Doktor Hâmit Zübeyr Koşay. *Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme*. Ankara 1944, XX-361 sah., 140 resim.

Maarif Vekilliği Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürü Doktor Hâmit Zübeyr Koşay'ın hazırladığı bu eser Maarif Vekilliği tarafından yayınlandı. Bu kıymetli eserde Türkiye Düğünleri konusu üzerine muhtelif dergilerde yayınlanan, hususî ellerde ve müellifin kendisinde bulunan malzemeler ilmi metodun taleplerine uygun olarak tasnif edilmiş ve toplanmıştır «Türk düğünleri» nde toplanan malzeme, Türk aydınlarının memleketimizin en ücra köşelerinde bile folkloru nasıl sarıldıklarını göstermesi bakımından da çok önemlidir.

Halkı Cumhuriyet rejiminin kuruluşundan beri aydınlarımızın etnoğrafya ve folkloru karşı ilgi ve sevgi göstermeleri pek tabii idi. Türk Ulusunun derin halk tabakalarında binlerce yıllardanberi sürüp gelen kültür faaliyetinin nesilden nesile intikal eden maddî ve manevî kıymetli mahsüllerinin muhafaza olunduğu meşrutiyet devrinin aydınlarına da malûmdur; fakat bu mahsülleri meydana çıkarmak, incelemek, kıymetlilerini korumak ve bunlara yeni istikamet vererek geliştirmek onlar için arzudan öteye geçememiştir. Cumhuriyet devri aydınları seleflerinin bu arzularını pek parlak bir surette başardılar. Doktor Hâmit Zübeyr Koşay tarafından tasnif edilen malzeme bu başarının en önemli örneğidir.

Malûm olduğu vechile evlenme müessesesi her milletin bütün varlığının temelini teşkil ediyor ve maddî ve manevî mahsüllerinden en güzellerinin tezahürüne vesile oluyor. Bunun içindir ki her milletin millî kültür konusu

üzerinde çalışan folklorcu ve etnoğrafyacıları düğün görenek ve geleneklerine, düğün münasebetiyle kullanılan bütün eşyanın tavsif ve tasvirine önem verirler.

Düğün görenek ve gelenekleri yalnız o veya bu ulusun evlenme ve aile müessesesi tarihinin gelişme ve olgunlaşma seyrinde geçirdiği muhtelif merhaleleri öğrenme bakımından değil, fakat bütün beşeriyetin evlenme ve aile tarihini, etnolojinin en karışık meselelerinden birini halletmeğe yardım edecek bir malzeme vermektedir. Çünkü hiç bir medenî millet kendi ırkı veya oturduğu bugünkü toprağı üzerinde kendini Çin seddi içerisine kapatıp kültürünü geliştirmiş değildir.... Her hangi bir millet, millî kültürünü ne kadar geliştirmiş ve olgunlaştırmış olursa olsun, en eski iptidai devirlerin bazı hâtıralarını ve geleneklerini bu güne kadar sürükleyip getirmiştir; bilhassa evlenme ve aile gibi muhafazakâr müesseseler tarihten önceki karanlık devirlerin en iptidai şekil ve geleneklerinin derin veya silik hâtıralarını taşırlar. Bunlar *ıçtimaî müstehase*'lerdir ki tarihten önceki devirlerde yaşayan iptidai cemiyetlere dair fikir edinmek için en önemli malzeme teşkil ederler. Doktor Hâmit Zübeyr Koşay'ın verdiği malzemelerde de bu bakımdan dikkate değer birçok *ıçtimaî müstehase*'ler vardır. : nişan takma, silâh boşaltmak, kız tarafının güveği tarafından gelenlere karşı soğuk ve düşmanca muameleleri (sahife 58-61, 79-84, 268 ve baş.) sağdıç, kuşak, gelini ata bindirme, gelinin konuşmaması («gelinlik etme» sah. 323), ve kız *değiştirme* gibi unsurlar çok eski devirlere ait evlenme adetlerinin kalıntılarıdır. Biz bunları başka bir yazımızda inceleye-

ceğiz ; burada ise ancak bir iki unsura temas etmekle iktifa edelim.

Etnoloji bakımından çok önemli olan "kız değişirme âdetleri,, Türkiyede ancak bir yerde tesbit edilmiştir (sah. 84). Orta Asya Kazak-Kırgızlarında bu âdete çok tesadüf edilir : buna *karşı kudalık* (karşı dünürlük) denir. Bu âdete göre evlenme şekli çok eski devirlerin hâtırasıdır. *Karşı dünürlük* âdetini "kalın malı (ağırılık) vermekten kaçınma,, ile izah etmek doğru değildir : bu âdet L. Morgan'ın *punalua aile* dediği ailenin kalıntısıdır. *Havay'*lıların *punalua'sı* (=arkadaş, yoldaş) çok eski devirlerdeki Orta Asya iptidai topluluklarının *adaş, sağdıç* terimleriyle ifade ettikleri mefhumun aynıdır. Bizim bugünkü *adaş* kelimesi, *punalua aile* şekli değiştikten sonra *ad+eş* yahut *at+taş* diye yapılan halk etimolojisi neticesinde yeni bir mefhum için kullanılmaya başlamıştır, ki menşei bakımından «ad= isim» kelimesiyle hiç bir ilgisi yoktur.

Eski türkçede *adaş* ve *sağdıç* terimleri aynı anlamı ifade ederler : «dost, arkadaş» (DLT, 1, 155; «sağdıç» 1. 455, 111, 374) demektir. Türk lehcelerini çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmud her iki kelimeyi arapça «سديق صدیق» kelimesiyle tercüme etmiştir. Eski türkçedeki *adaş* آداش kelimesi eski anlamını yakutçada muhafaza etmiştir : «*atas* = dost, arkadaş, yoldaş» (Pekarski 1, 190, Seroşevskiy «Yakutı», s. 551). Dikkate değer ki yakutçada «*adasta-*» biri biriyle bir şey *değiştirmekle dost olmak* demektir. Kazak-Kırgız lehcesinde «*ataştır-*» kızı nişanlamak anlamındadır ki çok eski bir devrin izini taşıyor. Kırgızçada *adaş* d/y tebedülü ile *ayaş* olmuştur «dost» demektir (Yudahin «Kırgız sözlüğü» S. 19).

Kazak-Kırgızlarda hemşirenin oğluyile erkek kardeşin kızını evlendirme âdeti yaygındır. Bu âdet Frazer'e göre «*hemşireleri değiştirme,,* ile evlenmenin olgunlaşmış şeklidir. «Türkiye Türk düğünleri,, nde toplanan malzemede bu âdete tesadüf edilmiyorsa da Yürük ve Türkmenler arasında izleri bulunması mümkündür.

«Türkiye Türk düğünleri,, nde ancak bir yerde, Lâpseki Çardak köyünde Bay Uluğ İğdemir tarafından tespit edilen bir âdet dikkate değer mahiyettedir. Bu, *nikâtan önce merasimle güveyi traş etmek* âdetidir (sah. 244). Eski Orta Asya kavimlerinden S'yenbi'ler nikâhtan önce güveyi traş ederlerdi (Hyacinth I, 161 ; W. Eberhard, Çin'in şimal kom. sah. 45).

Türkiye düğün tavsiflerine göre Türkiyede *ekzogami* izleri pek siliktir. Bu usulde evlenme izleri ancak erkek tarafından gelenleri soğuk ve hatta düşmanca karşılama (mesele sah. 60, 195 v. b) «silâh atma,, , kızın kardeşiyle yapılan pazarlıklar gibi âdetlerde görülüyor. Düğün türkülerinde ise *ekzogami* hatıraları pek açık olarak göze çarpmaktadır. Örnek olarak birkaç türkünden parçalar alalım :

Analar besler hurma ile
El oğlu döğer yarma ile
Git kızım sağlıklarla
Sil gözünü yağlıklarla (S. 155).
Odun alır kucığına
Varır elin ocağına
El oğlunun kucığına (S. 172)
Esvap yuduğum taşlar
Gölgelendiğim ağaçla
Gidiyorum arkadaşlar
Gidiyorum elinizden (S. 184)
Alın, yeşilin aldımı
Seni boylara yatlarla verdimi ?
(S. 239).

Türkiye Türk düğünlerinde tesadüf edilen terimler de yalnız dilbilgisi bakımından değil, fakat Türk ailesinin inkişaf ve tekâmül tarihini inceleme için de çok önemlidir. Batı türkesinde unutulduğunu zannettiğimiz bir çok terimlerin düğün âdetlerinde yaşadığını görüyoruz (meselâ *enişte* yerine *özne* yezne DLT, III, 35).

Dr. H. Z. Koşay'ın bu eseri folklor ve etnoloji sahalarında çalışanlarımız için örnek tutulacak bir kitaptır. Sayın müellifini kutlar ve diğer milli âdetlerimize dair malzemeleri de derin vukuf ve bilgisiyle tasnif ve telif etmesini bekleriz.

Abdülkadir İNAN

RAPORLAR :

ORTA, DOĞU VE KUZEY ANADOLU'DA YAPILAN TARİH ÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

İ. KILIÇ KÖKTEN

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Enstitüsü Asistanı

1944 yılı hafriyat mevsimine girerken Türk Tarih Kurumuna sunduğum ön raporda maksadımı ; orta, doğu, kuzey Anadolu mintakalarında araştıracağım yerleri sırasıyla belirtmiştim.

Kurum bu raporun, Samsun bölgesi hariç, kalan kısımlarını aynen kabul etmişti. Şimdi burada ağır ağır ilerlemiş, görerek işlenerek bitmiş olan gezinin neticelerini bildirmeden önce raporda tesbit edilen mintakaların hususiyetini ve tahakkuk etmiş olan tahminleri sayın okuyucularıma arz etmek isterim :

Ön Rapor

1 — 1 Mayıs 1944 tarihinden itibaren Kars vilâyetine giderek Azat Köyü içindeki höyükte sondaj yapacağım. Yolculuk günleri dahil Kars'ta 17-20 gün kalacağım. Bu suretle Kars'ın tarih öncesi hakkında (27) sayılı Belletende neşredilen yazımla, üçüncü tarih kongresinde yaptığım ilk bildirimim teyidinde, sınır aşırı ve içindeki kültür münasebetleri meselesinin de halline çalışılacaktır. Sivas vilâyeti, Kavak nahiyesindeki silkes ocaklarında ve evvelce Kuruma bildirilen Kangal kazasındaki (Höyük-Değirmeni) nde, daha sonra da Sivas, Zæra, Hafik, Suşehri ve bütün Kelkit vadisi boyunca Lâdik kazasına kadar prehistorik araştırmalar ve icab eden yerlerde sondajlar yapılacaktır.

Höyük-Değirmeni'nin bulunduğu yer, çok enteresandır. Arâzi morfolojik bakımdan bir intikal ve kaynaşma sahası olacak durumdadır. Höyük üzerinde topladığım malzemeye göre bu kanaatimizin tahakkuk edeceğini kuvvetle tahmin edebiliriz. Doğudaki buluşların arttığı ve kazıların da başlayacağı şu sırada böyle bir ara

halkasının ve intikal bölgesinin tesbitine ihtiyaç vardır. Bu höyükte ve civarında yapılacak araştırmalar faydalı olacaktır.

2 — Son günlerde Kars vilâyeti, Ardahan kazası, Sazkara köyü (Kalecik) höyüğünde bulunan çanak çömleklerin ve medenî aletlerin mühim bir kısmı kuzey ve batı Anadolu malzemesinin ayıdır. Kafkasların doğu Anadolu, doğu Anadolu'nun kuzey Anadolu ile olan kat'f münasebeti meydana iken, kuzey-doğu Anadolu ile kuzey Anadolu arasındaki prehistorik bir bağlantı yolunun ve ona bağlı halkaların tesbiti ihmal edilecek bir iş değildir. Bu bakımdan Kelkit vadisinde yapılacak taramanın da bu kanaati sağlayacağına kuvvetle inanıyoruz.

3 — İki mevsim tatil edilen Samsun kazılarına bu yıl yeniden başlamak istiyoruz. Temmuz ayında Tekeköy düz-yerleşme yerinde hafriyat yapılacak ve Mezolitik alet veren (A) mağarasının ham toprak ve moloz dolgusu tamamen boşaltılacaktır. Bu suretle düz-yerleşme yerinin kültür katları daha iyi anlaşılmiş ve prehistorik mezarlığın yerleşme yerindeki hududu da tesbit edilmiş olacak, ayrıca vadideki bütün mağara ve kaya sığınakları tamamen araştırılacaktır.

Ağustos ayında, Dündartepe höyüğünün tepesinde evvelce açılan büyük yarma etekteki (F) büyük yarmasıyla birleştirilecek ve etekteki Bakırçağı tabakası ile birleşinceye kadar derinlere gidilecektir. Bu ameliye ile tepenin karışık Bakırçağı meselesi etekle olan münasebeti, yangın ve midye kabuklarının kalınlığı ve yayılışı, Eti'lerin höyükteki yerleşmeleri ve mimarisi tesbit edilecektir. Dündartepe kazısı Eylül ortalarına kadar devam ettirilecek ve son 15 gün içinde Bafra'da Kızılırmak yanında bulduğumuz höyüklerden yalnız İkiztepe höyüğünde ilk sondajlar yapılacaktır.

Samsun mıntakası hafriyat hey'eti gene eski arkadaşlardan müteşekkildir. (Yalnız heyet azasından arkeoloğ Tahsin Özgüç asker olduğundan kazıda bulunamayacaktır.) Yapacağım işin ana hatları bundan ibarettir. Saygılarımla arz ederim.

İ. Kılıç KÖKTEN

Kuzey Anadolu Samsun mıntakası
Hafriyat Direktörü

Son Rapor

Bu yıl Türk Tarih Kurumu namına İç Anadolu mıntakası yukarı Kızılırmak ve doğu Anadolu Kars bölgelerinde, Karadeniz mıntakası yukarı Çoruh ve Kelkit vadisi boylarında yapılan Tarih öncesi araştırmaları da sona erdi.

1942-1943 yıllarında yalnız Kars bölgesinde yapılan araştırmaların ilk kısmı kısaca Fakülte dergisinde¹ ve tamamı da gene kısaca hartasıyla birlikte 27 sayılı Belletende² neşredilmişti. Burada tekrarlamıycağız.

Anadolu'nun tarih öncesi bakımından çok az veya hiç araştırılmamış bulunan bu üç bölgesi hakkında arkeoloji alemine yazı vermenin ne kadar güç bir iş olduğunu ve çözülmesi zor bir düğümle uğraşılacağını bilerek işe başlamış bulunuyoruz.

İlk araştırmalarla, bu yıl içinde yapılan denek kazıları ve uzun gezilerden elde edilen netice düğümün bugün için çok sıkı olan katlarından birkaçını gevşetmiş, çözülmeyi kolaylaştıracak ip uçları vermiştir.

Bile bile yurdumuzun bu yeni bölgelerinde başlıyan ve daima gelişmekte olan ilerleyişler karşılaştığımız zorluğu gün geçtikçe azaltacaktır. Gezip görüp yazmak ve iş yapıp konuşmağa dayanan yeni araştırmalarla birkaç bölge ve mıntakaya inhisar eden kazılar bugün kuzeyde Karadeniz kıyılarına, doğu Anadolu ile onun dış sınırlarına kadar genişlemiş bulunmaktadır.

Bu hayırlı çalışmaları maddî ve manevî yardımlarıyla devamlı bir şekilde koruyan Türk Tarih Kurumuna Türk araştırmacıları her yazısında ve her konuşmasında teşekkür etmeyi borç bilir.

Yapılacak bildirim ilk kısmına yukarı Kızılırmak bölgesi ile Kangal Kazası çevresi dahildir. Sivas vilâyeti sınırları içinde bulunan bu iki noktadan ;

Kangal çevresinin :

Kars, Aras, Hasankale, Erzurum ve Erzincan üzerinden gelen tabii doğu, ayrıca Suriye ve Mezopotamya'dan güney Anadolu'ya girerek Malatya'ya çıkan ve oradan da Hekimhan, Alaca, Ulaş doğrusundan Sivas'a varan tabii yolun güney yolları üzerinde bulunuşu ; yukarı Kızılırmak bölgesinin de : Yabancı ve millî

¹ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Sayı : 2 - 1943, S : 119 - 121.

² Belleten. Cilt : VII, Sayı : 27 - 1943, S : 601 - 613.

kazılarla en çok işlenen ve dünya arkelolojisinde Boğazköy, Alişar, ve Alacasiyle en mühim mevkii kazanmış olan orta Kızılırmak ve iki sene evvel ehemmiyeti yeniden tesbit edileu aşağı Kızılırmak bölgelerine bağlılığı³, bundan başka aynı bölgenin dal yollarla Umraniye ve Refahiye üzerinden, Erzincan'a, Köse dağından Kelkit vadisi ve kuzey Anadolu'ya geçitlenmesi bu iki bölgenin tarih boyundaki ehemmiyetini daima arttırmıştır.

Esasen Kangal kazası kenarındaki etrafı toprak setle çevrili (Çukurtarla), aynı kazanın Kavak nahiyesinde demiryolu kenarındaki (höyük değirmeni) höyükleriyle, bunların üzerlerinden toplanan Kalkolitik, Bakır, Eti, Klasik çağların malzemesi, bilhassa Höyük-değirmeninde tespit edilen Mezopotamyanın tarih öncesi çanak çömleği; yukarı Kızılırmak bölgesinin Tödürge gölü sahillerindeki (Kültepe), (Tepecik) höyükleriyle, Hafik gölü ortasındaki (Pılır) höyüğünün aynı devirler eşyası verisi bölgeler arasındaki münasebeti arkeolojik bakımdan da açıkca değerlendirmektedir.

Yukarı Kızılırmak ve Kangal çevresinde yapılan araştırmalar

Yukarı Kızılırmak bölgesi tetkikatına Sivas'tan itibaren başlandı. Saha Sivas'tan başlayarak birkaç yüksek boyun daha doğrusu belâşıldıktan sonra yukarı genişliyen bir düzlük halinde Zara kazası önlerine kadar devam eder. Çengelli, Buzbel ve Köse dağlarının batıya, güneye alçalarak uzanan dalgalı dağlar bağlantısı yukarı Kızılırmak düzünü aşağı yukarı bir at nalı şeklinde kuşaklar. Kızılırmak bu düzlükte birçok yerlerde doğu ve güney - doğu kenar dağlarına daha yakın olarak geçer. Halkın (Pur) dediği değişik yapılı jips, kil ve kalker tabakaları burada geniş sahalar işgal eder. Püskürük kayaları ancak Köse dağı ve Umraniye'nin yüksek kısımlarında görmek mümkündür. Birçok yerlerde arazinin yüz durumu Koni şeklinde (süpürçük) adı verilen kuyularla çok tehlikeli bir hal almıştır. Böyle salık ve süpürçüklü yüzlere (Batıyer) adı verilmektedir.

Yerin yüz durumu, mevkii izah edilen ve ziraata, hayvan yetiştirmeğe, hatta su avcılığına çok müsait olan yukarı Kızılırmak

³ İ. Kılıç Kökten, N. Dinçer, T. Özgüç; Kuzey Anadolu Samsun Bölgesi kazılarının ilk kısa raporu. 1942.

(Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmak üzeredir).

bölgesi Kızılıрмаğın orta ve aşağı kısımları kadar tarih öncesi ve tarih eserleri vermiş, en mühim vesikalar Tödürge ve Hafik gölleri çevresinde tesbit edilmiştir.

Tödürge Gölü

Tödürge bir köyün adıdır. Bu adla anılan göl köyün kuzeyine düşer. Hafik ve Zara şosesine çok yakındır. Tahminen 1,5 km. genişlikte ve 2 km. uzunlukta, 15-20 metre derinlikte olan bu gölün sahilleri girintili çıkıntılıdır. İçinde küçük adalar vardır. Kuzeyindeki Göğ -Parmak sırtları eteklerinde Çi-Hasan mevkiinde Kültepe höyüğü ve gölün batısında bulunan Bitli gölün kuzeyindeki Tepecik höyüğü en mühim vesikalardır. Göl tahminen 200 metre doğusundan gelen ve oldukça gür bir kaynağın sulariyle beslenir. Bir ayakla Bitli gölüne açılır, oradan da Cevci köyü içinden geçerek Yarhisar köyü önlerinde Kızılıрмаğa karışır. Gölün seviyesi Kızılırmaktan daha aşağıda görünüyor. Resim: 1, 2.

Hafik Gölü

Hafik Kazasının yarım saat kuzeyinde Kalker bir sırtın gerisinde olup büyücek bir düzlüğün ortasına düşer. Tödürge gölünden daha küçüktür; sahilleri düzdür. Kıyıları 10-20 metre genişlikte çepeçevre sazlıklarla kuşatılmıştır. Gölün içinde ve kuzey sahile yakın bir yerinde höyük bulunmaktadır. Resim: 3, 4.

Anadolu'da ilk defa bu teşekkülde bir höyük görüyoruz. Çekici ve meraklandırıcı durumu bırakılıp gidilemezdi. Kaza Jandarma komutanı Bay Cihad'ın ağaç ve kağı gövdesinden yaptırdığı salla, sırik ve amele yardımıyla birer birer höyüğe geçildi. Jandarma komutanı genç arkadaşın bize gösterdiği candan alâka ve devamlı merakına çok müteşekkirim.

Oldukça derin ve dibi bataklık, aynı zamanda yosunlu olan bu göl geçidinden iplerle bağlı ve iki kişinin ağırlığına zorla tahammül eden bu iptidai salla höyüğe geçmek hayli yorucu ve tehlikeli olmuştu. Gölün ortası daha derindir. Göle etraftan hiç bir su karışmamaktadır. Bu göl de Tödürge gölü gibi batı kenarındaki kaynakların sulariyle beslenmektedir. Höyük göl içinde teşekkül etmiş görünüyor. Su yükselişi ve baskını tesiriyle ortada kalmış bir iz görülemedi. Sahil kara parçasıyla höyük toprağında

jeolojik ve arkeolojik bir irtibat da tesbit edilemedi. Höyüğün kazandığı yükseklik doğrudan doğruya arkeolojik kalıntıların mahsulüdür. Geçtiğimiz su geçidi altında yer yer görülen karaltılar araştırılmağa değer.

Tetkikatımızı yapmak için höyüğün kuzeyinde bulunan sivriyi tercih ettik. Tepeden eteğe kadar silme kesit yaparak yukarıdan aşağıya kolayca Klâsik, Bakır, ve Kalkolitik çağları malzemesi topladık. Kalkolitik malzemenin seyrekleştiği ve su seviyesine yakın bir noktada kesitten içeriye girerek 2×3 metre ebadında bir çukurla derinlere iniliyordu. 0,25 metre derinlikten sonra çukur kenarlarından adeta fışkıran sular çukurumuzu doldurmağa başladı. Bu hale göl seviyesinden aşağıya inmemiz sebep olmuştu. Su ve çamurlar içinde çalışıyorduk. Çıkardığımız çanak ve çömlek kırıkları renk ve teknik bakımından tamamen değişmiş ve çok kabalaşmıştı. Açık sarı ve dalgalı pişik karalı, kırmızımtrak renkli kaplar hâkimdi. Toprağına kamyş ve kalın kumlar karıştırılmış olan bu parçalar, renk ve kenar profilleri bakımından Avrupa neolitik kaplarının aynidir⁴.

Elimize geçen çakmak taşından minik bir uç (mikrolit), op-sidiyenden minik yaprak uç (mikrolâm), püskürük kayalardan yapılmış el değirmen taşı, tokmakları; kum taşından işlenmiş ve çevre bakımından üst paleolitik ananeyi taşıyan idol⁵, op-sidiyenden (Deve gözü) yapılmış basamaklı baskı çentikli orak dişlisi, bir tane insan azı dişi, insan fıkralarından mihver kemiğinin sivrisi, geyik parmak, fıkra ve aşık kemikleri gibi orijinal malzemeler yepyeni bir kültür bakiyesinin mevcudiyetini müjdeliyordu. Resim: 5.

Bundan başka açtığımız çukurun kenarlarında ve bazen ortalarında arasına aletlerin içine düştüğü küçük çapta derinliğine giden silindir çukurlar dikkat nazarımızı çekiyordu. Çukurları elimizle araştırdığımız zaman avuçlarımız çamurla karışık ağaç parçalarıyla doluyordu. Bu çamurlu soğuk ağaç parçaları ışık ve sıcakla temasa gelince dağılıyor ve muhafazası güçleşiyordu. Temizlik yapmak istediğimiz zaman derhal ufalaniyordu. Elde ettiği-

⁴ Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Enstitüsünde Avrupa'nın Neolitik çanak - çömlek koleksiyonları.

⁵ Şevket Aziz Kansu, Antropoloji Dersleri, I, 1938, S. 103—Şekil 783 baş çevresi.

miz bir kaç parçayı çok büyük müşkülât ve ihtimamla buraya kadar getirebildik. Kurduğu halde cüssesi ve hassasından daha ağır duran bu ağaç parçacıkları adeta taşlaşmış bir ağırlık taşımaktadır. Bunlar kazık bakiyesinden başka bir şey olmaz. Yalnız, bunların göl evleri kazıklarına veya evlere giden köprüünün ayaklarına aid olup olamayacağı şimdiden kestirilemez.

Neolitik medeniyetin yaşadığı belgelerle isbat edilmiş olan bu noktanın kazıklarındaki hususiyet daha derin kazılarla meydana çıkarılabilir. Höyüğün doğu kenarındaki bataklık içinde yapılacak araştırma ve taramalarla ağaç izleri daha kolay bulunabilir.

Bugüne kadar garbî ve İç Anadolu'da saf bir neolitik (Yeni-taş) kültürü bulunmuş değildir. Neolitik devir yaşamamıştır deniyordu. Yalnız Antalya'da Gurma mağaralarında neolitik kültürün bulunacağı yolunda bir ihtimal ortaya atılmışsa da bunların hepsi de şüpheli görülmüştü⁶. Aynı hali garbî Anadolu içinde görmekteyiz.

Toros ve Anti Torosların güneyinde vaziyet böyle değildir. Hatay da dahil olmak üzere buralarda neolitik kültür malzemesi bulunmuştur.

Binaenaleyh, Anadolu'da bütün katlariyle (yanlız üst paleolitik'in Solutreen ve Mağdelenien katları endüstrisi hariç) Paleolitik ve Mezolitik devirlerin yaşadığı tamamen ispat edildiği şu anlarda⁷: "Anadolu'da madenin tabiatta bolluğu neolitik çağı yaşatmadan madenler çağlarına geçilmesine sebep olmuştur," gibi zamansız ve acele edilmiş hükümlere kapılarak bu bakımdan araştırmalara yanaşmamak hiç de doğru bir hareket değildir.

Bütün gezilerde en çok saplandığım ve aklımın ermediği meselelerden birisi de bu olmuştur. Taş devrinin altı, ortası bulunduktan sonra birden Kalkolitik çağa, oradan da Bakırçağına atlayarak fasıllı bir kronoloji yapmanın maden bolluğuna bağlanması bir sebep teşkil etmez.

Hatta mimaride, ölü gömmede, çanak çömlek imalinde benzerlikler taşıyan Kalkolitik ve Bakırçağının da tetkike muhtaç bir konu olduğunu hakikî Anadolu kronolojisinin uzun kazılara, muhtelif bölgelerin vereceği neticeye bağlı bulunduğunu unutmamak icab eder.

⁶ Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul 1943 S. 10, 126.

⁷ Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu (Etiyokuşu Hafriyatı Raporu);

İ. Kılıç Kökten, *Türkiye paleolitik istasyonları ve aletleri*. 1941.

(Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacaktır).

M. Pfannenstiel, *Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens*, 1941.

Kangal çevresi :

Yukarı Kızılırmak araştırmaları bittikten sonra Kangal kazası çevresine gidildi. Coğrafi durumu yukarda izah edildiği için bu bölge hakkında fazla birşey yazılmıyacaktır. Yalnız bu arada gene yollar bakımından Armağın istasyonuna kadar olan kısmın hususiyetini gözden geçirmek lüzumludur.

Sivas'tan sonra güneye uzanan düzlük çok sürmedi. Trenle taşlı bir boğaza girildi. Dere irili ufaklı kaya yığıntılarıyla bir harebeyi andırıyordu. Tren penceresinden devamlı bir bakışla savuşu düşen manzaradan civarın taş ve toprak yapısı hakkında bilgi edinmek kabil değildi.

Bostankaya istasyonuna geldiğimiz zaman arazi gene düzleşmiş ve dağlar uzaklaşmıştı. Daima yükseliyor ve Tecer dağı önlerine doğru çıkıyorduk. Tecer dağı kalker bünyesiyle çok muazzam bir kitle halinde güney-batı istikametinde uzanmaktadır. İnsan gelişlerini Orta Anadoluya yönelten en büyük engellerden biridir. Heyelâna müsait daha yumuşak yapıda bir arazi kenarını takip ve uzun dönemeçler yaptıktan sonra Gölbaşı istasyonuna geldik. Bu istasyona gelmeden demiryolunun hemen altında bulunan bir göl manzarayı derhal değiştirmişti. (Karagöl) adıyla anılan bu gölün bulunduğu yer de çok enteresandır. Civarın birdenbire püskürük kayalara dönerek bu kadar kesin jeolojik çevreler göstermesi insanı hayrette bırakıyordu. Yukarı Kızılırmak bölgesini tutmıyan bir saha içindeydik. Gölün küçük fakat tâli bir yanardağı krateri olması çok muhtemeldir. Kangal kazasına gitmek için Armağın istasyonunda trenden inildi. Kangala arabalarla gidildi.

Kangal kazasının yakın çevresi çakıllardan, killi ve kumlu bir yapıda olan üzeri düz sekilerden ibarettir. Kangal önlerinde alçalan bu geniş düzlük güney şehir eteklerinden Armağın istasyonuna ve kuzey-batı istikametinde de Tecer istasyonuna doğru enimlidir. Girgirek (meandır) geçeli cılız bir dere bu düzlüğün ortasından geçer ve aşağılarda Armağın suyuna karışır.

İstasyona yakın ve Armağın şosesinin solunda kalan üzeri düz ve civar araziye benzerliği olan tepe Kangal düzlüğünün teşekkül sebeblerini göstermesi bakımından en ehemmiyetli jeolojik bir belge olabilir.

Şehrin güney-batısında etrafı toprak setle çevrili büyücek bir düzlük ortasında bulunan höyük de merak çeken bir teşekkül göstermektedir. Sivas bölgesinin göl içindeki (Pılır) höyüğü ve Kangal kazasının (Çukur tarla) adını taşıyan bu höyüğü, iki sene evvel aşağı Kızılırmak'ta bulunan birkaç tepeli (Ikiz-tepe) höyüğü, höyüklerimizin teşekkülü hakkında ortaya yeni bir mesele çıkarmış bulunmaktadır. Gün geçtikçe sayısı artan ve sıfırdan 2000 rakımlı yerlere kadar yükselmiş bulunan höyüklerin de Türkiye mağara ve kaya sığınakları gibi bir ankete bağlanarak tertiplenmesi gerekmektedir.

Şehrin kuzey-batı kenarında görülen ve üzerinde evler bulunan tepenin de bir höyük olması muhtemeldir. (Çukur tarla) höyüğü üzerinden toplanan parçalar Roma-Bizans, Eti ve Bakır devirlerine aittir. Karahisariatik, Tecer, Halep köprüsü yanında, Deliktaş çevresinde, Reşadiye düzlüğünde haberini aldığım höyükler de bölgenin ehemmiyeti hakkında bir fikir verebilir.

Kazanın en mühim höyüklerinden birisi de Kavak nahiyesindeki (Höyük değirmeni) dir. Resim: 6-7. Bunu 1942 yılında trenle geçerken görmüş ve aynı yılın yazında askerlik izininden dönerken üzerinde kısa bir araştırma ile yerini ve ehemmiyetini tesbit etmişim. Bu yıl burası daha etraflı bir şekilde tetkik edilmiştir. Höyük tren hattına yakın ve (Hamamderesi) suyu kenarındadır. Anadolunun her yerinde olduğu gibi bu höyüğün de dörtte biri tamamen tahrip edilmiş ve edilmektedir. Mahallî idareler yardımıyla bu umumî tahribatın önüne geçilmezse birçok değerli eserlerin zamanla ortadan kalktığını göreceğiz. Burada Eti devri, Mezopotamyanın prehistorik çanak çömleği, yerli ve yabancı belgeler veren kalın Bakırçağı tabakaları görülmüş ve malzemesi toplanmıştır. Bundan başka höyük yanında prehistorik devirlerden beri işletildiği höyük'te bulunan belgelerle anlaşılan bir de çakmak taşı ocağı tesbit edilmiştir.

Kars bölgesi

Geçen sene tesbit edilen Azat köyündeki höyükte, 5×8 m. çapında 4.5 metre derinlikte (A), 3×6 çapında 2.5 metre derinlikte (B), 3×3 çapında ve 1 metre derinlikte (C) ve nihayet 3×3 çapında 2 metre derinlikte (Ç) adlı 4 tane denek çukuru açıldı. Bunlardan höyüğün tepesinde açılan (A) çukurunda yukardan

aşağı Klâsik çağ, boya ve form bakımından başkalık gösteren pek az miktarda Eti, ayrıca zengin Bakırçağı malzemesi ele geçmiştir. Resim :8, 9.

Bakırçağının kemikten yapılmış dokuma tarağı, bizi, Karaca boynuzundan yapılmış iki tarafı delikli bileği taşı sapları, hayvan parmak kemiklerinden yapılmış çizgi işlenik süs eşyası, yarısı kırık helezon baskılı pişmiş topraktan yapılmış mühür, delikli uzun bakır iğne Bakırçağının en güzel eşyalarıdır. Resim : 10.

Ev duvarları taştandır. Kerpiç izine tesadüf edilmedi. Mimari kalıntılar çalışmayı tehlikeye sokacak kadar fazladır. Birçok yerlerde Bakırçağı tabakaları üzerinde tesadüf ettiğimiz yangın tabakası burada da mevcuttur. Anadolu'da tetkik edilmesi icabeden en mühim konularımızdan birisi de budur.

Bundan başka Azat köyündeki höyüğün Bakırçağı tabakaları arasında bulduğumuz içi eflâton veya mor boyalı çanak parçası ve gene Bakırçağı tabakaları arasında bulunan boynu açık sarı ve dış karın kısmı kırmızı boya ve sarı zemin üzerine çekilmiş olan dikine siyah boyalı çizgi süslü çanak parçaları da diğer malzeme arasında büyük bir ayrılık göstermektedirler. Bakırçağına aidiyeti kuvvetle muhtemel olan bu iki orijinal parçanın yerli veya yabancı oldukları şimdiden kestirilemez.

Borluk vadisi :

Geçen sene Mağaracık köyü önlerinde kalan araştırmalar bu yıl (Domuz deresi)ne kadar uzatıldı. Borluk vadisi (Kobiyan) harabesine kadar (bugün yerinde büyücek bir mandıra vardır.) darlığını muhafaza eder, ve harabenin altından yukarlara doğru biraz genişler. Bu düzlük Kars şehir suyunu besliyen kaynakların adeta toplagıdır. Her taraf çayır ve geniş otlaklarla örtülü olduğundan kayaların çıplak ve yosunlu yüzlerinden başka bir toprak izi görülmemektedir. Yalnız daha yukarlarda (Kızılkaya) mevkiinde bu geniş yeşillik tuf tabakaları yıkıntılılarıyla birçok yerlerinden delinmiştir. Bu tuf tabakalarının mevcudiyeti ile geçen sene Ani ve Aras vadisi görüşlerine dayanarak Kars platosunun doğu ve güney kısımlarında alt tabakaların tüften ibaret olduğu hakkındaki kanaat teyid edilmiş bulunmaktadır.

Borluk deresinin yukarlarında hiçbir taş alete tesadüf edilmedi. Kobiyan harabesi önünde, karşı geçesindeki tabii mağara

prehistorik bakımdan vaidli görünmektedir. Azat köyüne yakın sıra Kayasığınakları önünde opsidiyenden yapılmış bir âlet daha bulunmuştur. Bu âlet geçen sene bulduğum ve Musteriyen devre aid olduğunu tahmin ettiğim âletlere çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Bundan sonra doğu Anadolu Kars bölgesinin en çetin fakat en meraklı bir parçası olan Roma-Bizans, Arap ve Selçuk tarihlerinde daima ismine rastlanan (Ani) harabesinin tarih öncesinde aldığı mevkii de tanıtmak isteriz.

Ani

Kars'ın 56 kilometre doğusunda, dış sınır çizgisi üstünde ve Arpaçay suyu kenarındadır. Bir şehir ve kale harabesi olup Arpaçayı'nın batı sahillerinde suya uzanan bir geçe burnu üzerinde kurulmuştur. Bu çıkmanın doğusu Arpaçay selâvi (Yarma vadisi) batı ve kuzey-doğusu'da küçük derelerle çevrilidir. Kuzey kısmı da Cala düzlüğüne bağlıdır. Güney batısındaki dere oldukça geniştir. Ortasından Ani çayı geçer. Dere Aniye yakın bir yerde Tüf tabakası altından çıkan zayıf bir kaynakla beslenir. Derenin yukarı kısımları kurudur. Bugünkü Ani köyü bu dereye yakın ve kuzey kara bağlantısını kesen surların batı ucundadır.

Ani'nin kuzey ve kuzey-doğusuna düşen (Mığmıh) deresi batıdaki Ani deresinden daha kısa ve kurudur. Kıvrımlı oluşu Arpaçayına bir setle bağlantısı aynı zamanda kuzeyde bir hendekle surları kuşatışıyle Ani kalesini iki yönden emniyet altına almıştır. Kalenin civarı çıplak ve çoraktır. Güney ve güney-batısındaki arazi bir çok yerlerde Arpaçayı istikametinde yarılmıştır. Yarmaların çaya yakın ve yukarı kısımlarında görülen sayısız peri bacaları daha yukarlardaki graviye tabakaları buraların da Kars ve Kağımzan da, Aras vadisinde olduğu gibi bol yağış ve kemirici su çalışmalarına sahne olduğunu gösteriyor. Alt tabakaların yumuşak tüf tabakalarından ibaret oluşu aşınma ve taşınma hadiselerini kolaylaştırmış büyük çöküntülere ve derin selâvların teşekkülüne sebep olmuştur. Aras ve Arpaçay suları çatağına kadar uzanan geçit vermez, derin ve dik geçelerde bu hadisenin izlerini görmek daima mümkündür.

XIX uncu asırdan beri dünya arkeologları ve seyyahları tarafından tanıtılmış olan bu yere ben de meraklanarak üç defa

gittim. İlk gidişimde ikişer gün, bu son gidişimde de 10 gün kalarak araştırmalar ve ufak mikyasta sondajlar yaptım. Bir çok ecnebî araştırmacılarının incelediği ve Prof. Marr'ın (27) sene hafriyat yaparak tarihi hakkında eser verdiği malûmumuz iken verilmiş olan tarihine birşey ilâve etmek Aninin bugünkü durumuyla mümkün değildir. Resim: 11, 12, 13.

Kars bölgesinde son yıllar içinde artan prehistorik istasyonlar ve onların malzemesi, bizi bu büyük harabenin de tarih öncesini araştırmaya sevketti. Bu merak ve istek tesiriyle harabenin Orta Ani kısmında iki, İç Ani'de bir ve surlar dışı ile Ani köyü içinde birkaç sondaj yapıldı. Orta Ani uzaklardan bir höyük gibi görünür. Üzerinde kilise ve saray duvarları kısmen ayakta durmaktadır. Mühim bir kısmı da tepenin kuzey eteklerine dökülmüş vaziyettedir. Burasının çok eskiden tahkim edildiği etrafını çevreleyen surların altındaki kaba taş örgülerden ve duvarların altında elde edilen kaba çanak çömleklerden anlaşılmaktadır.

Tepenin ortasından yükselen yanık püskürük kaya çekirdeği doğu tarafında tepeye kadar yükselir. Tepenin en süslü kilisesinin temel taşları bu çekirdeğin üzerine oturtulmuştur. Tepenin güney tarafında 8×4 çapında ve 4 metre derinlikte açılan çukurda fazla miktarda Klâsik çağ, İran ve Selçuk devirleri çanak çömleği ve çinileri toplanmıştır. Derinlerde bu karışıklık azalmaktadır. Bu seviyede insan ve ağaç kabartmalı küçük kırmızı boya astarlı bir çanak parçası da bulunmuştur. Bir benzeri geçen sene gene aynı yere yakın bir yarmada ele geçmiş, o zaman Yunan geometrik eşyasiyle bir münasebet aranmıştı. Bu kap için de aynı ihtimali tekrarlamak mümkündür. Aninin harçlı yüksek duvarları, yanında açılan çukurların alt tabakalarında meydana çıkarılan çamurla örülmüş kaba duvar izleri, siyah renkli çanak çömlek parçaları silik dahi olsa burada tarih öncesi belgelerinin de bulunacağını izlemektedir.

Büyük surun gerisinde yani iç kale düzünde orta kapıya yakın yerde açılan ikinci denek çukurunda böyle bir eskilik izi tesbit edilmedi. Karışıklık çok fazladır. Ani'nin muhtelif yerlerinde topladığım Roma - Bizans, Arap, Selçuk, Gürcü devirlerine aid paralar Ani'nin tarihî devirleri hakkında mühim vesikalar olabilirler.

Eskilik bakımından iç Kale düzünde kaba taşlarla yapılmış harçsız duvar kalıntıları, tepenin düzlüğe yakın yerlerinde toplandı.

nan kaba çanak çömlek parçaları Ani prehistoryasının ilk müjdecileri sayılabilirler.

Kalenin hemen dış kenarında bulunan Ani köyünün harmanlık ve harmanlık yukarısındaki mezarlıkta yapılan kazılar neticesinde fazla miktarda Bakırçağı malzemesi toplanmıştır. Bu parçaların çoğu içi, dışı siyah boyalı ve dışı perdahlıdır. Mat kırmızı ve siyah renkte olanları da bulundu. Çok temiz bir çamurla yapılmış olan bu kaplar aynı zamanda çok iyi de pişirilmiştir. Orta Anadolu Bakırçağının renk ve pişirme tekniğine uygun kaplar gayet azdır. Bunlar ilerde belki batı Anadolu Bakırçağı kaplariyle mukayese imkânları verecektir. İlk geziler neticesinde Ani prehistuvarı hakkında verilen kararların bu yıl biraz daha açıklandığı görülmektedir.

Ani hakkında duyduğum merak azalmış değildir. Üzerinde çalışmaktayım. Doğunun bu büyük harabesini görmek isteyenlere kılavuzluk edecek küçük bir el kitabını da bitirmek üzereyim.

Burada zengin kadrolu bir heyetin çalışmasına şiddetle ihtiyaç olduğunu ayrıca ilâve etmek vazifedir. Bu yılın Ani araştırması da böylece kapandıktan sonra geçen sene görülmeyen Arpaçay mıntıkası ve Çıldır gölünün doğu kıyıları kalmıştı. Aniden sonra buralara gidildi.

Arpaçay Kazası ve Çıldır gölü çevresi :

Arpaçay kazasına gitmek için Cala, Subatan ve Büyükpergit yolu takip edilmiştir. Yol üzerindeki (Kuyucuk) köyü ve gölünün bulunduğu arâzi ziraata çok müsait bir yerdir. Büyük Pergit köyü Ani ile muasır eserler taşınması ve kuzey-batısına düşen sırtlar üzerinde Bakırçağı malzemesinin bulunması bakımından araştırılmağa değer. Köye yakın ve Kars çayı kenarındaki mağara araştırmaları verimli çıkmadı. Köyün mezarlığı üzerinde bazalttan yapılmış ve tahminen iki tona yakın ağırlıkta bulunan dört köşeli büyük işlenik kayalar gayet garip eserlerdir. Bunlar birer mezar taşı olabilirler. Dikine duran yüzlerinden birisi üzerine açılan dört köşeli oyukların neye delâlet ettiği birden söylenemez. Bunların ölü ruhlarının yuvası veya adak koyma gözleri olması akla gelebilir. Devrini tesbit etmek için yanlarında sondaj yapmak ister.

Arpaçay kazası çevresinde görünürde bir vesika olmadığından (Kuzgunlu) köyüne geçildi. Bu köyün deresindeki mağaralar gezildi fakat bir şey tesbit edilemedi. Bir gece kaldıktan sonra

doğru Çıldır gölüne gidilerek doğu sahilleri (Cala) nahiyesine kadar araştırıldı.

Nahiye gölün kenarındadır. Ufak bir istirahattan sonra kuzeyinde bulunan (Akçakale) adasına geçildi. Ada sahile yakındır. Adaya suya atılmış çok büyük kaba taşların üzerinden yürüyerek gidildi. Bu ıssız adanın doğusuna ve sahile yakın yerlere dikilmiş olan büyük kayalar daha ilk bakışta insanı hayretler içinde bırakmaktadır. Büyük bir insan kalabalığının emeğiyle meydana gelen bu kaya anıtları doğuda ilk defa tesbit ediliyordu. O anda duyulan heyecanı burada anlatmak imkânsızdır. Üzeri düz bir dolma tepenin (tumulus) eteklerinde. açılan çukurlara kurulmuş olan dolmenler (taşlı dam) neolitik devir tekniğiyle yapılmış bir işçilik göstermektedir. Bunlardan birisinin döşemesi tahminen 3 metreye yakın bir uzunlukta, genişlik 2 metreden biraz fazladır. Yüksekliği 1. 80 metreye yakındır. Çok kaba taşlarla örülmüş olan iç duvarları, kaba ve koca taşlarla örtülü damları Avrupadaki dolmenlerin bir kısmında görülen tekniği hatırlatmaktadır. İçerisinde 0.80 metre derinlik ve 0.50 m. genişlikte açılan çukurların alt kısımlarında çok kaba mat siyah renkli çanak parçaları bulundu. Şerit usulüyle kurulmuş ve içten, dıştan düzlekle (yatık ağaçlarla) yukarı sıyrarak şekillendirilmiş olan bu kapları da ilk defa görüyoruz. Bunların da neolitik devre ait olmaları çok muhtemeldir. Adanın biraz yukarısındaki düzlükte görülen ve çapları 10-20 metre olan sayısız kromlekler (dik dönek taşlar) da tahminlerimizi destekliyen vesikalardır. Adanın aşağısında giriş noktasına yakın yerlerdeki bazı taşlar üzerinde görülen harçlı duvar yıkıkları daha yeni devirlerin ilâveleridir. Resim : 14 - 16.

Ada, menhirler (dik taş, koca taş), kromlek'ler (dik dönek taşlar), dolmenler (taşlı damlar) le doludur. Köylüler bu taş anıtlardan korkmaktadırlar. Ada onlarca tekin değildir. İster neolitik, ister madenler çağına ait olsun bu adada megalitik abideler vardır. Daha etraflı kazılarla kuruluş başını anlamak kabil olacaktır.

Şimdiye kadar hiç araştırılmamış olan göllerin daha geniş programlarla araştırılması zamanı da gelmiştir. Göller bakımından da zengin olan güzel yurdumuz bize daha orijinal neticeler verecek durumdadır... Memleket ilmi yurdda durmakta; yalnız ayağına gidip, görmek, işlemek ister ...

Kars'a dönerken (Taşköprü) köyüne de uğramayı ihmal etmedik. Burada çivi yazılı bir kaya kitabesi ve dereye yuvarlanmış tahminen iki ton ağırlığında taştan yapılmış bir de koç heykeli bulunmuştur.

Kitabenin kopyası alınmış ve dereye yuvarlanmış olan heykel de yerinden kaldırtılmıştır.

Ankara'ya döndüğüm zaman yaptığım araştırmalar neticesinde bu kitabenin vaktiyle görülmüş ve yazıların da Urartu Kırallarından I. Argistis'e aid olduğu anlaşılmıştır⁸. Koç heykeli hakkında bir malûmat mevcut değildir. Bunun da Urartu devrine aid olabileceği tahmin edilebilir.

Kitabenin bulunduğu yer alçak olmasına rağmen ufak birkaç zededen başka tahribat izi yoktur. Yalnız büyük harp seneleri içinde bir antikacı ermeninin bu kitabeyi yerinden almak için çevresi dışında oymalar yaptığı öğrenilmiştir. Bu çalışmayı gösteren derin izler gayet kolay görülmektedir. Kars bölgesi Çıldır gölü çevresi prehistuvar ve histuvar bakımından çok zengin bir yerdir. İki senedenberi raporlarla önemini belirtmeğe çalıştığımız bu mıntaka daha devamlı ve sistemli kazılara muhtaçtır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit vadisi boyları araştırmaları

Kars bölgesinin işi bittikten sonra Sarıkamış yolu ile Erzurum'a gidildi ve hiç durmadan büyük bir zahmet, sel ve dolu tufanı arasında (Kop) dağı aşarak yukarı Çoruh vadisine inildi. Yep yeni bir muhit içinde Çoruh kenarı takip edilerek Bayburt kazasına varıldı. Bayburt çok düzenli aynı zamanda şirin bir kasabadır.

Geçen sene Ardahan çevresi gezilerinde Hanak nahiyesi Sazkara köyünün (Kalecik) höyüğünde bulunan çanak parçaları, madenî mızrak ucu dikkat nazarımızı çekmişti. Bunun benzerlerini daha evvelki seneler içinde Samsun Dündartepe höyüğünde bulmuştuk.

Bu belgelere dayanarak Samsun'dan doğuya yahut doğudan Samsun kıyılarına giden ikinci tabii bir yolu ve onun ara halkalarını araştırmak da bir vazife olmuştu.

Bu maksatla araştırmalarımıza bu noktadan başlamayı uygun gördük. Evvelâ Hart ovasından işe başladık. Ovanın

⁸ A. Götze, Kulturgeschichte des alten Orients (Kleinasien) München 1933, S: 176 - 177, C. F. Lehmann - Haupt, Corpus Inscript. Chaldaearum, Cüz 1, S: 2.

kuzey kenarında bulunan Hart nahiyesine ve ovanın doğuda daralan noktasına kadar araştırdık. Burada hiçbir tarih öncesi izine tesadüf edilemedi. Of yolu ile Çoruh kenarı takip edilerek Bayburt'a dönüldü.

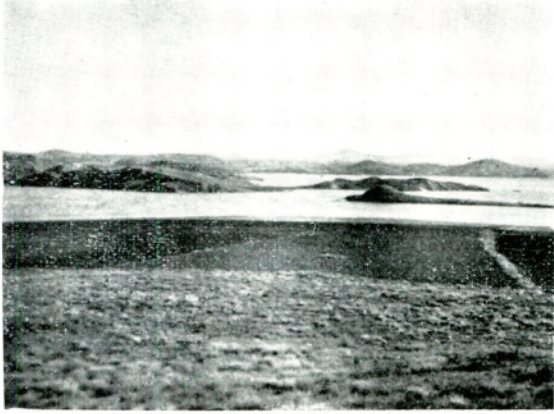
Bayburt etrafını çevreleyen dağlar tamamen kalker yapılıdır. Kalesi büyük yolun güney ve kuzey gediklerine hâkim, yüksek ve yekpare bir kalker kitlesi üzerine kurulmuştur. Çoruh suyu bu kitlenin doğusunda açtığı selâvi içinde kaybolan bir enerji halinde akıp gider.

Hart ovasının prehistuvar bakımından verimsiz olduğu tesbit edildikten sonra yukarı Çoruh bölgesine bağlı bulunan Bayburt ovasına geçildi. (Deve taşı) adı verilen kalkerli bir yokuştan sonra 100 metreyi aşkın ve su akıntılarına paralel uzanan yumuşamış yüksekliklerden aşarak (varijna), (Keçevi) düzlüklerinden (Hindi) köyüne gidildi. Buralarda tam manasiyle bir ova karakteri göremedim. Asıl ova karakteri Hindi köyü aşağısında bulunan (Hindi) höyüğü hizalarından başlayarak (Siptoros), (Çiphınız), (Sünür) köyleri önlerine kadar devam eder.

Hindi köyünde tesbit edilen (Hindi) ve (Haşıye) köyündeki (Siptoros) köyü yanındaki höyükleri yukarı Çoruh bölgesinin ilk dafa bulunan prehistorik iskân yerleridir. Hart ovası verimsiz, Kuzey taraflarda arızalı olduğundan istikamet değiştirilerek Bayburt ovasını sulayan ve Çoruha karışan (Luri) deresinde (Kısanta) ve (Luri) köyelerine; (Pulur) deresini takiben de (Hıgni) ve (Pulur) köyelerine kadar geçildi. Kısanta köyü güneyinde bulunan Aşağı Luri köyü önündeki tepe bir höyük gibi görünüyordu. Yüklü durumuna kapılarak yanına kadar gittiğimiz halde tamamen aldanmış ve tabii bir tepe ile karşılaşmıştık. Bu tepenin tamamı ve köyün civarı şist tabakalarından müteşekkildir. Kısanta civarında bu tabakalar kaybolmakta, bölgede en çok yer işgal eden kalker tabakaları meydana çıkmaktadır. Kısantadan ayrıldıktan sonra (Kör göze) yokuşunu geçerek (Haburna düzlüğü)ne geldik. Bütün yaz güneş altında kaldığı halde düzlüğün birçok yeri geçilemeyecek kadar bataklık halinde idi. Birçok yerlerde taban topraklarının suya kandığı ve nemliliğin kenar yamaçlara kadar yürüdüğü açıkca görülüyordu.

Bu hal iki senedir yapılan gezilerde : meselâ, Isparta'da Bozanönü düzlüğünde, Egridir gölleri sahillerinde, Ankaranın İncesu

1

Resim : 3

Yukarı Kızılırmak çevresi (Sivas)

1 — Tödürge gölü

2 — Tödürge gölü Kuzey Kıyısında
Kültepe höyüğü

2

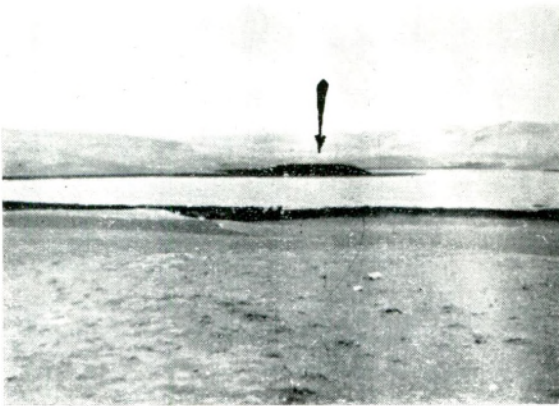

Yukarı Kızılırmak çevresi (Sivas)

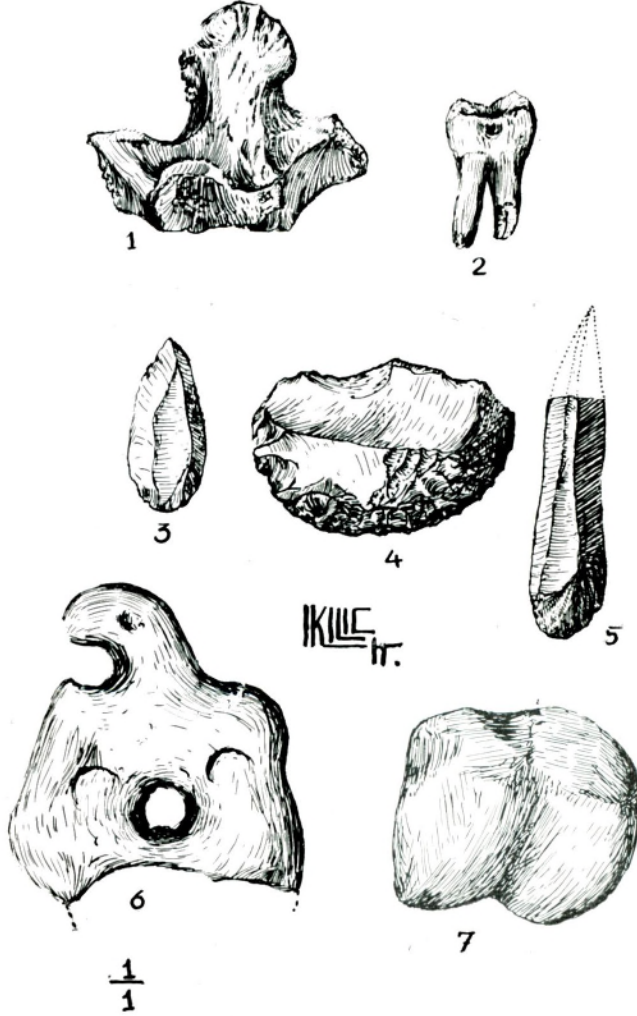
3 — Hafik gölü ortasındaki Pılır
höyüğüne salla geçiş

4 — Hafik gölü ve içindeki Pılır
höyüğü

4

Hafik gölü Pılır göyüğü

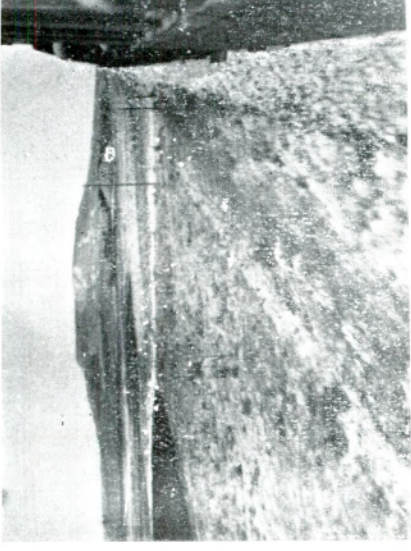
Resim : 5

- 1 — Mihver Kemigi sivrisi
2 — Diş
3 — Mikrolit uç
4 — Orak dişlisi?

- 5 — Mikrolit yaprak uç
6 — İdol
7 — Sapan Taşı

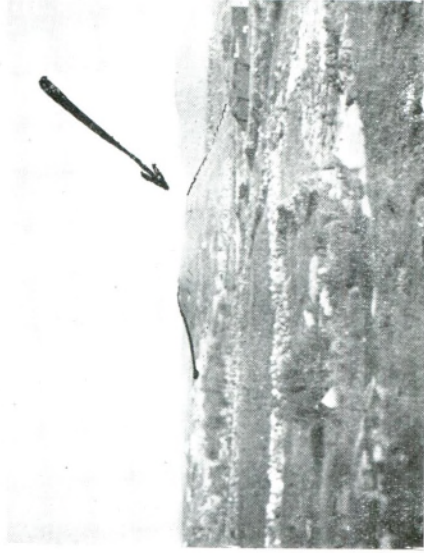

*Kangal
çevresi*

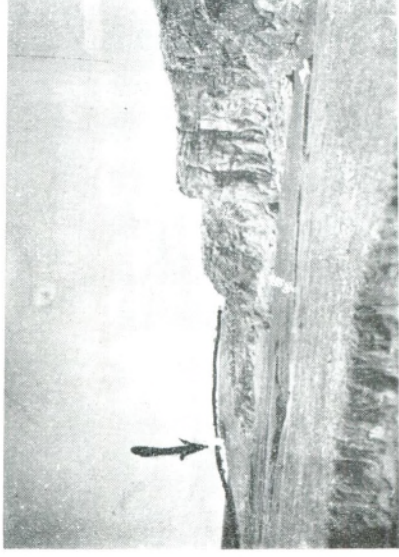

6 — Höyük Değirmeni (Yakından)

7 — Höyük Değirmeni (Uzaktan)

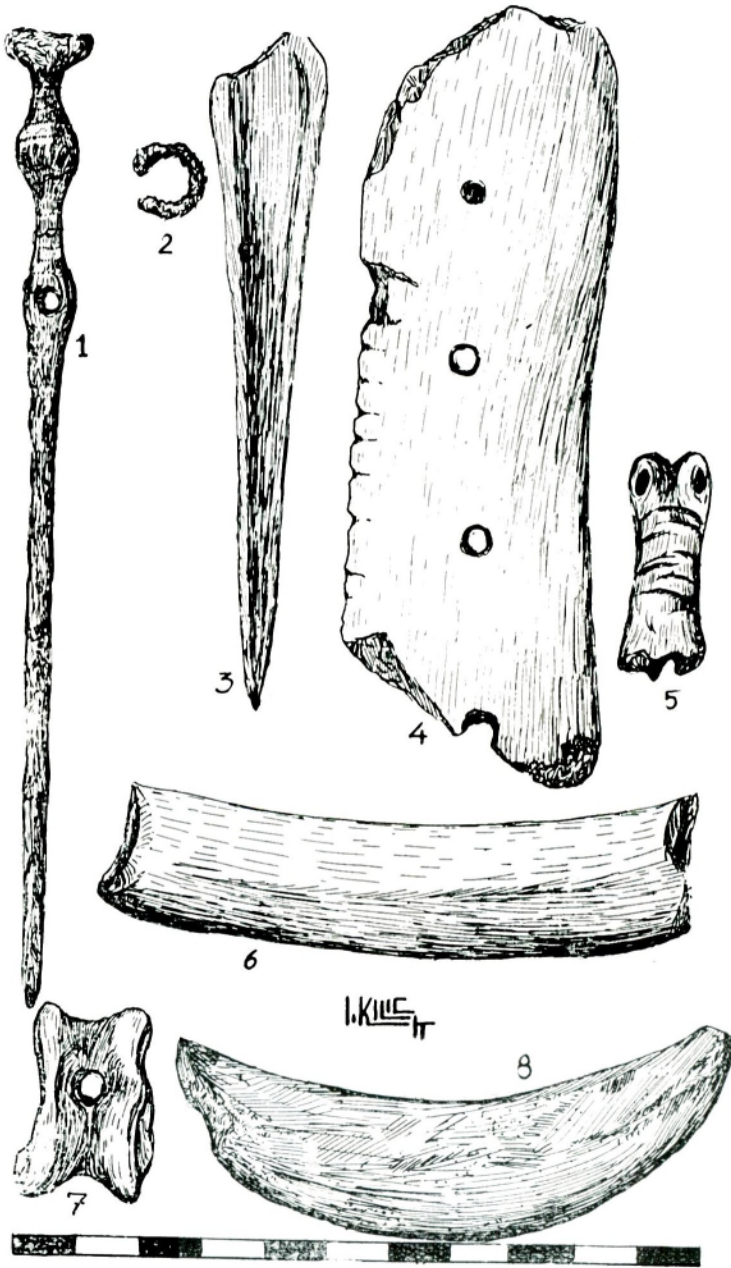

Kars çevresi

8 — Azat Köyü ve höyüğü

9 — Borluk vadisi ve sıra Kaya sığınakları
(Ok azat höyüğünü gösterir)

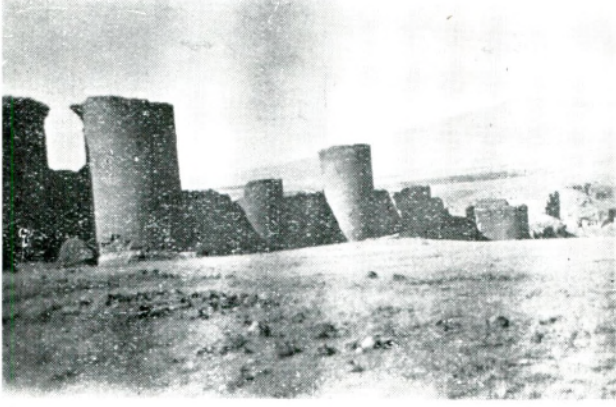

Resim : 10

- 1 — Bakır Toplu iğne
2 — » Küpe
3 — Kemik biz
4 — « dokuma Tarağı

- 5 — Kemik süs eşyası
6 — » ip düzleği
7 — Aşık
8 — Kemik perdah aleti (çamur düzleği)

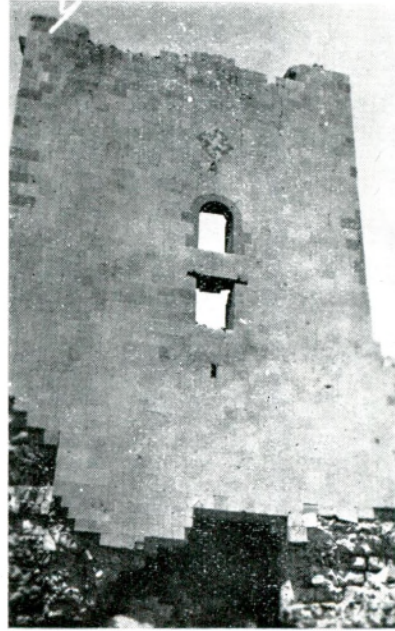
Karsta : Ani Harabesi

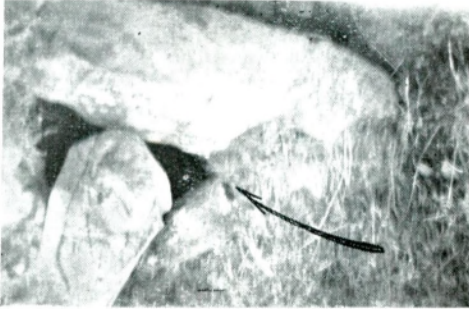
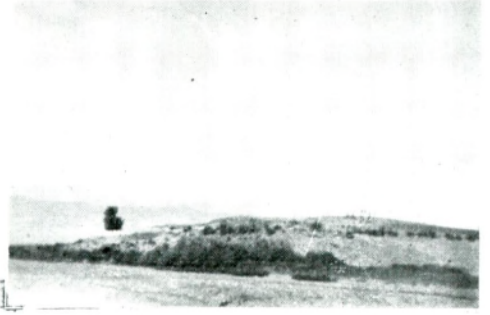
11 — Batı ucu Kale burçları

12 — Kalede Selçuk devri Kitabesi

13 — Kalenin iç yüzünden bir köşe

Bayburt ve Erbaa Kazaları çevresi

17 — Pulur höyüğü (Bayburt)

18 — Horoz Tepesi (Erbaa)

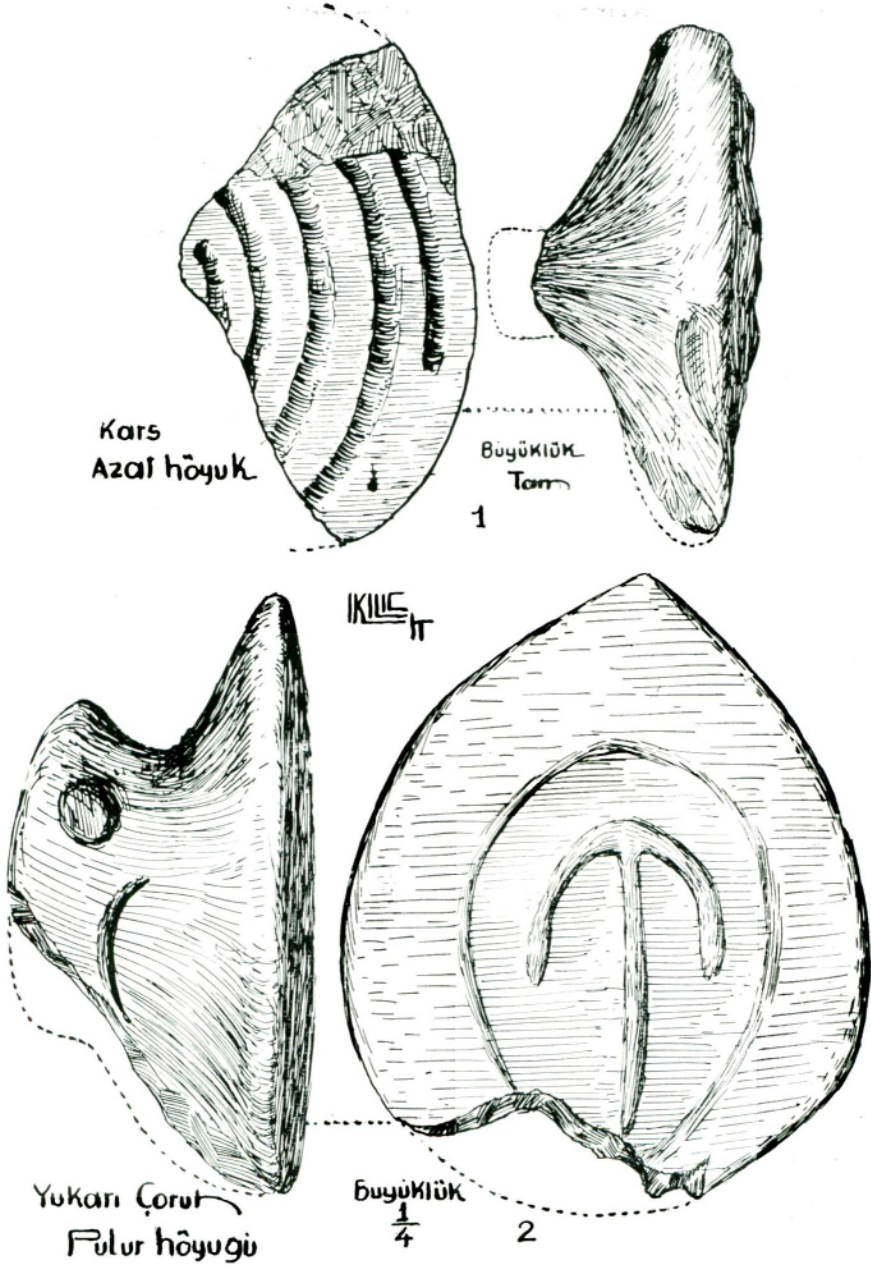
Çıldır gölü çevresi

14 — Çıldır gölü ve Akçakale adası

15 — Kromleks'ler (Dikdönek taş)
Menhir'ler (Diktaş) (Kocataş)

16 — Damen (Taşlıdam)

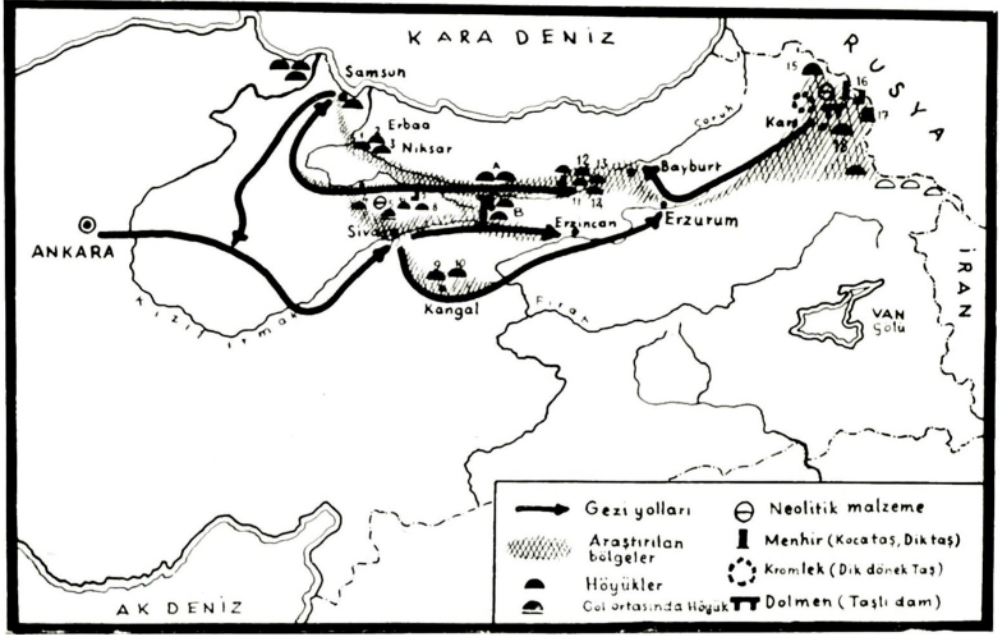
Kars ve Baybut çevresi

Resim : 19

- 1 — Kars'ta azat Köyü içindeki höyüğün Bakır çağı tabakalarında bulunan helezon baskılı mühür
3 — Pulur höyüğünde bulunan bakır çağı çeç mührü

İç ve Doğu Kuzey Anadolu'da Yukarı Kızılırmak bölgesi ve Kangal çevresi, Kars bölgesi ve Yukarı Çoruh, Kelkit vadileri boyu ve düzlüklerinde yapılan tarih öncesi araştırmaları hartası

Harta : I

1 — Horoz tepesi höyüğü		Erbaa çevresi
2 — Tepecik «		
3 — Karayaka «		
4 — Mentеше höyüğü		Sivas vilâyeti
5 — Pılır «		
6 — Tepecik höyüğü		
7 — Zara Hafik mağaraları		
8 — Kültepe höyüğü		
9 — Çukurtarla höyüğü		
10 — Höyük Değirmeni		
11 — Pulur höyüğü		Bayburt ovası
12 — Ivecklerin tepesi		
13 — Siptoros höyüğü		
14 — Hindi höyüğü		
15 — Kalecik «		Kars vilâyeti
16 — Büyük Pergit ve Kuzguncu mağaraları		
17 — Ani Kalesi		
18 — Azat höyüğü		
A : Şiran ve Kelkit arası		
B : Suşehri ve Refahiye arası		

vadisinde, Niksar ve Ertaaa düzlüklerinde aynen görülmüştür. Geniş miktarda arazinin su altında kalışı nihayet umumî bir rutubet artışının hangi hadiseye bağlı bulunduğunun araştırılması da icabetmektedir. Arazinin daralmasına ve taban sularıyla ağaç köklerinin çürümesine sebep olan bu umumî hadise yukarıda isimleri verilen yerlerin halkını haklı olarak endişeye sürüklemektedir. Bu gibi hadiselerin tarih boyunda ki tesirlerinin tesbiti de prehistuvar bakımdan iyi neticeler verebilir.

Böyle bir hadisenin ufak bir nümunesi (Hıgıni) köyünün biraz batı ilerisindeki cılız kalmış (İvceklerin-tepesi) höyüğünde aynen müşahade edilmiştir. Hıgıni köyünün doğu ve kuzey doğusundaki arazi tamamen kalkerlidir. Bunların içinde bitkisiz çıplak ve çok büyük bir kalker kitlesi halinde duran (Kel) dağı tek başına bir hususiyet arzeder. Bu mıntakayı ve daha yukarlarda Pulur suyu kenarındaki (Pulur) höyüğünü de prehistorik halkalar dizisine bağlamak mümkündür. Resim : 17, 18.

Bu höyük pulur köyünün ortasındadır. Dörtte üçü tahrip edilmiş ve edilmekte olmasına rağmen büyüklüğünü henüz muhafaza etmektedir. Bütün devirler birer kültür sekisi halinde açıkta durmaktadır.

Güney eteklerinde açtığımız büyücek bir denek çukurunda ve açık kalan kesitlerde Roma - Bizans, Eti, Firig ve bakır - çağı çanak çömlekleri topladık. Höyüğün en zengin katı bakır çağıdır. Parçaların bir kısmının içi kırmızı, dışı siyah, içi dışı kırmızı renklidir. Bir iki parça orta Anadolu bakır çağı çanak çömleğine tamamen uymakta, bir kısmı da aynı benzerlik taşıdığı halde yerli malzeme ile yapılmış izler göstermektedir. İçi dışı perdahsız koyu kahve rengi, koyu kırmızı, açık kahve rengi ve meme kulplu parçalar ekseriyeti teşkil eder. Bu arada kalın çaplı içi dışı parlak siyah ve içi dışı kırmızı, kabartma çizgi süslü kaplar da çok tipiktir. Bunların aynını geçen sene Erzurum da Karaz höyüğünden getirilen parçalar arasında görmüştük. Erzurum çevresi bakırçağı malzemesinin Yukarı Çoruh bölgesinde de tesbiti münasebet meselelerinde çok işimize yarayacaktır. Bu ilk ve kat'î izler bize iki büyük tabii yolun yukarıda da söylediğimiz gibi tabii gedikler ve geçitlerle daima münasebette bulunduğu isbat etmektedirler. Gelecek sene, tesbit edilen bakır çağı ve diğer kültür devirleri malzemesinin daha kuzeyde Gü-

müşhane, Ardasa ve oradanda Trabzon ve Trebolu'ya kadar yayılmış olacağı ve belki de doğudan batıya kadar karadeniz sahil şeridi üzerinde üçüncü ve paralel tabii bir prehistorik yolun daha geçeceği şimdiden düşünülebilir.

Samsun'dan başlayarak Ünye kazası ve Ordu vilâyeti önlerine kadar tesbit ettiğimiz izler bu kanaatimizde de yanılmadığımızı gösterecektir. Onun için üçüncü bir istikşaf gezisinin Karadeniz kıyılarında da yapılmasını düşünmekteyiz.

Bu arada gene Pulur höyüğünün zengin Bakırçağı katlarında bulunan ve şimdiye kadar rastlanmayan iki vesikadan da bahsetmek faydalı olacak. Bunlardan birisi büyük bir mühür, diğeri de büyük ve süslü bir ocak saçayağı parçasıdır.

Mühür :

Çamurdan yapılmış ve iyi pişirilmiştir. Üzeri altı üstlü olmak üzere çok tatlı kırmızı boya astarlı ve perdahlıdır. Mühürün baskı yüzünde uçları aşağıya inik (T) şeklinde bir işaret vardır. Mührün çevresi bademimsi şekildedir. Üst kısmında kaide çevresinin geniş tarafından sekiz santim genişlikte ve beş santim yükseklikte çıkarılmış önde bir kuş başı gibi daralan büyücek bir kulbu vardır. Kulbun sağ tarafında uca yakın yerinde yuvarlak ve kabarık bir düğme ile onun aşağı gerisinde kabarık içri bir çizgi süs yapılmıştır. Muhtelif yönlerden şekli ilk defa gösterilen bu alete bir çok araştırma neticesinde (Çeç mühürü) adını vermeyi uygun gördük. Anadolu'da bu isim her yerde, ziraat yapılan bölgelerin hepsinde aynen kullanılmaktadır. Ankara ve civarında (Çiç) adını taşıyan bu âlet ister (Çeç) ve ister (Çiç) olsun istihsâl edilmiş ve taksime muntaç ekin yığınlarını (çeçleri) damgalamağa yarar.

Âşar zamanından kalma tahtadan yapılmış şekilleri hâlâ köylerimizde bulunmaktadır. Bunun bir benzerini Alaca höyük hafriyatını bu yıl ziyaret ettiğim zaman müzenin etnoğrafik eşyaları arasında gördüm.

Bunu çeç mühürleri namı altında yazmakta olduğum makalede daha etraflı izah edeceğim. Bu tahta mühürler bahsedilen ekin damgalama ananesinin devamını gösteren en canlı örnekleridir.

Bunlar bir devlet veya ferde aid olabilirler. Maksat ekin yığınının emniyet altına alınmasıdır. Bu gün köylerde bu iş kırık marsilya kiremitlerindeki kabarık süslerle, hattâ dirgen ve yaba sivrileriyle de görülmektedir. Evsafı ve vazifesi kısaca izah

edilen bu aletin bakırçağında Anadolu da istihsal edilen hububattan bir devlet payı alındığını göstermesi bakımından önemi büyüktür. Yep yeni bir mühür sistemi karşısındayız. Sayısının çoğalmasını temenni edelim... Resim : 19.

Saçayak parçası :

Şimdiye kadar birçok kazı yerlerinde çeşitli ocak ve aletleri nünuneleri elimize geçtiğini biliyoruz. Henüz arkeolojide anadolu için bir ocak şekilleri ve aletleri derlemesi yapılmadığına ve sayısının da azlığına göre burada bulunan bu yeni sacayağının hususiyeti hakkında da bir kaç satırın ilâvesi faydalı olacaktır.

Bu alet te pişmiş topraktan yapılmış olup ateş ve duman tesirinden içli dışlı kararmıştır. Bir çamur halka çevresinin yukarı çekilerek daraltılmasından meydana getirilen baş tarafı küçük ve süslü bir çıkmadan ibarettir. Biraz önce yatık ve iç kısmının da oyuklu ve yanık olmasına bakılırsa bunun ocak yüzüne konan halka kaideli üç veya dört ayaklı bir saçayağına aid olması kuvvetle muhtemeldir.

Pulur köyü tarihi devirler bakımından da önemli bir yerdir. Akkoyunlu ailesi ve eserleri hakkında bir etüt yapacak tarihçi arkadaşın bu köyü not etmesi icabeder. Akkoyunlu ailesi torunlarından gördüğüm konuk severlik ve yardımı hiç unutmuyacağım.

Pulur köyünden sonra, su kemerleri, saray ve kale bakiyeleri ayakta duran, en ufak bir sondajla çok zengin vesikalar veren (sadak) köyüne geldik. Orman ve yeşillik bakımından geçtiğimiz yerlerden büsbütün başka bir muhite girmiş bulunuyorduk. Bu güzel yeşil ve ağaçlı manzara bazen sık ve bazen de seyrek olmak şartıyla Yeşil ırmak ve Kelkit kavşağına, Lâdik kazasına, Niksardan Tokat vilâyeti yakınlarına kadar devam eder.

Sadak köyünde çok kalmadık. Spinazat ve Elbizim köyleri üzerinden geçerek dar bir vadi tekip ile Kelkit kazasına geldik. Düz bir sahaya kurulmuş olan bu kaza da şirin bir kasabadır. Kum ve çakıllardan müteşekkil olan tabakalar birkaç seki (teras) halinde yamaçlara kadar uzanır Dere kenarında ve derenin güneyinde kalan graviye sekisinin kesitlerinden çıkarılan kaynaklar halkın su ihtiyacını karşılamaktadır. Bu kazanın yakın çevresinde yaptığım araştırmalar da pek verimli olmadı. Kelkit suyu vadisinin bu kısmında yapılacak araştırmaları gelecek seneye bırakıp yürüyüşümüzü Şiran kazası istikametine çevirdik. Şiran

kazasında (Telme ve Karaköy) çevresinde bulunduğunu haber aldığımız höyüklerde tetkike değer iskân yerleridir. Şiran kazasının kuzeyine düşen bu düzlüğün, Kelkit vadisinde en mühim arkeolojik bir bölge olacağını kayid etmeliyiz. Kelkit ve Şiran kazaları arasındaki yolculuğun, yolun yarısından sonra geceye tesadüf edişi araştırmalarımızı pek fazla güçleştirmişti.

Köylerini teftişe çıkan arkadaşım Gümüşhane Ziraat müdürü Avni Güngürür'den Şiran kazasına kadar yaptığımız yolculukta gösterdiği alâka ve yardımı da hiç unutmuyorum. Cumhuriyet devrinin bu genç memurun da gördüğüm mukavemeti takdirle anırım. Yurda dağılmış, Yurdu tanıyan, ve arıyan çeşitli meslek sahibi gençleri her yerde görmek insana bir kuvvet kaynağı olmaktadır.

Şirandan sonra Alucara ya hareket edildi. Şehre girererken daha uzaktan büyük yarmalarla yoklanmış iki tumulus dikkat nazarımı çekmişti. İki antikacı ermeni ve halkın yardımıyla define aramak hırsının çılgınlığı altında tahrip edilen bu iki tumulusun hangi müsaade ile araştırıldığı çeşitli ifadelerle bir sır halindedir. Müzeler ideremizi bu kaçak hafriyattan haberdar etmeyi vazife bilirim. Birçok vilâyetlerde de bu kaçak kazılar hâlâ bütün hızıyla devam etmektedir.

Alucara dan sonra vadi artık iyice daralmıştı. Berdiga dağlarının güzel çam ormanları içinden geçerek Şebinkarahisar çevresine yaklaştık. İnsan yepyeni ve çok enteresan jeolojik bir sahaya girdiğini kolayca anlıyordu. Hertaraf püskürüp kaya ve tuf tabakalarından müteşekkil olup büyük kaya sivrileri, yuvarlanmış kaya blokları ve nihayet onların istinat ettiği yüksek dağlar çok heybetli bir manzara arz ediyordu.

Şehrin yakın çevresinde yaptığım araştırmada prehistuvarı ilgilendiren bir ize rastlamadım. Kale civarı ve ona yakın bahçelerin düzleri vaitli görünüyor. Burada bir gün kaldım. Suşehrine gitmek için (Kınık) köyü yolunu takip etmiştik. Arazi genişlemişti. killi arazi ve arızalı bir yol takip ediyor, Kelkit şehri önlerinde vadisinden ayrıldığım Kelkit çayına inerek yaklaşıyorduk. Kınık köyü yanında, Eyme dağının Kuzey yönlerinde çıktığımız kese yol üzerindeki korkunç kara kaymaları yolculuğumuzun en çetin ve tehlikeli kısımları idi. Çok

yükseklerden kelkit vadisine kadar sarkan ve belki daha sonraları vadide tabii barajlar yapacak olan bu yer oynamaları hâdiseleri başlı başına bir tetkik mevzuudur. O gün geç vakit Suşehrine girebildik. Kasabının etrafında yaptığım araştırmalar neticesinde civarını prehistuvar bakımından daha verimli buldum.

Bilhassa burada araştırılmasını gelecek seneye bıraktığımız Suşehri ve Refahiye arası (Yukarı kelkit bölgesi) prehistuvar bakımından çok ehemmiyetli noktalarımızdandır. Haberini aldığım Ağvanos nahiyesindeki Çağırda büyük pular, küçük pular, Kabak tepe hüyükleri, Sarısu köyündeki Kızıltepe höyüğü Gene Ağvos nahiyesindeki Dikme taşlar ve gölleri tetkik sahamızın en mühim vesikaları arasındadır.

Erzincanı Kelkit vadisi boyuna ve oradan kuzey anadoluya bağliyan bu ara yol, (tabii gedik) yukarı kızılırmak kadar, belki ondan daha verimli olacaktır.

Suşehrinden sonra daha dar ve susuz bir vadi içinde Koyulhisar Reşadiye, Niksar kazalarına kadar bir katırcı atı ile onun yürüyüşüne tabii olarak tüccar eşyası gibi konaklıya konaklıya Niksara geliş yolculuğumuzun en zahmetli bir kısmı olmuştur.

Bu dar vadinin her iki tarafı gayet sarp ve ormanlık olduğundan buralarda eski bir iskân yeri izlerine tesadüf edilmedi. Ufak ve harap birkaç tarihi konak yıkıntısından başka birşey yoktur. Dağların yukarı düzlerinde bulunması muhtemeldir. Dar ve uzun süren usandırıcı vadi Niksar önlerinde genişlemektedir. Ova ortasında görünen tepeler höyük değildir. ovanın kuzey eteklerine kurulmuş olan Niksar da tarihi bir yerdir. Roma - Bizans, Selçuk ve osmanlı eserleri pek çoktur. Buradan sonra son durağım olan Erbaa kazasına gittim. Bir yarma vadi ile Niksar ovasına bağlı bulunan Erbaa düzlüğü Niksar çevresinden daha zengin neticeler verdi. İki gün kalarak yakın çevresinde yaptığım sondaj ve geziler sonunda (Tepecik) ve (Horoz tepesi) höyüklerinde Bakır ve Eti, Frig devrine ait birçok tipik eşyalar toplandı. Yeşilirmakla Kelkit suyunun birleştiği yerde (Boğaz kesen) ve Karayaka önlerindeki (Çoban tepe) höyükleri de çok mühimdir. Gayet zengin bir Eti kültürünün mevcudiyeti bölgenin en mühim vassıdır. Tepeler bir höyük manzarası taşıdıkları halde 2-3 metre derinlikten sonra altları tamamen tabana kadar çakıl ve kum tabakasından ibarettir.

Erbaanın bu zengin prehistorik belgeleri Lâdik kazasındaki Yüktepe ve Samsun çevresi höyükleriyle irtibata getirildiği takdirde yukarı Çoruh ve Kelkit boyunca izahını yaptığımız prehistorik halkaların manası kendiliğinden meydana çıkmış ve beklediğimiz ikinci büyük prehistorik ve historik yolun da güzergâhı arkeoloji alemine sıhhatle teslim ve takdim edilmiş olur... Harta: 1

Gezimin başından sonuna kadar köylü kardeşlerle öğretmen arkadaşlarımdan, komutan ve subaylardan, Parti ve Halkevi reisleriyle idare memurlarından, kadın erkek, küçük büyük bütün vatandaşlardan gördüğüm candan alâka ve yardımları asla unutmuyacağım.

1941-1942 ve 1943 YILINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAPLAR

i

- 3193-4 İnönü, İsmet, Milli Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye B. M. M. 6 ncı intihap devresinin 3 üncü toplantı yılını açış nutku. Ankara Basım ve Ciltevi 1941, Mükerrer, Bak : 3194. 8°
- 2490 Iorga, N., La société roumaine du XIX e siècle dans le théâtre roumain. Paris : 1926. 8°
- 3594-5 İpşir, Mazhar Şevket, Rönesans sanatı. İstanbul : 1942 8°
- 4129 İreçka, Konst. Ios., İstoriyata na bulgarit siçinenie. Tr-novo. 1886. 8°
- 3986 İren Zeki, Türkiye beygirlerinin Strongylidaeleri. Ankara : 1943. 53. S. 20. Lev. 8°
- 4364-4366 İsfahanî, İmad ad-dîn al-kâtib al, İrak ve Horasan Selçukları. İhtisar eden *Ali Bondâri*. Çevirin *Kıvameddin Burşlan*. İstanbul : 1943. 8°
- 4323 İskit, Server Türkiyede neşriyat hareketleri tarihine bir bakış. İstanbul : 1939. 8°
- 4116-7 İskit Server, Türkiyede matbuat idareleri ve politikalar. Başvekâlet. 1943. 8°
- 2929 İspirtolu İçkilerin sağlığa zararları. Ankara : Alâeddin. 1941. 8°
- 4122 İstanbul, Güzelleşen İstanbul. İstanbul : 1943 8°
- 3134-6 İstatistik, Adliye İstatistikleri. Ankara : Recep Ulus-oğlu. 1937. 1941 3 C. 8°
- 3138-9 İstatistik, Belediyeler istatistiği. 1929-1933 1931-1933. İstanbul : Ahmet İhsan, 1936, Devlet, 1934. 2 C. 8°
- 3137 İstatistik, Devlet İnhisar idarelerl ve inhisar maddeleri istatistiği. İstanbul : Marifet. 1932. 8°
- 3159-60 İstatistik, Fiat istatistikleri. İstanbul : Hüsnütabiat. 1941. 2. C. 8°

- 3014-37 İstatistik, Haricî ticaret yıllık istatistiği. Ankara: 1934-1941 24. C. 8°
- 2946-3013 İstatistik, Haricî ticaret için aylık istatistik. Ankara: 1933-1939. 68 C, 8°
- 3151 İstatistik, Hayvanlar istatistiği. Ankara: Mehmet İhsan 1936. 8°
- 4392 İstatistik, Maarif istatistiği. Neşriyat No. 199. Ankara: 1943. 551+IV, S. 8°
- 3635 İstatistik, Maarif istatistiği 1939-1940 Ankara: 1942. 531+IV. S. 8°
- 3157 İstatistik, Kültür istatistikleri. 1935-1936. Ankara: Mehmet İhsan. 1933. 8°
- 3166 İstatistik, Maarif istatistikleri. 1933-1934. İstanbul, Devlet 1935. 8°
- 3155 İstatistik, Maarif 1933-1934. Halk okuma odaları ve umumî kütüphaneler istatistiği. İstanbul: Devlet 1935. 8°
- 3158 İstatistik, Maarif istatistikleri 1937-1938. İstanbul: Suhulet 1030. 8°
- 3161 İstatistik, Mahkûmlar istatistiği 1932-1939. Ankara: 8°
- 3149-3150 İstatistik, Vilâyet hususî idareleri faaliyeti istatistiği Ankara: 1936-1940 2. C. 8°
- 3163 İstatistik, Trakya istatistik yıllığı. 1936 Ankara: Mehmet İhsan. 1938. 8°
- 3164 İstatistik, Tarla mahsulleri istatistiği 1937-39. Ankara: Recep Ulusoğlu. 1940. 8°
- 3140 İstatistik, 1927 senesi sınaî tahriri neticeleri. İstanbul. Cumhuriyet. 1928. 8°
- 3141-3143 İstatistik, Sanayi istatistikleri. İstanbul: Devlet, Ankara: Köyhocası, Ankara: Recep Ulusoğlu. 1934, 1936, 1941. 3. C. 8°
- 3165 İstatistik, Noterlikler istatistiği 1935-1939. Ankara: 1941 8°.
- 3154 İstatistik, Millet mektepleri faaliyeti istatistiği. 1928-33 İstanbul: Devlet 1934. 8°
- 3153 İstatistik, Mevduat istatistiği. Ankara: Recep Ulusoğlu. 1939. 8°
- 3163 İstatistik, Memurlar istatistiği. 1938. Ankara: Yeni Cezaevi. 1929. 8°
- 3144-71 İstatistik, Malf istatistikler. 1934-1940 5. C. 8°

- 3169-71 İstatistik, İstatistik yıllığı. 1938-1939. 3. C. 8°
 3172 İstatistik, Küçük istatistik yıllığı. İstanbul: Sühulet. 1940.8°
 3634 İstatistik, İstatistik yıllığı. Ankara: 1940. 570 S. 8°
 4385 İstiklâl, İstiklâl harbinin başlangıcından Sakaryaya kadar cephelerde muharebeler. 1: 1 500 000 mikyaslı harta. 8°
 4386 İstiklâl, İstiklâl harbinin muhtelif safhalarında Türk ve Yunan kuvvetleri. Grafik. 8°
 8926 İz budak, Veled Bak: Mevlâna. Mevlânanın mektupları. Düzelten: *Ahmet Remzi Akyürek*. İstanbul: 1937. 27 + 174. S. I. Pl. (*Veled İz budak* 'ın mukaddimesi ve *Nafiz Uzluk*'un önsözü ile.). 8°
 2731 İz men, Ekrem Rüştü Dr. Türkiye kıl keçilerinin süt verimleriyle sütlerinin terkibi. Ankara: Y. Ziraat. 1940. 8°
 3469 İzmirli, İsmail Hakkı Müslüman - Türk Filozofları. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. Seri: III. No. 15). 8°
 3202 İzmirli, İsmail Hakkı Altınordu devleti tarihine ait metinler. Mütercimi: *İsmail Hakkı İzmirli*, İstanbul: Maarif. 1941. 8°
 3455-3456 İzmirli, İsmail Hakkı Müslüman - Türk hukuku ve dini. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. Seri: III, No. 29. Mükerrer, Bak: 3456. 8°

j

- 3747-8 Jahn, Karl İranda kâğıt para. Çeviren: *Mehmet Köymen Altay*. Ankara: 1942. T. T. K. Basımevi. 40 S. Bak. Mükerrer, 3748 (23-24 sayılı Belleten'den ayrı basım). 8°
 2941 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin: 1941. 8°
 2571 Jarring, Gunnar Det Nya Turkiet. Stockholm. 1937. 8°
 2572 Jarring, Gunnar The Uzbek Dialect of Qılich (Russian TÜRKESTAN) with texts and glossary. Leipzig: 1939. 8°
 2573 Jarring. Gunnar Studien zu einer osttürkischen Lautlehre. Leipzig: 1933. 8°
 2575 Jarring, Gunnar An Uzbek's View of his Native-Town and its Gricumstances. 8°
 2576 Jarring, Gunnar Östra Medelhavet. Stockholm: 1940.8°
 2908 Jäschke, Gotthard Friedrich Giese. Eeipzig: 1941 8°

- 3776 Jordan, Edouard Histoire du moyen - âge. Paris: 1939. 450. S. (Cilt: IV). 8°
 4163 Jorga, Nicolas Ragusains à Coron. 3 s. 8°
 3131 Julin, Armand Muhtasar umumî ve tatbikî istatistik. Mütercimi: *Selim Sabit Aykut*. Ankara: Recep Ulusoğlu. 1938. 8°
 3562 Julius, Kornis. Historian er Politician. Budapest: 1940. 8°

K

- 2740 Kadaster, İsfendiyar Esat Orta Anadolu hayvan yemleri. Ankara: Y. Ziraat 1949. 8°
 3556 Kalissen, Erik A quand une paix durable dans le Bassin Danubien. Genève: 1939. 8°
 2507 Kamçioğlu, H. İbrahim Dr. Türkiye ve ecnebi buğdaylarının teknolojik evsafı ve bilhassa ekmeklik kabiliyetlerinin tetkik ve mukayeseleri. Ankara: Y. Ziraat 1941. 8°
 3453 Kâmil Türklerde spor. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 43) 8°
 3425-6 Kansu, Nafi Atuf Türklerin terbiyeye hizmetleri. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 27). Mükerrer, Bak : 3426. 8°
 3950 Kansu, Sedat Dr. Ankara civarında yetişen bazı mühim step nebatlarının hayvan tağdiyesi bakımından ehemmiyeti. Ankara: 1943. 130, S. 1. Hr. 8°
 3211 Kansu, Şevket Aziz Prof. Dr. Etiyokuşu hafriyatı 1937. Ankara: 1940 Mükerrer, Bak. 38z1, 3822. 8°
 3708 Kansu, Şevket Aziz Prof. Dr. Anadoluda Türk mütefekirlerinin coğrafi yayılışı üzerine bir araştırma. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
 3382 Kansu, Şevket Aziz Avrupada Neolitik çağ brakisefalleri. Ankara: Başvekâlet. No. 2 (Türk Tarihinin Ana Hatları). 8°
 3590 Kansu, Şevket Aziz Prof. Dr. Prehistorya araştırmalarında Metotlar. İstanbul: 1938. 8°
 3506-3507 Kansu, Şevket Aziz Prof. Dr., Tahsin Özgüç Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji enstitüsünde muhafaza edilmekte bulunan bazı prehistorik arkeoloji eşyası. İstanbul: Akşam Mükerrer, Bak : 3507. 8°

- 3908 Kantar, Selâhaddin Bak: *Rudolf Naujann*. İzmir'de Roma devrine ait Lyon Agorasında yapılan hafriyat hakkında ikinci ihzari rapor. Çeviren: *Selâhattin Kantar* Ankara: 1943. 12. S. 11. pl. (26 sayılı Belleten'den ayrı basım.) Mükerrer: Bak. 3909. 8°
- 3637 Kanun, Maarifle ilgili Kanunlar. İstanbul: 1940. 270. S. 8°
- 2469 Kanun, Kanun elasar-ül kadıme. Bağdad: 1935. 8°
- 3942-3 Kanunlarımız, İstanbul: 1942. 2.
C. Cilt: 131. S. Cilt: 11-1176 + 12 + V. S. 8°
- 4373 Karabacek, Josef von Abendlândische Künstler zu Konstantinopel im XV. Jahrhundert. I.: İtalienische Künstler am Hofe Muhammeds II des Eroberers 1451-1481. Wien 1918. (Fotokopi. 64 S. + 9. levha.) 8°
- 2804-5 Karal, Enver Ziya Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik. İstanbul: Maarif. 1941. Belleten No. 16 dan ayrı basım. Mükerrer, Bak: 2805 8°
- 2802-3 Karal, Enver Ziya Zarif Paşanın hatıratı. İstanbul: Maarif 1941. Belleten No. 16. dan ayrı basım. Mükerrer, Bak: 2803. 8°
- 3694-95 Karal, Enver Ziya Siyasetname. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
- 3721-2 Karal, Enver Ziya Selim III. ün Hattı Humayunları. Ankara: T. T. K. Basımevi. 1942. 167. S. Mükerrer: Bak. 3722, 3797. 8°
- 3725 Karamete, Kemaleddin Kayserinin şirin bir nahiyesi: Yeşil Erkilet. Kayseri: 1942. Sümer Basımevi. 16. S. 8°
- 3878 Karamete, Kemaleddin Erciyeş Kayseri: 1934. 251. S. 65. pl. 8°
- 3879 Karamete, Kemaleddin İdole du Kultepe au Lycée du Musée de Kayseri. Paris: 1935. 4. S. 4. Pl. (Revue Hittite et Asianique. 5° Année. Fasc. 18 Janvier 1935.) 8°
- 3877 Karamete, İdoles récement découvertes au Kultepe. 3. S. 4. Pl. 8°
- 3881 Karamete, Kemaleddin Nouvels Idoles du Kültepe au Musée de Kayseri. Paris: 1936. 3. S. 2. Pl. (Revue Hittite et Asianique 6° Année. Fasc. 24. Juillet 1936.) 8°

- 4197 Karamursal, Ziya Ekonomik tarih. Yazan *Louis André* çeviren *Ziya Karamursal*. İstanbul: 1938. 8°
- 3224 Karamursal, Ziya Osmanlı Malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara: 1940. Mükerrer: Bak. 3780, 8781 8°
- 3465 Karamursal, Ziya Osmanlı devletinin kuruluşundan on dokuzuncu asrın yarısına kadar malî tarihe bir bakış. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. Seri: III, No: 2). 8°
- 4155 Kâşgarlı, Mahmut Divanü Lügat it-Türk. Ankara: 1941. 8°
- 3739 Katalogusa A Magyar Királyi Országos Levéltár allando. Kiváltásanak Katalogusa. Budapest: 1930. 61. S. 8°
- 4107 Katalog, yazmalar İstanbul kütüphaneleri Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları. I. Türkçe Tarih yazmaları. I. fasikül. Umumî tarihler. İstanbul: 1943. 8°
- 4200-1 Kâtip Çelebi Keşf-el-Zunun. 2. Cilt. İstanbul: 1941-43 4°
- 3107 Kawan, Léon Toptan göçler. İstanbul: Marifet. 1935. 8°
- 4065 Kaya, Kemal Birinci sınıflar için kolay aritmetik. Ankara: 1943. 8°
- 4067 Kaya, Kemal Buz denizinde bir kovalamaca. Ankara: 1943. 8°
- 4060 Kaya, Kemal ve Hayrullah Örs Nasıl hareket ediyoruz. Ankara: 1943. 8°
- 4069 Kaya, Kemal ve İlyas Sınal Neler oynyalım? Ankara: 1943 8°
- 3533-5 Kaya, Şükrü Bak. *Mathiez. A.* Fransız ihtilâli tarihi 3 cilt 8°
- 2127 Kaya, Şevket Milletlerarası turizm istatistiklerinin tanzim usulleri. İstanbul: Aydınlık. 1937. 8°
- 3998 Kayaboğazı, Şeref İstanbul ve dolayı coğrafyası. İstanbul: 1942. Tecelli Mat. 118. S. Mükerrer: Bak. 3999. 8°
- 3561 Kayseri, İstanbul: Ahmet İhsan 8°
- 4321 Kelsen, Hans Demokrasi, mahiyeti, kıymeti. Çeviren. *E. Menemencioğlu*. İstanbul: 1938 0°
- 3682 Kemalettin, Ebul-Bekai Mehmet bin Musa el-Damiri Hayat ül-Hayvan. İstanbul: 1272. 8°
- 4152 Kerimeddin, Mahmud Selçuk Devletleri tarihi. Aksaraylı Kerimeddin Mahmudun Müsamerat-al-ahyar adlı Farsça

- tarihinin tercümesi. Çeviren: *M. Nuri Gencosman*. Önsöz ve notlar yazar: *N. Uzluk* Ankara: 1943. 8°
- Kh w a j a h N i z a m u d d i n A h m e d B a k : E k b e r i . 8°
- 4087 K ı l a v u z , A n k a r a Y ü k s e k Z i r a a t E n s t i t ü s ü k ı l a v u z u . A n k a r a : 1943. 8°
- 2916 K ı l a v u z A r ş i v k ı l a v u z u . İ s t a n b u l : M a a r i f . 1940. 11. Fas. 8°
- 4123 K ı l a v u z İ m l â k ı l a v u z u . İ s t a n b u l : 1942. 8°
- 2487 K ı s a k ü r e k , N e c i p F a z ı l A n k a r a : U l u s o ğ l u . 1940. 8°
- 3175 K i p e r , N e Ő e t Ö m e r O r t a A n a d o l u a r m u t ç u l u ğ u v e e n m ü h i m a r m u t ç e Ő i t l e r i . A n k a r a : Y . Z i r a a t . 1941. 8°
- 4054 K i p l i n g , R u d y a r d P i k k i - T i k k i - T a v i . T ü r k ç e y e ç e v i r e n *Hayrullah Örs, Mastafa Nihat Özön* Ankara: 1943. 8°
- 4213 K l e i s t , S a n D o m i n g o ' d a b i r n i Ő a n l a n m a . Ç e v i r e n : S . A l i A n k a r a : M a a r i f M . 1943. 8°
- 3966-8 K n a c k f u s s , H u b e r t , D i d y m a . E r s t e r T e i l : D i e B a u b e s c h r e i b u n g i n d r e i B ä n d e n B e r l i n . 1941. (3 cilt çok büyük olduğu için ayrı konmuştur.) 8°
- 4162 K o b a y Ő i , H a j i m e , A r a p t a r i h i m u k a d d i m e s i (J a p o n c a) T o k y o . 1943. 8°
- 3980-3981 K o n f e r a n s , C . H . P . G e n e l b a Ő k a n v e k i l i b a Ő v e k i l S a r a ç o ğ l u v e v e k â l e t l e r , M i l l i k u r u m l a r , b a n k a l a r t a r a f ı n d a n r a d y o d a v e r i l e n k o n f e r a n s l a r . A n k a r a : 1943. 104 S. 8°
- 3626 K o n g r e , B i r i n c i T ü r k N e Ő r i y a t K o n g r e s i . A n k a r a : 1939. 412. S. 8°
- 3732 K o n g r e , B i r i n c i T ü r k T a r i h K o n g r e s i . 629. S. 1. Hr. M ü k e r r e r : B a k . 3783. 8°
- 4340-2 K o n g r e , İ k i n c i T ü r k T a r i h K o n g r e s i . İ s t a n b u l : 20-25 E y l ü l 1937. İ s t a n b u l : 1943. 8°
- 3188-9 K o n g r e D i l e k l e r i , C . H . P . 1940 K o n g r e d i l e k l e r i A n k a r a : R e c e p U l u s o ğ l u . M ü k e r r e r : B a k . 3189. 8°
- 3947-8 K o p p e r s , W i l h e l m İ l k T ü r k l ü k , İ l k İ n d o - g e r m a n l ı k . İ s t a n b u l : 1941. 8°
- 3649-50 K o p p e r s , W i l h e l m U r t ü r k e n t u m u n d U r i n d o g e r m a n e n t u m i m L i c h t e d e r v ö l k e r k u n d l i c h e n U n i v e r s a l g e s c h i c h t e . İ s t a n b u l : 1941. 8°
- 4171 K o r b u l , Y . G y ö r g y A q u i n c u m o r v o s i e m l e k e i . (D i e ä r z t l i c h e n D e n k m ä l e r v o n A q u i n c u m) . B u d a p e s t : 1934. 8°
- 3583 K o s m i n , R u s y a n ı n m u k a d d e r a t ı ; P a n t u r a n i z m . 8°

- 3213 Koşay, Hamit Dr. Les Fouilles de Pazarlı. İstanbul: 1938. 8°
- 3212 Koşay, Hamit Zübeyir Pazarlı hafriyatı raporu. Ankara: 1941. Mukerrer: Bak. 3823, 3824. 8°
- 3210 Koşay, Hamit Zübeyir Alacahöyük hafriyatı. 1936 Ankara: 1938. Mukerrer: Bak. 3795, 3796. 8°
- 2882-4 Koşay, Hamit Türk Tarih Kurumu Alacahöyük hafriyatı. 1940 çalışmaları ve neticeleri. Belleten. No. 17-18 den ayrı basım. İstanbul: Maarif 1941. Mukerrer, Bak: 2884. 8°
- 3653-4 Koşay, Hamit Z. Bibliyografya. İstanbul: 1941. 8°
- 3440-2 Koşay, Hamit Zübeyir Macarların eski tarihi İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 37). Mukerrer, Bak: 3442. 8°
- 3643-3644 Koşay, H. Z. Székelyliler. İstanbul: 1941. 8°
- 2511 Kozanlı, Cemil Tarihi Nizamı İran. Tahran: 1315. 8°
- 4022 Kökten, İ. Kılıç Karsın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 14 S. (27 sayılı Belleten'den ayrı basım). Mukerrer, Bak: 4023 8°
- 4015 Köprülü, M. Fuat Prof. Yıldırım Bayezid'in intiharı meselesi. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 9 S. (27 sayılı Belleten'den ayrı basım). Mukerrer, Bak: 4016. 8°
- 4024 Köprülü, M. Fuat Prof. Anadolu Selçukları tarihinin yerli kaynakları I. Ankara: 1943 T. T. K. Basımevi. 142 S. 4 Lev. (27 Sayılı Belleten'den ayrı basım). Mukerrer, Bak: 4025. 8°
- 2584-5 Köprülü, M. Fuat Prof. Ali Şîr Nevaî. İstanbul: Maarif 1941. Mukerrer, Bak: 2585. 8°
- 3449-50 Köprülü, Mehmet Fuat Anadolu Türk Dil ve edebiyatının tekâmülüne dair. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 41). Mukerrer, Bak: 3450. 8°
- 3504-5 Köprülü, M. Fuat Prof. Dr. Altınorduaya ait yeni araştırmalar. İstanbul: Maarif 1941. Mukerrer, Bak: 350. 8°
- 3514-5 Köprülü, M. Fuat Prof. Dr. Le Féodalisme Turc-Musulman au Moyen-Age. İstanbul: Maarif 1941. Mukerrer, Bak: 3515. 8°
- 3012-3 Köprülü, M. Fuat Prof. Dr. Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi. İstanbul: Maarif 1941. Mukerrer, Bak: 3513. 8°

- 3526-8 Köprülü, M. Fuat Prof. Dr. Türk Saz Şairleri. İstanbul: Ahmet Sait 1940. 2 C. II ve III ciltler. 8°
- 3741-2 Köprülü, M. Fuat XIII. Asırda Marâğa rasathanesi hakkında bazı notlar. Ankara: T. T. K. Basimevi 20 S. 1. Res. 1. Plân. Bak: Mukerrer 3742. (23-24 Sayılı Belleten'den ayrı basım). 8°
- 3902 Köprülü, Fuat Prof. Uran kabilesi. Ankara: 1943. 17 S. 1 Hr. (27 Sayılı Belleten'den ayrı basım). Mükerrer, Bak: 3953. 8°
- 3462 Kösemihal, M. Ragıp Türk halk muzikilerinin Kökleri meselesi. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. Seri: III, No. 8). 8°
- 3627 Köy Enstitüleri, İstanbul: 1941. 64 S. 8°
- 3747-8 Köymen, Mehmet Altay Bak: *Karl Jahn* İranda Kâğıt para. Çeviren: *Mehmet Altay Köymen* Ankara: 1942. T. T. K. Basimevi. 40 S. Bak, Mükerrer: 3748. (23-24 Sayılı Belleten'den ayrı basım). 8°
- 3904 Köymen, Mehmet Altay Bak: *W. Barthold*. Saffârler tarihi hakkında. Çeviren: *Mehmet Altay Köymen*. Ankara: 1943. 21 S. (26 Sayılı Belleten'den ayrı basım). Mükerrer Bak: 3905. 8°
- 2735-6 Krause, Karl Boğazkoy Tempel V. Berlin: 1940. Mükerrer, Bak: 2736. 8°
- 4334 Kress von Kressenstein, Türklerle beraber Süveyş Kanalına. Çeviren: *Mazhar Besim Özalpsan*. İstanbul: 1943. 8°
- 4337-9 Kurat, Akdes Nimet İsveç kralı XII. Karl'ın Türkiyede kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: 1943. iki cilt. 8°
- 2729 Kurat, Akdes Nimet Topkapı müzesi arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. İstanbul: Bürhanettin 1940. Mükerrer, Bak: 2828, 2829. 8°
- 2830-31 Kurat, Akdes Nimet İsveç kralı XII. Karl'ın hayatı ve faaliyeti. İstanbul; Rıza Koşkun. 1940. Mükerrer, Bak: 2831. 8°
- 3906 Kurat, Akdes Nimet XVIII. Yüzyıl başı "Avrupa umumî harbi," nde Türkiye'nin tarafsızlığı. Ankara: 1943. 28. S. (26 sayılı Belleten'den ayrı basım.). Mükerrer, Bak: 3907. 8°

- 3220 Kurtoğlu, Fevzi Türk Bayrağı ve ay yıldız. Ankara: 1938. Mükerrer, Bak: 3811, 3812. 8°
- 2506 Kurultay, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün yüksek himayelerinde yedinci Ulusal Türk Tıp Kurultayı. İstanbul: Kader 1939. 8°
- 4095-6 Kurultay, Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942. İstanbul: 1943. 8°
- 3906 Kurultay Kılavuzu, Dördüncü Türk Dil Kurultayı Üyelerine Kurultay Kılavuzu. Ankara: 1942. 78 S. Mükerrer, 3607. 8°
- 2719 Kutlutan, İbrahim Orman ekonomisi. İstanbul: Güneş 1940. 8°
- 2938 Kuyucak, Hazım Atıf Ticaret Hukuku. İstanbul: Devlet 1939. 8°
- 2937 Kuyucak, Hazım Atıf Para ve Banka. İstanbul: Maarif 1939. 8°
- 2936 Kuyucak, Hazım Atıf Muhasebe prensipleri. İstanbul: Devlet 1938. 8°
- 3655 Küley, Müfide İç hastalıklarında diyetle tedavi İki Zar diyet reçeteleri. İstanbul: 1942. 8°
- 4303 Külçe, Süleyman Osmanlı tarihinde Arnavutluk, İzmir: 1944. 8°
- 4304 Külçe, Süleyman Firzovik toplantısı ve meşrutiyet. İzmir. 1944. 8°

L

- 3709 Lacombe, Olivier Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde felsefe öğretimi. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
- 4144 La Ferté, de Lettres sur le Bosphore, ou relation d'une voyage en différentes parties de l'Orient, pendant les années 1816 à 1819. Paris. 1821. 8°
- 2727 Lage der Ungarn in Jugoslawien. Budapest; 1941. 8°
- 4132-3 La Jonquière, Vicomte de Histoire de l'Empire Ottoman. Paris. 1914. 2. vols, 8°
- 3612 Lajos Fekete Türk vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler. Çeviren: *Tayyib Gökbilgin* İstanbul: 1941. 9. S. Mükerrer, 3613. 8°

- 4319 Lamb, Harold Cengiz Han. Çeviren: *Ali Naci* İstanbul: 1931. 8°
- 3563-4 Lambrine, S. Dacia. Budapest: 1932. III-IV. 1927-1932. Mükerrer, ba, 3564. 3°
- 4165 Landau, Maximilian Beiträge zum Chazarenproblem. Breslau. 1938. 46 S. 8°
- 4376 Landsberger, B. Mezopotamya'da Medeniyetin doğuşu. (Die Anfänge der Zivilisation in Mesopotamien.). Ankara: 1944. 8°
- 3704 Landsberger, B. Ras Şamrada bulunan Çivi yazısı vesikalarının kültür tarihi bakımından önemi. Ankara: T. T. K. 1920 8°
- 4225 La Rochefoucauld Özdeyişler. Çeviren: *Y. N. Nayır* Ankara: Maarif 1943. 8.
- 3770-3 Lavissee, Ernest et Alfred Rambaud Histoire Générale. Paris: 1938, 1924-1925. 4 C. (IV, VI, VIII, XI inci ciltler). Cilt: IV. 1938. 999. S. Cilt: VI. 1924. 981. S. Cilt: VIII. 1924. 1032. S. Cilt: XI. 1924. 1027. S. 8°
- 4142 Lâyiha, Filibe tarafında zuhur eden ihtilâlin tahkikatı hakkında Filibede bulunan komisyonu fevkalâde azasından bir zatın tanzim ile Babialiyeye taktim eylediği lâihayı mühimmenin suretidir. 8°
- 3180 Lazle, Galdi XVIII. Szazadi Humanizmusunk es a Romansac. Budapest: 1940. 8°
- 3762 Lefebvre, Georges Napoléon. Paris: 1942. 606. S. 8°
- 4244 Leibniz, Monadoloji. Çeviren: *S. K. Yetkin*. İstanbul: Maarif 1943. 8°
- 3181 Leisen, Herbert von Terres Hongroises de Transylvanie Genève: 1941. 8°
- 3893 Lermontof, M. Yu. Bak: Literatur Edebiyat mirası. Sovyetler ilim akademisi neşriyatından. M. Yu. Lermontov hakkında. (Rusca) Moskova: 1941. 828. S. 8.
- 3118 Lesoir, Edm. Nufus kütükleri, Mütercimi: *Şevket Kaya* İstanbul: Aydınlık 1935. 8°
- 4210 Lessing Minna von Barnhelm. Çeviren: *S. Alı* İstanbul: Maarif 1942. 8°
- 3711 Le Stange, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge: 1930. 536 S. 8 Hr. 8°

- 3103 Lisse, A. İstatistik güçlükleri ve neticeleri. Mütercimi: *M. S. Berkin*. Ankara: Köyhocası 1935. 8°
- 2739 Liste, Ziraat V. Y. Ziraat Enstitüsü 1934-1939 senesi neşriyat Listesi. Ankara: Y. Ziraat 1939. 8°
- 3839 Literatur, edebiyat mirası Moskova: 1941. 828 S.
- 3775 Lot, Ferdinand Histoire du Moyen-Age. Paris: 1940. 422 S. (Cilt, I). 8°
- 3703 Louis, Herbert Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Enstitüsünün öğretim gezintileri. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
- 2759 Lowie, Robert H. The History of Ethnological Theory. New York: 1937. 8°
- 2758 Lowie, Robert H., Ph. D. Primitive Religion. New York: 1924. 8°
- 3997 Lügat, Prima Lectio. Ankara: Maarif 1943. 64 S. 8° (Bak: *Rohde*)
- 2808 Lukinich, Emerico Documenta Historian Valachorum in Hungaria illustrantia. Budapest: 1941. 8°
- 2455 Lutfi el-Maktul, Mevlâna Risalat taz'iyf el-Mezbah li Mevlâna Lutfi el-Maktul. Neşreden: *Şerefettin Yaltkaya*, tercüme edenler: *Abdülhak Adnan* ve *Henry Corbin*. Paris: 1940. 8°
- 4358-60 Lugal, Necati Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye. Yazan: *Sadrüddin ebu'l-Hasan Ali İbn Nasir İbn Ali el-Hüseynî*. Ankara: 1943. 8°

M

- 3636 Maarif Teşkilât Kanunları, Yabancı memleketler Maarif teşkilât kanunları. İstanbul: 1941. 169 S. 8°
- 3921 Maarif Vekilliği yayınları, Ankara: 1943. 94+4S. 7°
- 2760 Malinowski, Bronislaw The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia. New York: 1929. 8°
- 2940 Mansel, Arif Müfit Dr. Grabhügelforschung in Ostthrazien. Sofia: 1941. 8°
- 3389 Mansel, Arif Müfit İran'ın tarih ve arkeolojisi. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 7). 8°
- 4370-72 Mansel, Arif Müfit Trakya-Kırklareli Kubbeli Mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi. Ankara: 1943. 8°

- 3871 Mansel, Arif Müfit Bak: *Vasilief, A. A. Bizans İmparatorluğu tarihi. Çevirin: Arif Müfit Mansel.* Ankara: 1943. 540 S. Mükerrer, Bak: 3872. 8°
- 3690-91 Mansel, Arif Müfit Bak: *Aziz Ogan, ve Arif Müfit Mansel. Rhegion-Küçük Çekmece hafriyatı. Fouilles de Rhegion-Küçük Çekmece.* Ankara: 1942. 21, 22 Sayılı Belleten'den ayrı basım. 8°
- 2472 Map of Ancient Iraq 8°
- 3260 Marlowe, Doktor Faustus. Çev. İ. Şahinbaş İstanbul: Maarif 1943. 8°
- 3992 Martiny, Günther Die Piyale Pascha Moschee. 41 S. 1. Plân. (Ars Islamica Vol. III. Part 2). 8°
- 2822 Masar, İlhami Ne diyoruz. İstanbul: Güneş 1941. 8°
- 2512 Massignon, Louis Publications de la Société des Etudes İraniennes et de L'Art Persan. Paris: 1934. 8°
- 3533-5 Mathiez, A. Fransız İhtilâli. Mütercimi: Şükrü Kaya. İstanbul: Ahmet Sait 1940. S. C. 8°
- 3517-8 Maurois, André İngiltere tarihi. Mütercimi: Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Kanaat 1938. 2 C. 8°
- 4140 Mazbata, Anadolu divanıharbından Bayezid Kumandanı Faik Paşa aleyhine verilen hüküm ve kararın mazbatası İstanbul: 1295. 8°
- 4141 Mazbata, Ardahan kalesinin düşmana tesliminden dolayı haklarında ikameyi dava olunup Anadolu divanıharbı tarafından istintak ve muhakemeleri icra kılınan ümera ve zabıtanın dereceyi töhmet ve mahkûmiyetlerini mübeyyin tertip olan mazbatanın suretidir. İstanbul: 1295. 8°
- 2541-4 Mecidettin, Firuz-Abadî: *Elkamus-ül-Muhit.* Mısır: 1933-1935. 4 c. 40
- 4151 Mehmet Ali Aynî, Milliyetçilik. İstanbul: 1943. 8°
- 3110 Mehmet Ali Fuat, Hayat pahası adedî müşirlerinin tanzimi usulleri. İstanbul: Devlet. 1934. 8°
- 4205 Mehmet Raif, Miratı İstanbul. İstanbul: 1314. 8°
- 3759 Melzig, Herbert Prof. Atatürk dedi ki. Ankara: 1943. Sümer matbaası 234. S. 8°
- 4153 Melzig, Herbert Yeni Türkiyenin Siyasî bibliyografyası. İstanbul: 2. tabı. 1944. 8°

- 3251-2 Mendelssohn-Bartholdi, Gustav Der König. München: 1912. 2. C. Cilt: I. 288. S. Cilt: II. 268. S. 8°
- 4321 Menemencioğlu, E. Demokrasi mahiyeti, kıymeti. Çeviren. E. Menemencioğlu. İstanbul: 1938. 8°
- 2932 Menemencioğlu, Etem Dr. Devletler umumî hukuku. İstanbul: Devlet. 1938. 8°
- 4182 Menemencioğlu, Dr. Léon Duguit'nin Cemiyet, Hukuk ve Devlet nazariyeleri. İstanbul: 1939. 8°
- 2933 Menemencioğlu, Etem Léon Duguit'in Cemiyet, Hukuk ve Devlet nazariyeleri. İstanbul: Maarif. 1939. 8°
- 3982 Menghin, Oswald Egipto y la Peninsula Hispanica Madrid: 1941. 17. S. (Corona de Estudios Tomo I.), 8°
- 3629 Menghin, Oswald Der zweite Türkische Geschichtskongress. Wien: 1937. 7. S. (Sonderabdr. Au: Wiener Prehistorisch. Zeitschr. XXIV, 1937). 8°
- 2885-7 Mersinli, Cemal Roma - Rum kelimeleri. Belleten, No. 17-18 den ayrı basım, İstanbul: Maarif. 1841. Mükerrer, Bak: 2886-2887. 8°
- 2478 Mescid-il-Kûfe. Bağdad: Hükûmet. 1940. 8°
- 3429 Mesut Cemil Medeniyet tarihinde musiki aletleri ve Türkler. İstanbul: Güneş (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 30), 8°
- 2406-7 Mevlâna Mesnevi. II. ve III. İstanbul: Maarif 1943. 8°
- 3939 Mevlâna Mevlânanın yedi öğüdü. Düzelten: Ahmet Remzi Akyürek. İstanbul: 1937. XV + 108 + 147 + 123. S. 8°
- 3926 Mevlâna Mevlâna'nın mektupları. Düzelten: Ahmet Remzi Akyürek. İstanbul: 1937. 27 + 174. S. I. Pl. (Veled İzbudak'ın mukaddimesi ve Nafiz Uzluk'un önsözü ile) 8°
- 4181 Meyer-Plath, und Schneider Die Landmauer von Konstantinopel. 2. Teil. Berlin. 1943 2°
- 4389 Millî savaşın başlangıcında Anadolu ve Rumeli'de yabancı işgal kuvvetleri. 1: 3 300 000 mikyaslı harta. 8°
- 3630 Millî Şef ve Cumhurreisimizin Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesini ziyaretleri. İstanbul: 1941. 38. S. Mükerrer: 3631. 8°
- 4070 Minez, Behzat İstiklâl madalyası. Bir kahramanlık hikâyesi. Ankara: 1948 8°
- 2470 Ministry of Education Directorate of Antiquities. Baghdad: 1936. 8°

- 2486 Ministry of Education Departement of Antiquities.
Baghdad : 1933. 8°
- 4219 Molière Adamcı. Çeviren: *Dr. A. S. Delilbaşı*. İstanbul:
Maarif: 1941. 8°
- 4235 Molière Amphytrion. çev. *A. Teoman* Ankara: Maarif 1943. 8°
- 4237 Molière Cimri. Ankara: Maarif 1943. 8°
- 4232 Molière Don Juan. Çeviren: *E. G. ile M. C. A.* Ankara:
Maarif 1943. 8°
- 4236 Molière George Dandin. Çeviren: *S. Omay* Ankara:
Maarif 1943. 3°
- 4231 Molière Gülünç Kibarlar. Ankara: Maarif 1943. 8°
- 4241 Moliere Hastalık hastası. Çeviren: *A. S. Delilbaşı* Ankara:
Maarif 1943. 8°
- 4229 Molière Hekim uçtu ve Soytarının kıskançlığı. Ankara:
Maarif 1943. 8°
- 4239 Molière Kibarlık budalası. Çeviren: *A. S. Delilbaşı* Ankara :
Maarif 1943 8°
- 4240 Molière Kontes d'Escarbagnas. Ankara : 1943. 8°
- 4238 Molière Mösyö de Pourceaugnac. Ankara : Maarif 1943. 8°
- 4233 Molière Sevda Hekim. Ankara : Maarif 1943. 8°
- 4234 Molière Zoraki Hekim. Ankara : Maarif 1943. 8°
- 4315 Monod, G. Tarihte usul. Çeviren. *Kâzım Şinasi Dersan*.
İstanbul : 1938. 8°
- 2564 Montandon, Raoul. Bibliographie Générale, Paris :
1938. 8°
- 3702 Moravcsik, Gyula Die byzantinischen Quellen der Ge-
schichte der Türkvölker. Byzantinoturcica I. Budapest : 1942. 8°
- 4339 Moravcsik, Gyula Sprachreste der Türkvölker in den
byzantinischen Quellen. Budapest : 1943 (Byzantinoturcica II.) 8°
- 4085 Mosca, Rodolfo Le relazioni internazionali del regno
d'Ungheria. Volume primo : 1919-1938. Budapest : 1943 8°
- 2590-99 Muahedat Ankara : 1926-1931. 8°
- 2601-2722 Muahedat Ankara.
- 2531-40 Muhibbittin Tacelarus. Mısır : 1306. 10. C. 8°
- 2600 Mukavelename Yol işletmelerinin tevhidini hakkında. 8°
- 4230 Musset, A. de Andrea del Sarto. Çev. *S. Yağızlar* Ankara:
Maarif. 1945 8°

- 4242 Musset, Alfred de Bir kapı ya açık durmalı ya kapalı
Ankara: Maarif. 1943. 8°
- 4249 Musset, Alfred de Hikâyeler. Ankara: 1943. 8°
- 4223 Musset, Alfred de Marianne'in kalbi. İstanbul: Maarif:
1942 8°
- 4222 Musset, Alfred de Şamdancı. İstanbul: Maarif. 1942 8°
- 4253 Musset, Alfred de Yap da söyleme ve Don Juan'ın
bir sabahı. 3° Ankara, Maarif.
- 4309 Müçteba Salahattin, Ali Zühtü Tarih utandı, milli
destan. İstanbul: 1933. 8°
- 2786-7 Müllerus, Carolus Geographi Graeci Minores.
1882. 2. C. 8°
- 2788 Müllerus, Carolus Straboni Geographica. 1853. 8°
- 2789 Müllerus, Carolus Straboni Geographicorum. 1877. 8°
- 3373 Münşi, Ali bin Mülûk al Zafername. Fotokopi. 49
yaprak. 8°
- 4173 Nagy, Lajos Aquincumi mumia-temetkezese (Mumien-
begräbnisse aus Aquincum) Budapest. 1935 8°
- 3755 Namık Kemal hakkında İstanbul: 1942. Vakit matbaası.
421 S. 8°
Nasıruddin Muhammed bin Abdurrahim bin el Furat.
Bak: Nasıruddin Muhammed. 8°
- 3932-4 Nasıruddin Muhammed The History of Ibn
Al-Furat Beirut: 1939, 1936, 1938. 3. C. (VIII, IX/I ve IX/II.
inci ciltler.). 8°
- 2457 Nasilof Gramatika Uyguzkogo yazbika. Mosva: 1940. 8°
- 3908 Naumann, Rudolf İzmirde Roma devrine ait İyon ago-
rasında yapılan hafriyat hakkında ikinci ihzarî rapor. Ankara:
1943. 12. S. 11, Pl. (26 sayılı Belieten'den ayrı basım). Mü-
kerrer: Bak, 3909. 8°
- 3868-9 Nefisî Ferhengi Nefisî. Tahran: 1317-1319. 2. C. 8°
- 4168 Nemeth, Gyula A magyar rovasiras. Budapest: 1934. 8°
- 4170 Nemeth, Gyula Az urali és a Török nyelvek ösi kap-
csolata. Budapest: 1928 8°
- 4164 Nemeth, G. Der Volksname " Türk „. Budapest 1927. 3°
- 4179 Nemeth, Gyula Die Inschriften des Schatzes von Nagy-
Szant-Miklos. Budapest, Leipzig. 1932 8°

- 4172 Nemeth, Gyula Die petschenegischen Stammesnamen. Berlin. 1930. 8°
- 4197 Nemeth, Gyula Körösi-Csoma Sandor celja. Budapest: 1935. 8°
- 4169 Nemeth, Gyula Thury Jozsef I taq enlekezete. Budapest. 1934. 8°
- 2870-72 Neşriyat haberleri. Belleten No. 17-18 den ayrı basım. İstanbul: Maarif 1941. Mükerrer, Bak: 2871, 2872. 8°
- 3117 Neumark, F. Dr. Malî tekliflerin arsulusal mukayese ve istatistikleri. Mütercimi: *Refii Şükrü*. İstanbul: Aydınlık 1935. 8°
- 3129 Neumark, Fritz Harp ekonomisi. Mütercimi: *Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Aydınlık 1937. 8°
- 3418-9 Nevzat Ayas Hindistanda Türk düşüncesi: Budacılığın hazırlayan amiller, Budacılık. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 18). Mükerrer, Bak: 2409. 8°
- 3412-4 Niyazi M. Eski Mısırdaki, İyonyada, Yunanistanda, Romada, ve Orta zamanda Coğrafya. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları No. 20). Mükerrer, Bak: 3414. 8°
Nizameddin Ahmed Bak: Ekberi: 8°
- 3420 Nizameddin Ali Türklerde Sanayi. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları No. 24). 8°
- 4209 Nizamî Leylâ ile Mecnun, İstanbul, Maarif: 1943. 8°
- 3972 Nizamname C. H. P. Nizamnamesi. Ankara: 1929. 38+5 S. 8°
- 3787 Nizamname Projesi C. H. P. VI ncı kurultayına sunulan nizamname projesi. Ankara: 1934. 75 S. 8°
- 2942-4 Noyan, Mustafa Van tarihine methal. İstanbul: Tan 1941. Mükerrer, Bak: 2043, 2944. 8°
- 3038-96 Nüfus Sayımı Genel nüfus sayımı 20 İkteşrin 1935. İstanbul: 1936-1927 59 C. 8°
- 3166-7 Nüfus Sayımı 1935 Genel nüfus sayımı. 1935-1939. 2 C. 8°
- 3124 Nüfus meselesi ve nüfus sayımı hakkında fikirler. İstanbul: Hüsnütabiat 1941. 8°
- 3101 Nüfus meselesi ve nüfus sayımı hakkında fikirler. Ankara: Köyhocasısı 1939. 8°
- 3463 Nuri Dr. Türklerin deri sanayiine yaptıkları hizmetler.

İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları seri: III, No. 9) 8°
 2497 Nutuk Ziraat Vekili Muhlis Erkmen ve Rektör Süreyya
 Gençanın. Ankara: Y. Ziraat Enstitüsü 1940. 8°

O

- 2864-6 Ogan Aziz Th. Makridi'nin hatırasına Belleten, No.
 17-18 den ayrı basım. İstanbul: Maarif 1941. Mükerrer, Bak :
 2865, 1866. 8°
- 2800-1 Ogan Aziz Topkapı sarayı hafriyatı. İstanbul: Maarif
 1941. Belleten No. 16 dan ayrı basım. Mükerrer, Bak : 2801. 8°
- 3690-91 Ogan, Aziz ve Arif Müfid Mansel Region-Küçük-
 Çekmece hafriyatı. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
 Ohsson, Mouradgea, d' Bak: D'Ohsson, Mouradgea. 8°
- 4056 Okan, Beria Elif Sultan, kızlar için uzun hikâye. Ankara:
 2943. 8°
- 2747 Okay, Mecit İbrahim Türkiye'de kızılçam (Pinusbrutia)
 terebantini üzerinde araştırmalar. Ankara: Y. Ziraat 1940 8°
- 4066 Okul Şiirleri Ankara: 1943. 8°
- 3623 Onan, Necmettin Halil İzahlı Divan şiir antolojisi
 Ankara: 1941. S. 8°
- 2428 Onuk, Sabahattin Ankara mağazalarında tedarik edilmiş
 Sucuk nünunelerinin terkipleri ve bunlar hakkında hüküm.
 Ankara: 1940. 8°
- 3737 Oral, Cavit Akdeniz meselesi. Adana: 1943 Bugün Mat-
 baası 225. S. 8°
- 2554 Orkun, Hüseyin Namık Eski Türk Yazıları. İstanbul:
 Alâeddin Kırıl 1940. 8°
- 2806 Orkun Hüseyin Namık Eski Türk Yazıları. İstanbul :
 Alâeddin Kırıl. 1941. 8°
- 4185 Osmanlı imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine. İs-
 tanbul: 1933. 8°
- 3475-8 Osman Nuri Mecellei umuru belediye. İstanbul : 1922.
 4. C. 8°
- 3479 Osman Nuri Şehreminleri. İstanbul : Şehremaneti. 1927. 8°
- 3713 Otkun, Galip Dr. Anadolu'da bir kaç Lias yatağının
 paleontolojik tetkiki. Ankara : 1942. 41. 1. Hr. 4. p1. (Maden
 tetkik ve arama Enstitüsü yayınlarından, Seri B, No 8)

- 3616 Otto-Dorn, Katgarina Das Islamische İznik Berlin:
1941. 209 S. 8°
3730 Ozerov, L. Soviet Women in the war against Hitlerism.
Moscow: 1942. 26 S. 8°

Ö

- 4052 Örs, Hayrullah İlkokulda kâğıt ve karton işleri. Ankara:
1943. 8°
4059 Örs, Hayrullah Karlar kıraliçesi. Ankara: 1943. 8°
4060 Örs Hayrullah - Kemal Kaya Nasıl hareket ediyoruz.
Ankara: 1943. 8°
4334 Özalpsan, Mazhar Besim Türklerle beraber Süveyş
kanalına. Yazan *Kress von Kressenstein*. İstanbul: 1943. 8°
4330 Özbek Çiçek tomurcuğu teşekkülü esas tutularak Kasta-
monu dolaylarındaki en önemli meyve türelerinin verimliliğine
tesir eden biyolojik faktörler üzerinde araştırmalar. Ankara:
1943 8°
2734 Özden, Rağıp Dr. Dilimizin islâhı üzerine muhtıra.
İstanbul: Rıza Koşkun 2941. 8°
2824 Özdem, Rağıp Dr. Dilimizin islâhı üzerinde muhtıra:
İstanbul: *Rıza Koşkun* 1941. 8°
3218 Özer, Yusuf Ziya Mısır tarihi. Ankara: 1939, Mükerrer:
Bak, 3798. 3e99. 8°
3400-1 Özer, Yusuf Ziya: Mısır tarihi. İstanbul: Akşam.
(Türk Tarihinin Ana Hatları No. 14). Mükerrer, Bak, 3401 8°
4378 Özgüç, Tahsin Dr. Öntarihte İsparta ovası kültürü ve
yeni buluntular. Ankra: 1944. 8°
4174 Özön, Mustafa Nihat Son Asır Türk edebiyatı tarihi.
İstanbul: 1941 8°

P

- 3778 Pais, Ettore Histoire Romaine. Paris: 1940. 7II. S.
(Cilt: 1) 8°
3519 Pâkalın, Mehmet Zeki Ahmet Vefik Paşa. İstanbul:
Ahmet Sait. 1942. 8°
3520 Pâkalın, Mehmet Zeki Midhat Paşa. İstanbul: Ahmet
Sait. 1940 8°

- 3521-3 Pâkalın, Mehmet Zeki Son Sadrazamlar ve Başvekiller. İstanbul: Ahmet Sait. 1940-1942. 3. C. 8°
- 3524 Pâkalın, Mehmet Zeki Hüseyin Avni Paşa. İstanbul: Ahmet Sait. 1941. 8°
- 3525 Pâkalın, Mehmet Zeki Mahmut Nedim Paşa. İstanbul: Ahmet Sait. 1940. 8°
- 3541-2 Pâkalın Mehmet Zeki Tanzimat Maliye nazırları. İstanbul: Ahmet Sait. 1939-19 0 2. C. 8°
- 3584 Panaitescu Correspondenta lui Constantin Ypsilanti guvernul rusc. 1806-1810. Bükreş. 1933. 8°
- 4046 Pauly T. de Description ethnographique des peuples de la Russie. Saint-Petersbourg. 1862. 8°
- 2553 Peremeci Osman Nuri Edirne Tarihi. İstanbul: Resimli Ay 1940 8°
- 4110 Perin, Cevdet Fransız edebiyatına toplu bir bakış. İstanbul: 1943 8°
- 4226 Perrault, Ch. Geçmiş günlerin masalları. Çev. V. Aşır, İstanbul Maarif. 1942. 8°
- 3763-4 Perroy, Eduard Bak: Pirenne, Henri.
- 4392 Peters, Richard Von der alten und neuen Türkei Gesammelte Aufsätze. Ankara: 1944. 8°
- 4203 Peters, W. Dr. Ergenlik ve Delikanlılık çağı, İnsan ruhunun tekâmülüne ait bir fasıl. Çeviren: Dr. Mümtaz Turhan. İstanbul: 1944 8°
- 3719-20 Petit, Maxime Histoire de France, Paris, 2 Cilt, Cilt I 412 S., Cilt II, 446 S. 8°
- 3176 Pfannenstiel, Max Dr. Ankaranın diluvyal moloz-sekileri ve Avrupanın Quarteer Kronolojisine göre tasnifleri Ankara: Y. Ziraat. 1941. 8°
- 2792-3 Photii Orationes et Homiliae İstanbul: 1900. 2. C. 8°
- 3549 Pichen, Jean. Viyana harbinin şarka ait kaynakları. Mütercimi: Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Ahmet Sait. 1939. 8°
- 3543-4 Pinnow, Hermann. Almanya tarihi. Mütercimi: Fehmi Baldaş İstanbul: Ahmet Sait. 1940. 2. C. 8°
- 3763-4 Piranne, Henri, Augustin Renaudet et Edouard-Perroy La fin du Moyen age. (1285 - 1453), (1458 - 1492) Paris: 1931. 2. C. Cilt: I 569 S. Cilt: II 823. S. 8°

- 3214 Piri Reis Kitabı Bahriye. İstanbul: Devlet: 1935. 8°
 3215 Piri Reis hartası. 8°
 3832 Piri Reis Kitabı Bahriye İstanbul: 1935. Devlet Basımevi
 LV + 855 + 77. S. 9. Hr. Mükerrer: Bak. 3833. 8°
 2504 Pittard, Eugène La Castration chez L'Homme. Paris:
 1934. 8°
 Platon Bak: Eflâatun. 8°
 4267 Plautus Amphitryon. İstanbul, Maarif: 1943. 8°
 4265 Plautus Çömlek. Çev. N. Ataç, İstanbul, Maarif: 1943. 8°
 3966 Poliakov, A. Sur les Arrières de L'Ennemi. Moscou:
 1943. 116. S. 8°
 2723 Porcak, D. Juan, D. Hugo Obermaier, Y. D.
 Enrique Breuil Madrit: 1935 8°
 3699-700 Pouchkine, Alexandre Moscou: 1939.
 180. S. 40. Pl. Mükerrer, Bak, 3700. 8°
 3973 Program C. H. P. Programı. Ankara: 1939. 28. S + 5. S. 8°
 4071-2 Program III. Türk Tarih Kurumu programı. Ankara:
 1943 8°
 3976 Program Projesi C. H. P. VI. ncı kurultayına sunulan
 program projesi. Ankara: 1943. 24. S. 8°
 4224 Proust, Marcel Swann'ların semtinden. Çev. Y. K. Ka-
 raosmanoğlu, İstanbul. Maarif 1942. 8°
 3100 Pullerist, A. Kovero Maretti, Juan M. Dedios
 Ecnebt memleketlerde istatistik teşkilâtı. Selim Sabit Aykut
 İstanbul: Devlet 1943 8°
 4262 Puşkin, A. S. Boris Godunov, İstanbul: 1943 8°

R

- 3250 Radowitz, Joseph M. Von Nachgelassene Briefe und
 Aufzeichnungen zur Geschichte der Jahre 1848-1853. Berlin:
 1922. 423. S. 8°
 Rambaud, Alfred Bak: *Lavisse, Ernest et Alfred Rambaud.*
 Histoire Générale Paris, 1924-1925, 1938. 4. C. 8°
 4204 Rapor Bergama şehri planı raporu. İzmir: 1943. 8°
 2823 Rapor Edirne ve yöresi Eski Eserler Kurumunun 1939-
 1940 çalışma raporu. İstanbul: Resimli Ay 1941. 8°
 3758 Rapor Eski eserleri Koruma Encümeni 1940-41 yılı mesai

- raporu. İstanbul: 1943. Rıza Koşkun matbaası 20. S. 8°
- 3974 Rapor C. H. P. VI ncı kurultayına sunulan C. H. P. Meclis müstakil gurubunun raporu. Ankara; 1943. 8. S. 8°
- 3979 Raporlar C. H. P. VI ncı Kurultayına sunulan hükümet raporları. Ankara: 1943-148 S. 8°
- 3728 Rasonyi, Laszlo Török Adatek a Magyar Etimologiai Szetarhoz. Budapest: 1941. 46. S. 8°
- 3740 Rasonyi, Laszlo Jövevényiszavaink Es az Anatoliai Tajszavak. 5. S. (Küllönnyomat a Melich-Emlékkönyvböl). 8°
- 4180 Rasonyi, Laszlo Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen. 1926-1934. Budapest, Leipzig. 1935. 8°
- 3473 Rawlinson, George Herodot tarihi. Mütercimi: Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Tan. 1941. Mükerrer. Bak: 3545 8°
- 3876 Ray, Jean Le Japon. Paris: 1941. 225. S. 8°
- 2945 Rehber Türkiye harici ticaret istatistikleri rehberi. Ankara: Recep Ulusoglu. 1937. 8°
- 3763-4 Renaudet, Augustin Bak: Pirenne, Henri. 8°
- 2518 Reports relative to British Consular Establishments. London: 1872. 8°
- 3696 Report of the Society of Antiquaries of London. London: 1942. 8°
- 2519 Reports and Documents 1874-76. London. 8°
- 3445-3446 Reşit Galip-Mehmet Saffet Etiler. İstanbul: Akşam. (Türk tarihinin Ana Hatları. No. 38). Mükerrer, Bak: 3446. 8°
- 2935 Reuter, Ernst Komün bilgisi. Mütercimleri: Niyazi Çitakoğlu, Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Yeni Cezaevi. 1940. 8°
- 2861-3 Reyhan, Kenan Trakyada Uzun-Hacı köyünde bulunan eserler. Belleten, No. 17-18 den ayrı basım. İstanbul: Maarif. 1941. Mükerrer, Bak: 2862, 2863. 8°
- 3867 Rızazade, Şafak Ferhengi Şahname. Tahran: 1320. 8°
- 3203 Riefstahl, Rudolf M. Cenubu garbi Anadolu da Türk Mimarisi. İstanbul: Maarif. 1941. 8°
- 2752 Riefstahl, Rudolf M. Cenubu Garbi Anadolu'da Türk mimarisi. Mütercimi: Berkün, Cezmi Tahir. İstanbul: Maarif. 1941. 8°

- 3984 Ritter, Hellmut Bak : Feridettin Attar. İlahiname İstanbul: 1940. 439 + 16. S. 8°
- 3347 Rohde G. Dr. Anadolu'nun Yunan ve Roma epigrafisine dair. Ankara : 2943. T. T. K. Basımevi. 20. S. Mükerrer : Bak, 3848. (25 sayılı Belletenden ayrı basım) 8°
- 3997 Rohde, Georg ve Türkân Uzel Prima Lectio (Lûgat) Ankara : 1943. Maarif Mat. 64. S. 8°
- 3111 Rosset, Edouard Harbin demografik kanunları. Müterci mi : *Enis Behiç Koryürek* İstanbul : Osmanbey. 1935. Mükerrer, Bak : 3116. 8°
- 4254 Rostand, Edmond Cyrano de Bergerac. Çev. : *S. E. Siyavuşgil*, İstanbul, Maarif : 1942 8°
- 4251 Rousseau, J. J. İlimler ve sanatlar hakkında nutuk. Çev. : *S. Eyüboğlu* Ankara : 1843. 8°
- 4248 Rousseau, J. J. Julie yahut yeni Héloïse. Çev. : *H. Varoğlu* İst. Maarif 1943 8°
- 3856 Royal Geographical Society Supplementary Papers. London : 1890 495. S. 11. Hr. 8°
- 4645-6 Ruben, Walter İki kardeş masalı. İstanbul : 1941 8°
- 3710 Ruben, W. Hint-Türk masal münasebetleri. Ankara : T. T. K. 1942. 8°
- 3843 Ruben, W. Dr. İşin sonuna bakmalı. Hindlilerde, Boccaccio'da ve Shakespeare'de bir masal. Ankara : 1943. T. T. K. Basımevi. 21 + 21. S. Türkçe, Almanca. Mükerrer : Bak. 3844. (25 sayılı Belleten'den ayrı basım). 8°
- 3837 Runciman, The Hon. S. Orta çağların başlarında Avrupa ve Türkler. Ankara : 1943. T. T. K. Basımevi. 12. S. Mükerrer : Bak : 3838 (25 sayılı Belletenden ayrı basım). 8°
- 4008 Runciman Hon, Prof. Anadolu'nun orta Çağlardaki rolü Ankara : 1943. T. T. K. Basımevi 8. S. (27 sayılı Belleten'den ayrı basım.). Mükerrer : Bak. 4009. 8°
- 3935-8 Rustum, Asad Jibrail A Corpus of arabic Documents relating the History of Syria under Mehmed Ali Pasha. Beirut : 1930, 1931, 1934, 1933. 4. C. (III ve IV üncü cilt bir arada). 8°

S

- 3995 Sabis, Ali İhsan Harp hatıralarım. İstanbul: 1043. 8°
- 2920 Salcı, Vahit Lütfi Gizli Türk halk musikisi ve Türk musikisinde Armoni meseleleri. İstanbul: Nümune. 1940 8°
- 3402-3 Salih Murat Riyaziye tarihi. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları No.: 15). Mükerrer, Bak: 3403. 8°
- 3229-30 Salih Zeki Asaribâkiye. İstanbul: Amire. 1329. 2. C. 8°
- 2480 Samera Bağdad: 1940. 8°
- 3559 Sarasin, Fritz. Bericht über das Basler Museum für das Jahr 1941. Basel: 1942. 8°
- 3536-7 Savelli, A. Fernand Hayvard ve Faicienali İtalyan tarihi. Mütercimi: *Galib Kemalî Söylemezoğlu*. İstanbul: Ahmet Sait. 1940. 2. C. 8°
- 2917 Saydam, Refik Dr. Başvekil Dr. Refik Saydam'ın nutku. Ankara: 1941. 8°
- 2851-2 Saydam, Refik Dr. Nutuk. Ankara: 1941. Mükerrer, Bak: 2852. 8°
- 3483 Saydam, Dr. Refik C. H. P. Genel Başkan Vekili Başvekil Sayın Dr. Refik Saydam'ın 1-2-1942 Pazar günü Ankara radyosunda Türk milletiyle yaptıkları hasbihal. Ankara: Alâeddin Kıral. 1942. Mükerrer, Bak: 8484. 8°
- 4161 Schachermeyr, Fritz Etruskische Frühgeschichte. Berlin: 1929. 8°
- 3656 Schefer, Ch. Chrestomathie Persane. Paris: 1883. 8°
- 2983 Schefold, Karl Bak: Boehlau, Johannes-Karl Schefold. Larisa am Hermos. Berlin: 1942. 199 S. 62. Lev. 7°
- 4218 Schiller İnsanın estetik terbiyesi üzerine mektuplar. Çeviren: *Dr. M. Özgü*. Ankara; Maarif 2943. 8°
- 4150 Schneider, Alfons Maria Die römischen und byzantinischen Denkmäler von İznik-Nicaea. Berlin: 1943. 4°
- 3737-8 Schneider, Alfons Maria Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu İstanbul. Berlin: 1941. Mükerrer, Bak: 2738. 8°
- 3538-9 Seignobos, Charles. Avrupa kavimlerinin mukayeseli tarihi. Mütercimi: *Hüseyin Cahit Yalçın*. İstanbul: Ahmet Sait. 1939. 2. C. 8°
- 4010 Selen, Sadi Prof. Dr. Tarihte şark ve garp mefhumları.

- Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 5. S. (27 sayılı Belleten'den ayrı basım.). Mükerrer: Bak. 4011. 8°
- 4183 Selen, H. S. Ticaret tarihi. İstanbul: 1938. 8°
- 3448 Selen H. S. Türklerde Hartacılık ve Coğrafya (T. T. A. H. No. 40) 8°
- 2860 Selim. Divanı. Berlin: 1904. °
- 3991 Sengir, Enver Dr. Bir akrep serom beygirinde tipik genel Amiloidoze vakası, Metakromazi için basit bir usul, Amiloid üzerindeki bilgiler ve yapılan araştırmalar. Ankara: 1943. 16. S. 3. Lev. 8°
- 3988 Sengir, Enver Dr. Sanayide derilerin kıymetini gideren ve azaltan hastalıklar ve bunların deride yaptıkları anatomik ve histolojik bozukluklar. Ankara: 1943. 135. S. 8°
- 3965 Sesebrennikov, T. La Femme en Union Soviétique. Moscou: 1943. 56. S. 8°
- 2557 Sertelli, İskender F. Atatürk, Dünya ağlıyor. İstanbul: Semih Lutfi. 1939. 8°
- 3698 Sevig, Vasfi Raşit Roma hukuku tarihçe ve institution: 1939-1940 ders senesi takrirleri. Ankara: Recep Ulusoglu. 1939. 8°
- 4387 Sevr muahedesine göre Osmanlı imparatorluğunun parçalanması. 1:1 500.000 mikyasında harta. 8°
- 4143 Seyahatnâme Seyahatnâmeyi Humayun. İstanbul: 1262. 8°
- 2821 Seyda, M. İhracatçı ve İdhalatçı birliklerimiz. İstanbul: Güneş. 1940 8°
- 4058 Sezener, Melehat Emrindeyiz. Çalış. Ankara 1943 8°
- 4258 Shakespeare, William. Beğendiğiniz gibi. Ankara Maarif 1943 8°
- 4255 Shakespeare, William Julius Caesar. Çev. N. Sevin, Ankara, Maarif. 1942 8°
- 4111 Shakespeare, William Nasıl hoşunuza giderse. İstanbul 1943. 8°
- 4227 Shakespeare, William Othello. Çev. O. Burian Ankara: 1943. 8°
- 4256 Shakespeare, William Venedik taciri. Ankara: Maarif. 9413 8°
- 4259 Shakespeare, William Yanlışlıklar komedisi. Çev. A. Givda Ankara Maarif. 1943. 8°

- 2559 Sherrill, Gr. Atatürk nezdinde bir yıl elçilik; mütercimi: *Ahmet Ekrem*. İstanbul: Ahmet Halit. 1935. 8°
- 4069 Sınal, İlyas ve Kemal Kaya Neler oynyalım? Ankara 1943. 8°
- 3911 Sıtkı Çelebi Tevârihi Âli Osman. 274. S. (Yazma) 8°
- 3874 Sie, C. K. Dr. Le Maréchal Chiang Kai Shek. Berne: 193. S. 13. Pl. 8°
- 3731 Simonov, K. On the Petsamo Raad. Moscow: 1942. 47. S. 8°
- 3887 Simonov, K. Stalingrad fights on. Moscow: 1942. 48. S. 8°
- 3890 Simonov, K. Moscow. Moscow: 1943. 24. S. 8°
- 4320 Sinanoğlu, Nüşet Haşim Dante ve Divina Commedia, Dante ile ilk temas. İstanbul: 1934, 8°
- 4189 Sinanoğlu, Nüzhet Haşim Sakarya. İstanbul: 1934. 8°
- 3997 Sinanoğlu, Samim Dr. Bak: *Rohde*, *Georg ve Türkân Uzel Prima Lectio* (Lûgat). Ankara: 1943. Maaarif Mat. 64. S. 8°
- 3705 Sirer, Reşat Şemseddin Klasik kültürü tanımanın ve dillerini öğrenmenin faydaları. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
- 2826 Sivas Sivas Nümune hastanesi 1939 yıllığı. İstanbul: Kader 1943. 8°
- 4302 Siyavuşgil, Sabri Esat Karagöz, psiko - sosyolojik bir deneme. Maarif: 1941 8°
- 3985 Slade, S. Adulphus Türkiye Kırım harbi. İstanbul: 1943 263. S. 8°
- 2761 Sollas, W. J. Ancien Hunters. New York: 1924 8°
- 4287 Sophokles Elektra. Maarif: 1941. 8°
- 4272 Sophokles Oidipus Kolonos'ta. Maaif: 1941 8°
- 4270 Sophokles Philoktetes. İstanbul Maarif: 1941. 8°
- 4157 Sözlük, Türkçe sözlük. I İstanbul: Maarif 1943 8°
- 4390 Sözlük Türkçe Sözlük. II İstanbul: 1944 8°
- 3952 Speiser, Felix von Bericht über das basler Musenm für Völkerkunde für das Jahr 1942. Basel: 1943. 29. S. 8°
- 5339 Speiser, Felix von Geschichte des Museums für Völkerkunde in Basel 1893 bis 1942. Basel: 1943. 15. S, 8°
- 3248-9 Spengler, Oswald Der Untergang des Abendlandes München: 1920. 2. C. Cilt I: 615. S. Cilt: II. 635. S. 8°
- 2744 Spöttel, W. ve Yarkın İbrahim Arif Orta Anado-

- lu'daki yerli kara sığırlarda muhtelif yemleme tarzlarının, beden inkişafı üzerine yaptığı tesir hakkında araştırmalar. Ankara: Y. Ziraat. 1940. 8°
- 3592 Spuler, Bertold Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der İlchanzeit 1220-1350. Leipzig. 1939. 8°
- 3961 Staline, J. J. Moscou: 1943. 64. S. I. Portre. 8°
- 3962 Stalingrad Moscou: 1943. 156. S. 5. Portre 8. Pl. 8°
- 3173 Statistique Petit Annuaire Statistique. 1938-39. Ankara: 2. C. 8°
- 3714 Stchepinsky, V. Dr. Türkiye Kretase Faunası etüdü hakkında. Ankara: 1942. 58. 7. Pl. I. Hr. (Maden tetkik ve arama Enstitüsü yayınlarından seri: B. No. 7.). 8°
- 3715 Stchepinsky, V. Dr. Erzincan mıntakasının Jeolojisi ve maden zenginlikleri. Ankara: 1941. 65. I. Hr. 5 Lev. (Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü yayınlarından. Seri: C. Not 1.) 8°
- 4220 Stendhal Kırmızı ve Siyah İl. Çev.: N. Ataç İstanbul Maarif: 1942 8°
- 2846-50 Stickereien aus Anatolien. Wien: 1940 Mükerrer, Bak: 2850. Mükerrer, Bak: 2922. 8°
- 3891 Stronger than Death. Çeviren Elizabeth Donnelly Moscow. 1942. 72. S. 8°
- 3856 Supplementary Papers Royal Geographical Society. London: 1890. 495. S. II. Hr. 8°
- 4075-6 Sungu, İhsan Galatasaray Lisesinin kuruluşu. Ankara: 1943. 8°
- 2904 Sünter, Faruk A. İhracatta vasıf murakabesi. İstanbul: Güneş. 1941. 8°
- 3108 Svoronos, N. J. Yunanistan nüfusu ve Yunanistan nüfusu sayımları, Mütercimi: M. Galip. İstanbul: Aydınlık. 1936. 8°
- 2574 Sweden ancient and modern. Stochholm. 1939. 8°
- 4261 Swift, J. Gulliver'in seyahatleri. I-II. Çev.: İ. Şahinbaş Ankara, Maarif: 1943. 8°
- 2491 Syrian Expedition the Oriental Institution of the university of Chicago. 1937. 8°

Ş

- 3867 Şafak Rızazade Ferhengi Şahname. Tahran: 1320. 8°
- 4050 Şapolyo. Enver Behnan Atatürk. Ankara: 1943. 8°
- 4051 Şapolyo, Enver Behnan İnönü. Ankara: 1943. 8°
- 2879 Şark Çıbanı Sıhhat ve İçtimat Muavenet Vekâleti neşriyatından. Ankara: Recep Ulusoğlu. 1941. 8°
- 2844 Şark Kayını Şark Kayını (Faqus orientalis, Lipsky) nin teknolojik vasıfları ve istimali hakkında araştırmalar. Ankara: Y. Ziraat. 1941. 8°
- 3498-9 Şenyürek, Muzaffer Dr. Anadolu Bakır çağı ve Eti Sekenesinin kraniyolojik tetkiki. İstanbul: Maarif. 1941. Mükerrer, Bak; 3499. 8°
- 3560-01 Şenyürek, Muzaffer Süleyman Dr. A craniological Study of the Copper age and Hittite Populations of Anatolia. İstanbul: Maarif. 1941. Mükerrer, Bak: 3499. 8°
- 3516 Şenyürek, Muzaffer Süleyman Dr. The Dentition of Plesianthropus and Paranthropus. 1941. 8°
- 2505 Şerif Hulûsi O. Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün yazıları için bir Bibliyografya. 1912-1940. İstanbul: Ahmet Halit. 1940. 8°
- 4063 Şevki Hikmet Hayat Pınarı. Ankara: 1943. 8°
- 4156 Şeyhî Divanı. Tarama sözlüğü ve nusha farkları. İstanbul: 1942. 8°

T

- Tabakat-ı-Akbari Bak: Ekberi 8°
- 4268 Tacitus, Cornelius Agricola'nın hayatı. Çev.: H. Dereli Ankara, Maarif: 1943. 8°
- 3263 Taeschner, Franz Alt-Stambuler Hof-und Volksleben Hannover: 1925. 55 lev. 8°
- 4335-6 Taeschner. Franz Dr. Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen. Leipzig: 1924-26 8°
- 2588-9 Tahlil ve Tenkitler. Belleten No. 14-15 den ayrı. İstanbul: Maarif. 1940. Mükerrer, Bak: 2589. 8°
- 2508 Talas, Esad La Madrasa Nizamiyya et son Histoire. Paris: 1939. 8°

- 4112-3 Talimat Cumhuriyetin XX. nci yıldönümü Kutlama talimatı. 8°
- 4083 Talimatname Küçük sıhhat memurları mektebi dahili talimatnamesi. Ankara: 1943. 8°
- 4062 Taluy, Hayrettin Ziya Hayvanlar aleminde, 37 hikâye. Ankara: 1943. 8°
- 3182 Tamás, Lajos Romains, Romans et Roumains dans l'Histoire de la Dacie Trajane. Budapest: 1936. 8°
- 2560 Tan, M. Turhan. Atatürk. İstanbul: Kenan. 8°
- 4120 Tanışık, İbrahim Hilmi İstanbul çeşmeleri I. İstanbul Ciheti. İstanbul: 1943. 8°
- 3717 Tanoğlu, Ali Ziraat hayatı. İstanbul: Rıza Koşkun. 1942. 154. S. 4. Pl. I. Gr. İstanbul Üniversitesi yayınlarından. No: 177. 8°
- 3849 Tansal, Fevziye A. Namık Kemal hakkında. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 10. S. Mükerrer: Bak, 3850. (25 sayılı Belleten'den ayrı basım.) 8°
- 4118 Tanzimat I. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle. İstanbul: 1940 8°
- 3734 Tarlan. Ali Nihad Dr. Ali Şir Neval. İstanbul: 1942 Bırhanettin Matbaası. 22. S. 8°
- 4712 Tarzi, Abdülvehab - Ahmet Ateş Farsça Grameri. İstanbul: 1942. 197 (İstanbul Üniversitesi yayınlarından. No. 171). 8°
- 2732 Tayşi. M. Vamık Dr. Türkiye yabancı yulafları, formların toplama ve teşhisi, kültür yulafları islahına yarıyışlarının tetkiki. Ankara: Y. Ziraat. 1941. 8°
- 4134-6 Tchihatcheff, de Asie Mineure, description physique de cette contrée, 4. Partie. Géologie. Paris: 1897-69. 3 Vols. 8°
- 2748 Tekeli, Sait Tahsin Arpaların terkip ve keyfiyeti üzerine hava gidışinin ve ekim mevsiminin tesirleri. Ankara: Y. Ziraat. 1940. 8°
- 4266 Terentius Kardeşler. Çev.: N. Ataç İstanbul, Maarif 1943. 8°
- 3911 Tevarihi Âli Osman 274. S. 8°
- 4057 Tezel, Naki Altın tas. Ankara: 1943. 8°
The Tabakat-ı Akbari Bak: Ekberi.
- 2725 Thomas P. J. Les Roumains nos Alliés. Paris. 1939. 8°
- 3202 Tiesenhausem, W. Dr. Altınordu devleti tarihine ait

- metinler. Mütercimi: *İzmirli İsmail Hakkı*. İstanbul: Maarif. 1941. 8°
- 3963 Tikhonov, Nicolas Récits de Léningrad. Moscou: 1943 4. S. 8°
- 3470 Tissus coptes du Musée du Louvre Paris. 8°
- 3474 Tituli Asiae Mineris. 8°
- 3888 Tolstoy, Alexei Daredevils. Çeviren: *D. L. Fromberg* Moscow: 1942. 68. S. 8°
- 3889 Tolstoy, Alexei We carry on. Çeviren: *D. L. Fromberg*. Moscow: 1942. 172. S. Mükerrer: Bak, 3892. 8°
- 4263 Tolstoy, L, Harb ve Sulh. I. Çev. *Z. Baştınar* Ankara: Maarif. 1943. 8°
- 4033 Togan, A. Zeki Velidi Türkili haritası ve ona ait izahlar. İstanbul: 1943. 8°
- 2498 Toktay, Bedii ve Erkol Macit Türkiye ziraat hayvanlarının Faeces fermentleri. Ankara: Y. Ziraat Enstitüsü. 1940 8°
- 4026 Tolunay, Mitat. Prof. Dr. Zararlı böceklere karşı savaş reçeteleri. Ankara: 1943. 41. S. 4. Lev. 8°
- 4384 Torgay, Osman Zeki Dr. Yeni Türkiye, Avrupaya giden yol Yazan: *Reinhard Hüber*. Prag: 1943. 8°
- 2903 Tör, Vedat Nedim Birleşik Amerikanın iktisadî oluşu. İstanbul: Güneş. 1941. 8°
- 2836-7 Trak, Selçuk Türkiye hakkında yazılan Coğrafya eserleri genel bibliyografyası. Ankara: 1941. Mükerrer, Bak: 2837. 8°
- 3232-3 Treitschke Heinrich von Bilder aus der deutschen Geschichte. Leipzig: 1908-1909. 2. C. 8°
- 3236-7 Treitschke, Heinrich von Politik. Leipzig: 1911-1913. 2. C. 8°
- 2891 Tschopik, Jr. Harry. Navahe Pottery Making. 1941. 8°
- 4377 Tuğrul, Mehmet Hikâyet-i Kerem Han. Ankara: 1944 4°
- 3718 Tumaniskogo, Rokopisi Hududülâlem. Leningrad: 1930 45 + 78. S. (Akademia Nauk). 8°
- 4316 Tuncel, Bedrettin Tiyatro tarihi. I. İstanbul: 1938. 8°
- 4158 Tunç, Şekip Prof. Jübilesi. İstanbul: 1944. 8°
- 4003 Turhan, Mümtaz Dr. Ergenlik ve delikanlılık çağı, insan ruhunun tekâmülüne ait bir fasıl. Yazan: *Dr. W. Peters*, İstanbul: 1944. 8°

- 3197 Turhan, Mümtaz Dr. Yüz ifadelerinin tesiri hakkında tecrübi bir tetkik. İstanbul: *Rıza Koşkun*. 1941. 8°
- 3554-5 Turan, Osman Oniki hayvanlı Türk takvimi. İstanbul: Cumhuriyet. 1941. Mükerrer, Bak: 3555. 8°
- 3494-5 Turan, Osman Çingiz adı hakkında, İstanbul: Maarif. 1941. Mükerrer, Bak: 3495. 8°
- 3621 Türkçe terimler cep kılavuzu. İstanbul: 1941. 656 S. Mükerrer: 3622. 8°
- 3913-7 T. B. M. M. Zabıt Ceridesi. Ankara: 1940-1942. 5 C. İkinci basılış. 4°
- 3490-91 T. C. T. C. 1923-1941. Ankara: Çankaya 1941. Mükerrer: Bak. 3491. 8°
- 3629 Türkiye Cumhuriyet Maarifi 1940-1941. İstanbul: 1941. 169 S. 8°
- 3190 Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1940-1941. İstanbul: Maarif 1941. 8°
- 3723-33 Tütün Tütün ve zararları. Ankara: 1942 Maarif Matbaası. 110 S. 8°
- 2762 Tylor, Edward B. LL. D., F. R. S. Primitive Culture. New York: 1871. 8°

U

- 4058 Uçuk, Cahit Cumhuriyet güneşi. Ankara: 1943. 8°
- 4064 Uçuk, Cahit Sihirli Bilezik. Ankara: 1943. 8°
- 4068 Uçuk, Cahit Kırmızı mantarlar, kızlar için Roman. Ankara: 1943. 8°
- 4039 Uğurel, Şemin, Refia Dr. Ordu Alfa testleri "Army alpha tests," İstanbul: 1943. 8°
- 2479 Ukhaıdır Bağdad: 1937. 8°
- 4027 42-43-86 Ullein-Reviczky, Antal Souvenirs Hongrois en Turquie. Budapest: 1943. 8 S. 8°
- 3199 Ullein-Reviczky, Antal La Nature juridique des Clauses Territoriales du Traité de Trianon. Paris: 1936. 8°
- 3960 Uluçay, M. Çagatay Yunus'un mezarı. Manisa: 1943 19. S. 1 plân 1. Pl. 8°
- 3404-5 Uludağ, Osman Şevki Dr. Osmanlı Tababeti. İstanbul: Akşam (Türk tarihinin Ana hatları No. 16). Mükerrer: Bak. 3405. 8°

- 3466 Uludağ, Osman Şevki Osmanlı tababeti. İstanbul: Akşam. (Türk tarihinin Ana Hatları. Seri: III, No. 12). 8°
- 4361-3 Unat, Faik Reşit 1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser Abdi Tarihi. Yayan *Faik Reşit Unat*. Ankara: 1943. 8°
- 3845 Unat, Faik Reşit Neşri Tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış. Ankara: 1943 T. T. K. Basımevi. 26 S. Mükerrer: Bak. 3846. (25 sayılı Belleten'den ayrı basım). 8°
- 3971 Unat, Faik Reşit Neşri tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış. Ankara: 1943. 25 S. (25 sayılı Belletenden ayrı basım). 8°
- 3735 Unat, Faik Reşit Hicri tarihleri milâdi tarihlere çevirme kılavuzu. Ankara: 1943 Maarif Matbaası. 108 S. 8°
- 2726 Ungarische Kultureinflüsse in Kroatien. Budapest: 1941. 8°
- 2809-15 Ungarische Schicksalsfragen Serben und Kroaten in der Geschichte. Mükerrer, Bak: 2810 Der Kroatische Freiheitskampf 1918 - 1941. Budapest: 1941. 8°
- 3183 Ungarn, das Antlitz einer Nation Budapest: 1941 8°
- 3723-4 Uras, Esat Tahmas Kulu Hanın Tevarihî. Ankara: T. T. K. Basımevi. 1942. 47. S. Mükerrer: Bak, 3724. 3810. 8°
- 4346-9 Uras, Esat Tahmas Kulu Hanın Tevarihî. Yazan: *Tanburî Arutin*. Ankara 1943. 8°
- 4349-51 Uras, Esat Rusçuk ayanı Mustafa Paşanın hayatı ve kahramanlıkları. Yazan: *Kalost Arapyan*. Ankara: 1943. 8°
- 2569 Us, Hakkı Tarık Meclisi mebusan 1293 - 1877. İstanbul: Gazete. Matbaa. Kü. 1940. 8°
- 2925 Uyuz Sihat ve İctimat Muavenet Vekâleti Neşriyatından. Ankara: Alâeddin Kırıl 1941. 8°
- 3997 Uzel, Türkân Bak: *Rohde Georg* ve *Türkân Uzel* Prima Lectio (Lûgat) Ankara: 1943. Maarif Mat. 64 S. 8°
- 2906 Uzgören, Nusret Türkiye çek tedavülünün genişlemesi imkânları. İstanbul: Güneş 1941. 8°
- 3926 Uzluk, Nafiz Bak: Mevlânâ, Mevlânâ'nın mektupları. Düzelten: *Ahmet Remzi Akyürek* İstanbul: 1937. 27 + 174 S. 1. Pl. (*Veled İzbudak*'ın Mukaddimesi ve *Nafiz Uzluk*'un önsözü ile). 8°
- 4152 Uzluk, F. N. Selçuk devletleri tarihi. Aksaraylı Kerimeddin Mahmudun Müsameratal ahbar adlı farsça tarihinin tercümesi. Çeviren: *M. Nuri Gencosman*, Önsöz ve notlar yazan:

F. U. Uzluk. Ankara: 1943. 8°

- 3925 Uzluk, F. N. Bak: İbni Bibi. Anadolu Selçuk devleti tarihi. Çeviren: *Nuri Gencosman.* Ankara: 1941. 328. S. 8°
- 4014 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Prof. Ekos Barçkay'ın Erdel kiralığına tayini hakkında bir kaç vesika. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 17 S. 4. Lev, (27 sayılı Belleten'den ayrı basım). Mükerrer: Bak. 4917. 8°
- 4012 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Or. Prof. Kayserili Ahmet Paşa hakkında İkinci Abdülhamid'in bir hattı hümayunu. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 20 S. 4. Pl. (27 sayılı Belleten'den ayrı basım). Mükerrer: Bak: 4013 8°
- 4079-80 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Sultan Abdülaziz vak'asına dair vakanüvis Lütfi Efendinin bir risalesi. Ankara: 1943. 8°
- 4367-9 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Meşhur Rumeliayanlarından Tirsinekli İsmail Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Almedar Mustafa Paşa. İstanbul: 1942. 8°
- 4352-4 Uzunçarşılı, İsmail Hkkı Osmanlı devleti teşkilâtından Kapıkulu ocakları I. Acemi ocağı ve Yeniçeri ocağı. Ankara: 1943. 8°
- 2867-9 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Tuğra ve Pençeler ile ferman buyurdulara dair. Belleten No. 17-18 den ayrı basım. İstanbul: Maarif 1941. Mükerrer: Bak. 2868, 2869. 8°
- 3416-7 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Kuruluşundan onbeşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı. İstanbul: Akşam (Türk tarihinin Ana hatları No. 22). Mükerrer: Bak. 3417. 8°
- 3468 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı ikinci kısım. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana hatları. Seri: III, No. 14). 8°
- 3749-50 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Kabakçı Mustafa isyanına dair yazılmış bir tarihçe. Ankara: T. T. K. Basımevi. 14 S. 2 Lev. Mükerrer: Bak. 3700. (23-24 sayılı Belletenden ayrı basım). 8°
- 3496-7 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Buyruldu. İstanbul: Maarif 1941. Mükerrer: Bak. 3497. 8°
- 3508-9 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Gazi Orhan Bey Vakfiyesi. İstanbul: Maarif 1941. Mükerrer: Bak. 3509. 8°
- 3610 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Prof. Çandarlı zade Ali

- Paşa vakfiyesi. 808 H. 1405/6 M. İstanbul: 1931. 16 S. Mükerrer: 3611. 8°
- 3784 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Osmanlı devleti teşkilâtına methal. İstanbul: 1941. Maarif Matbaası. 549. S. Mükerrer: Bak. 3785. 8°
- 3791 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Anadolu Beylikleri. Ankara: 1937. 135 S. 29. 01. 2. Hr. Mükerrer: Bak. 3792. 8°
- 3835 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Prof. 1224 (1809) senesinde Rus seferine gidecek olan Kapukulu ocaklarının İstanbuldan hareketleri esnasında teşrifat mucibince yapılan merasim. Ankara: 1943. T. T. K. Basımevi. 12 S. Mükerrer: Bak. 3836. (25 sayılı Belletenden ayrı basım). 8°
- 3970 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Kabakçı Mustafa isyanına dair yazılan bir tarihçe. Ankara: 1942. 15 S. (23-34 sayılı Belletenden ayrı basım). 8°

Ü

- 2895 Üçok, Necip Dr. Über die Wortgruppen weltanschaulichen und religiösen Inhalts in der Bibelübersetzung Ulfilas 1938. 8°
- 4119 Ülgen, Ali Saim Anıtların korunması ve onarılması. Ankara: 1943. 8°
- 4038 Ülken, Hilmi Ziya Dini sosyoloji. İstanbul: 1943 8°
- 3198 Ülken, Hilmi Ziya İctimaî doktrinler tarihi. İstanbul: Yenidevir. 1941 8°
- 3581 Ülken, Hilmi Ziya - Ziyaeddin Fahri İbni Haldun. İstanbul: Ahmet Sait, 1940 8°
- 3529 Ülken, Hilmi Ziya - Kıvamettin Burslan Farabî. İstanbul: Ahmet Sait. 1940. 8°
- 3603 Ülken, Hilmi Ziya Mantık tarihi. İstanbul: 1942 8°
- 3432-3 Ülken, Hilmi Ziya Türk mistisizmini tetkike giriş. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 32). Mükerrer, Bak : 3433. 8°
- 4101-2 Ünaydın, Ruşen Eşref Türk Dili tetkik Cemiyetinin kuruluşundan ilk kurultaya kadar hatıralar. İkinci basılış. Ankara: 1943. 8°
- 3873 Ünsi Selçuk Şehnamesi. Konya: 1942 42. S. 8°
- 4175 Ünver, A. Süheyl İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi

- Tıp Tarihi Enstitüsü 1939-1940 ders yılı çalışmaları hülâsası. VII. İstanbul: 1940 8°
- 3219 Ünver, Süheyl Dr. Selçuk Tababeti. Ankara: 1940 Mükerrer: Bak, 3815, 3816. 8°
- 3599 Ünver, Süheyl Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp tarihi Enstitüsü 1940-1941 ders yılı çalışmaları hülâsası. VIII. İstanbul: 1941. 8°
- 3394-5 Ünver, Süheyl Dr. Selçuklarda ve Osmanlılarda resim, tezhip ve minyatür. İstanbul: Akşam. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 11). Mükerrer: Bak, 3395. 8°
- 3600 Ünver, A. Süheyl Dr. Türk Tıp Tarihi: Bazı renkli resimler. İstanbul: 1942. 8°
- 3753 Ünver, Süheyl Prof. Dr. Umumî tıp tarihi: bazı resimler ve vesikalar. İstanbul: 1943 Türkiye basımevi. 66. S. 19. Lev. 8°
- 3226 Üstün, Cevat Viyana seferi. Ankara: 1941. Mükerrer: Bak, 3813, 3814. 8°

V

- 3207-8 Vakıflarımız İstanbul: Cumhuriyet. 1941. Mükerrer: Bak, 3208. 8°
- 3632 Vakıflarımız İstanbul: 1941 46. S. 8
- 3871 Vasilief, A. A. Bizans imparatorluğu tarihi. Çeviren: Arif Müfit Mansel Ankara: 1993. 540. S. Mükerrer: Bak, 3872. 8°
- 3525 Vecchio, Giorgio Del Hukuk felsefesi dersleri. çev. S. Yetkin K. İstanbul: 1940. 326. S.
- 4114-5 Vecizeler.
- 3910 Veled Divanı Sultan Veled. Ankara: 1941. 111 + 100 + 612 + 12. S. 1. Minyatür. 8°
- 3768 Villat, Louis La Révolution et l'Empire. Paris: 1940-1942. 2. C. Cilt: 1 421. S. Cilt: 11. 357. S. 8°
- 3614 Vitaminlerin beslenmemizde önemi. Ankara: 1942. Mükerrer: 3615. 8°
- 4246 Voltaire Felsefe sözlüğü. I. çev. L. Ay İstanbul, Maarif 1943. 8°
- 4245 Voltaire Safoğlan. çev. F. Baldaş İstanbul, Maarif 1043. 8°

- 3605 Vural, Fikret Belgrad ormanında meşenin tabi olacağı muamele. Ankara: 1940. 8°

W

- 4305 Weber, Alfred Felsefe tarihi. Çeviren: H, Vehbi Eralp. İstanbul: 1938. 8°
- 2900 Weidner, Ernest Archiv für Orientforschung. Berlin: 1940. 8°
- 2461 Weidner, Ernest F. Archiv für Orientforschung. Band XIII. Berlin: 1940. 8°
- 3765 Weill, Georges L'Eveil des Nationalités. Paris: 1930. 591. S: 8°
- 2790-1 Well, Henri De Démosthène. Paris: 1883. 1886. 2. C. 8°
- 2743 Weniger, Christiansen ve Emin Emre Anadolu'da Triticum durumunda meydana gelen "dönme,, danelerin sebepleri ve buna karşı tedbirler. Ankara: Y. Ziraat. 1940. 8°
- 2842 Weniger, Chistiansen F. G. Gengross Buğdayların kalitesi ve kül muhteviyatları üzerine sunf gübrelerin tesir kabiliyetleri Ankara: T. Ziraat. 1941. 8°
- 2763 Westermarck, Edward The History of Human Marriage. London: 1891. 8°
- 3666-8 Wiegand, Theodor Didyma. Erster Teil: Die Baubeschreibung in drei Bänden von Hubert Knackfuss Berlin: 1941 (3. Cilt çok büyük olduğu için ayrı konmuştur.) in Folio.
- 2898 Wiener Prähistorische Zeitschrift. 1940. 80
- 4124 Winter, Eduard Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine. 955-1939. Leipzig. 1942. 8°
- 4020 Wittek, Paul Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına. Çeviren: Halil İnalçık Dr. Ankara: T. T. K. Basımevi. 34. S. Mükerrer: Bak, 4021. (27 sayılı Belleten'den avrı basım). 8°
- 4177 Wittrock, Georg Österrike-Ungarn i Bosnika Krisen 1908-1909 8°
- 4958 Woodworth, Robert S. Bugünün psikoloji cereyanları Çev. Dr. M. Başoğlu Ankara: 1943. 210. S. 8°

Y

- 2580 Yalçınkaya, Ekrem Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası. İstanbul: Cumhuriyet. 1940 8°
- 4121-49 Yalçın, A. Rıza Anadolu'da Türk damgaları. Bursa. 1943. Mükerrer. 1943 8°
- 3948 Yalkı, Selâhattin Nejat Ankara'da beygirlerde görülen muhtelif sancı vakaları ve tedavileri. Ankara: 1943, 95 + 3. S. 9°
- 4159 Yaltkaya, Şerefettin İbn Sab'îi correspondance philosophique avec l'Empereur Frédéric II. de Hohenstaufen. Texte arabe publié par Şerafettin Yaltkaya. Paris: 1943 8°
- 2455 Yaltkaya, Şerefettin Risale'l taz'iyf el-Mezbah li Mevlana Lutfi el-Maktul. Neşreden Şerafettin Yaltkaya, tercüme edenler Abdulhak Adnan ve Henry Corbin. Paris: 1940 8°
- 3201 Yaltkaya, Şerefettin Prof. Ebülferec-İbnülibri tarihi muhtasarüdevle. İstanbul: Maarif. 1941. 8°
- 3825 Yaltkaya Şerefettin Baypars tarihi. İstanbul: 1941. Maarif matbaası. 196. S. Mükerrer: Bak, 3826, 3827. 8°
- 2923-4 Yazır, Mahmud Siyakat yazısı. İstanbul: Cumhuriyet. 1941. Mükerrer, Bak: 2924. 8°
- 4208 Yedi Askı Prof. Ş. Yaltkaya İstanbul: Maarif. 1943. 8°
- 2918-9 Yeni imlâ kılavuzu üzerine bir öntasar. Ankara: 1941. Mükerrer, Bak, 1919 8°
- 2834-5 Yetkin, Suut Kemal Edebi meslekler tarihi. Ankara; İdeal. 1941. Mükerrer: Bak, 2855. 8°
- 3959 Yetkin, Suut Kemal Felsefe meselelerinin bugünkü durumu. Ankara: 1943. 69 S. 8°
- 3706 Yetkin Suut Kemal Manzara üzerine bir deneme. Ankara: T. T. K. 1942. 8°
- 3685 Yıllık İstanbul Amerikan koleji. 1942 yıllığı. İstanbul: 1942. 8°
- 3665 Yıllık Sivas Nümune hastahanesi 1940 yıllığı. İstanbul; 1942. 8°
- 4001 Yılmaz Bak, Bayatlı, Osman ve A. Yılmaz. Bergama'da Millî oyunlar. İzmir: 1942 Cumhuriyet. Mat. 30 S. 8. Pl. 15 Nota. 8°
- 2733 Yiğitoğlu, Ali Kemal Dr. Türkiye iktisadiyatında or-

- mançılığın yeri ve ehemmiyeti. Ankara: Y. Ziraat. 1941. 8°
- 3443-4 Yınanç, Mükrimin Halil Anadolunun fethi. İstanbul: Akşam. (Türk tarihinin Ana Hatları. No. 38), Mükerrer: 3444. 8°
- 4388 Yirmi Altı Ağustos 1922 de Afyon Karahisardan Ege kıyılarına kadar devam eden büyük taarruz ve takip ile 30 Ağustos 1922 Başkumandan Meydan Muharebesi. 1:1 950 000 mikyashı harta. 8°
- 4093-4 Yusuf Has Hacıp Kutadgubilig Tıpkıbasım. Viyana nüshası. İstanbul: 1943. 8°
- 4091-2 Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig Tıpkıbasım Mısır nüshası. İstanbul: 1943. 8°
- 4089-90 Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım Fergana nüshası. İstanbul: 1943. 8°
- 4047 Yücebaş, A. Hilmi Gazi Osman Paşa ve Plevne. İstanbul: 1943. 8°
- 4186 Yücel, Hasan - Âli Fransa'da kültür işleri. İstanbul: 1936. 8°
- 3435-6 Yücel, Hasan - Âli - Abdülkadir İnan Türk Edebiyatı. İstanbul: Devlet. 1933. (Türk Tarihinin Ana Hatları. No. 34). Mükerrer, Bak: 3436. 8°

Z

- 3913-7 Zabıt ceridesi. Ba: T. B. M. M. zabıt Ceridesi. 8°
- 3112 Zahn. Friedrich Ecnebi memleketlerde istatistik teşkilâtı: Bavyera, Avusturya. Mütercimi: *Halil Nasuhi*. İstanbul: Devlet 1934. 8°
- 3098 Ziraî Ziraî tahrir neticeleri, İstanbul: Cumhuriyet: 1928. 8°
- 2555 Ziya Şakir K. Atatürk Doğumundan ölümüne kadar hususî, askerî siyasî hayatı. İstanbul: Ülkü 1938. 8°
- 4125-8 Zlatarski İstoriya na Bulgarskata dirjava prez sridnit vikove Tompl, 1, 2 Il, III Sofya: 1927-1940. 8°

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irak'ın Seferi	
*) 4 İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi	
II. Seri	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. cilt.	
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarih	50
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-Selçukîyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
*) 11 Abu'l-Farac tarihi.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
III. Seri	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksaraî) Müsameret ül-Ahbâr	500
*) 2 Neşri tarihi	
IV. Seri	
1 P. WITTEK : Mentеше Beyliği	200
*) 2 Y. VLADİMIRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı.	
*) 3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	
V. Seri	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K., fransızca 1000 K.)	
2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. Almanca 1000 Kr.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
*) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940 - 1 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *1 F.KÖPRÜLÜ ve A.GABRİEL : Minar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İÇDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . . 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız 200
*) 5 Hali' Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . 350
*) 7 FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi Bibliyografyası
*) 8 » » : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları . 100

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark 350
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi 150
5 HALİS BIYIKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâli Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt. . 450
*) 12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt.
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt II. Kısım. 400
*) 15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı.

IX. Seri**Fiatı K.**

1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih Kongresi zabıtları	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları	

X. Seri

1	A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasi Tarihi, I. cilt. . .	350
1 a	« « « « « II. cilt . .	400

XI. Seri

- *) 1 KEMAL EDİP ÜNSEL : Fatihin şüirleri

XII. Seri

- *) 1 ARİF MÜFİD MANSAL : Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.

BELLE TEN : Her sayısı 100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.

ANKARA'DA : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.

İSTANBUL'DA : Ankara caddesinde Üniversite, Çağaloğlundu Yüksel, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Beyoğlu ve Haşet, Beyazıd Üniversite caddesinde Muallimler kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL TALEBELERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA HUSUSİ TENZİLÂT YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, Cağaloğlu-
da YÜKSEL Kitapevleri, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEY-
OĞLU ve HAŞET Kitapevlerine ve Bayazıtta MUALLİM-
LER Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)

L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la librairie YÜKSEL, Cağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU et HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),
Ankara.

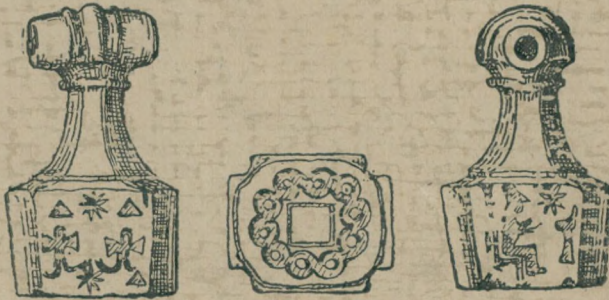
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VIII

No: 32

Octobre 1944

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 4